

DET SELVSTÆNDIGE ARBEJDSLIV NÅR FRIHED KOMMER TIL UDTRYK Gennem AFHÆNGIGHED

ET SPECIALE OM SELVSTÆNDIGE KONSULENTERS
MULIGHEDER OG BETINGELSER
FOR UDVIKLING AF EGEN PRAKSIS I DET SENMODERNE SAMFUND

Speciale i psykologi, Roskilde Universitet

AF NICKLAS BAADSGAARD KOCH, MALTHE KILDEGAARD RASMUSSEN & THEA LÆRKE BERTELSEN

DET SELVSTÆNDIGE ARBEJDSLIV
NÅR FRIHED KOMMER TIL UDTRYK GENNEM AFHÆNGIGHED

*Et speciale om selvstændige konsulents
muligheder og betingelser
for udvikling af egen praksis i det senmoderne samfund*

SPECIALE I PSYKOLOGI, Roskilde Universitet

Forårssemesteret 2019

Gruppemedlemmer	Nicklas Baadsgaard Koch (55184)
Navn (studienummer)	Malthe Kildegaard Rasmussen (55210)
	Thea Lærke Bertelsen (61967)
Vejleder	Erik Axel
Omfang	359.569 tegn (149,82 normalsider)
Antal tegn (antal normalsider)	

ABSTRACT

This thesis examines how the work praxis' of two independent consultants take place in an everyday work life - in which various possibilities and conditions are at stake - when working with their funded project *Sund IT-ledelse* (Healthy IT-management). The project spanned a year, where the target group were management in small IT companies ranging from 5 to 15 employees. The aim of *Sund IT-ledelse* is to improve the mental health of both the managers and employees in the companies who participate in the project.

The empirical material in the thesis was based on a collaboration with the two consultants over a period of six months. The study was conducted through an abductive research approach, whereupon a triangulation of methods was utilized: Participant observation, semistructured interviews and document analysis. The theories utilized in the thesis were inspired by critical psychology and critical theory's epistemological and ontological understandings, in addition to selected terms from Pierre Bourdieu's reflexive sociology.

The aim of the thesis is to examine through conduct of everyday life which possibilities and conditions the independent consultants experienced in their work life. This is accomplished through an analysis of how individualized sense of freedom and instrumental actions, in a dialectical interaction with forms of alienation and social acceleration are expressed in their work lives. The analysis concludes that an individualized sense of freedom, which create certain conditions for the action potency of the consultants has influences on the choice to become independent and thus enter an asymmetric dependency relationship with partners, which we observe as having alienating consequences for their work praxis.

The thesis culminates in a perspective discussion, which is based on the question: Does working with praxis outside praxis create a Gordian knot in which criticism take a turn back to the individual and which may lead to a hindering of the possibilities for the critic that is necessary to develop a progressive praxis?

FORORD

Dette speciale er blevet til i et tæt samarbejde med de to konsulenter Bettina Prühs og Annette Munk Nielsen, som har givet os lov til gennem seks måneder at følge deres arbejde med projektet Sund IT-ledelse. Vi sætter stor pris på den tillid, åbenhed og ærlighed, som de har mødt os med. Samarbejdet har givet os et unikt indblik i selvstændige konsulenter arbejde, som har været hele forudsætningen for, at vi har kunne skrive dette speciale. Når vi i specialet forholder os kritisk til deres arbejdspraksis, skal det derfor ikke ses som en kritik af deres kvalifikationer eller arbejde men derimod forstås som en kritik af de betingelser, som konsulenter i deres situation arbejder med.

Udover de to konsulenter har vores vejleder Erik Axel været en stor hjælp og støtte i alle faser af processen. Særligt hans nysgerrige, engagerede og kritiske måde at udfordre vores forforståelser har skabt rum for læring og nye erkendelser gennem hele arbejdsprocessen. Eriks forståelse for vores proces har gjort, at vi har følt os i gode hænder, hvilket har givet os mod på hele tiden at forholde os på nye måder til det felt, vi har undersøgt.

I øvrigt skal der lyde en stor tak til alle, der har støttet op omkring vores arbejdsproces og mål.

Malthe Kildegaard Rasmussen

Nicklas Baadsgaard Koch

Thea Lærke Bertelsen

Roskilde, september 2019

*”Først kom de for at hente kommunisterne,
men jeg proteserede ikke, for jeg var ikke kommunist.*

*Så kom de for at hente jøderne,
men jeg proteserede ikke, for jeg var ikke jøde.*

*Så kom de for at hente fagforeningsfolkene,
men jeg proteserede ikke, for jeg var ikke fagforeningsmand.*

*Så kom de for at hente katolikerne,
men jeg proteserede ikke, for jeg var ikke katolik.*

Så kom de for at hente mig,

Og da var der ingen tilbage til at protestere ”

- Martin Niemöller
Vores oversættelse
(Bonston, New England Holocaust Memorial)

INDHOLDSFORTEGNELSE

ABSTRACT	3
FORORD	4
1. INDLEDNING OG PROBLEMFELT	8
PROBLEMFORMULERING	10
PROBLEMSTILLINGER	10
SPECIALETS OPBYGNING	11
2. INTRODUKTION TIL FELTET	13
PREKARISERING OG ET ARBEJDSMARKED UNDER FORANDRING	13
IT-BRANCHEN - EN BRANCHE I VÆKST	18
IT-BRANCHENS AFHÆNGIGHED AF DEN SAMFUNDSMÆSSIGE ØKONOMIS KONJUNKTURER	20
SELVSTÆNDIGE KONSULENTERS BRUG AF KONCEPTER I DERES PRAKSIS	21
3. PRÆSENTATION AF INFORMANTER OG CASE	28
PROCESSEN FOR VALG AF INFORMANTER	28
VORES KRITERIER – HVORFOR SELVSTÆNDIGE KONSULENTER?	28
HVORFOR PASSER BETTINA, ANNETTE OG SUND IT-LEDELSE PÅ DISSE KRITERIER	29
PROJEKTET SUND IT-LEDELSE	32
PROJEKTETS INDLEDENDE VISIONER OG DET KONKRETE INDHOLD	32
DA PROJEKTET MØDTE VIRKELIGHEDEN	34
4. METODOLOGISKE REFLEKSIONER	36
REFLEKSIVITETEN MELLEML FORSKER OG FELT – ET DOBBELTSIDET SPEJL	36
METODISKE OVERVEJELSER I FORBINDELSE MED EMPIRIINDSAMLINGEN	39
DOKUMENTANALYSE – ET INDBLIK I EN FASTFROSSET VIRKELIGHED	40
DELTAGEROBSERVATION – ET INDBLIK I DEN KONKRETE PRAKSIS Gennem DELTAGELSE	44
INTERVIEW – ET INDBLIK I ET 1. PERSONSPERSPEKTIV	48
VIDENSPRODUKTION Gennem TRIANGULERING OG DEN ABDUKTIVE FORSKNINGSSTRATEGI	52
VALIDITET Gennem ETIK OG TRANSPARENS SOM EN DEL AF DEN ABDUKTIVE PROCES	56
5. TEORETISK FORSTÅELSESRAMME & ANVENDT BEGREBSAPPARAT	62
SOCIAL ACCELERATION OG FREMMEDGØRELSE – UDFORDRINGER FOR DET SENMODERNE SAMFUND	62
EN MÅDE AT FORSTÅ HISTORISK KONSTITUEREDER SAMFUNDS DYNAMIKKER	63
HARTMUT ROSAS TREDDELTE KRITIK AF SOCIAL ACCELERATION	66
HARTMUT ROSAS KRITISKE SYNTSE – FREMMEDGØRELSE	70

KAPITAL, HABITUS OG FELT - EN MÅDE AT FORSTÅ FELTETS MAGTFORHOLD	73
KAPITAL, HABITUS OG FELT – TRE BEGREBER DER IFØLGE PIERRE BOURDIEU HÆNGER ULØSELIGT SAMMEN	74
HABITUS – KATALYSATOREN, DER SØGER AT BRYDE MED MEKANISK-STRUKTURALISTISK MODEL TÆNKNING	76
PIERRE BOURDIEUS BEGREBER SOM EN KOBLING MELLEM OBJEKTIVE STRUKTURER OG ET 1. PERSONSPERSPEKTIV	77
ET SAMLENDE PSYKOLOGISK PERSPEKTIV – SUBJEKTIVITET	78
KRITISK PSYKOLOGI: VÆK FRA 3. PERSONSPERSPEKTIVET OG IMOD ET 1. PERSONSPERSPEKTIV	78
EMANCIPATION OG INTERSUBJEKTIVITET	80
DEN DIALEKTISKE FORBINDELSE MELLEM INDIVIDET OG DET SAMFUND VI ER MEDSKABERE AF	81
VORES PLACERING - EPISTEMOLOGI, ONTOLOGI OG GYLDIGHED	85
FORSKELLIGE GRUNDFORSTÅELSER OG UDLÆGNINGER AF HISTORISK KONSTITUERENDE KONTEKSTER	85
SUBJEKTET SOM VINDUE TIL FORSTÅElsen AF DEN SAMFUNDSMÆSSIGE VERDEN	88
HVORFOR SAMFUNDSVIDENSKAB ER NØDVENDIG I ET PSYKOLOGISK SPECIALE	90
6. ANALYSE	92
FØRSTE DEL	
SKABER ARBEJDET MED PRAKSIS UDENFOR PRAKSIS AFSTAND MELLEM 'DEM', 'OS' OG 'MIG'?	93
SOCIAL KAPITAL SOM ET HVERDAGSLIGT EKSEMPEL PÅ KONCEPTERS INTEGREREDE AFKONTEKSTUALISERING	94
FORBINDELSERNE MELLEM VIDENSKAB, INDIVIDUALISERING OG KAUSALSAMMENHÆNGE	101
NÅR FREMMEDGØRELSEN ACCEPTERES SOM EN NØDVENDIGHED	106
HVORFOR OPLEVES NØDVENDIGHED, NÅR MÅLET ER FRIHED?	109
JAGTEN PÅ FRIHED	110
FLUGTEN FRA FREMMEDGØRELSE OG MAGTFORHOLDENES REPRODUKTION	113
FRIHEDSFORSTÅESENS INDIVIDUALISERING OG KONSULENTERNES HANDLEEVNE	116
ER NØDVENDIGHED FREMMEDGØRENDE OG FRIHEDENS BEGRÆNSENDE MODSÆTNING?	120
ANDEN DEL	
DEN KONCEPTUALISEREDE VIDENS BETYDNING FOR PRAKSIS OG EMANCIPATIONENS MULIGHEDER	124
HVILKEN VIDEN BLIVER EFTERSPURGT OG HVORDAN FÅR DEN BETYDNING FOR PRAKSIS?	124
HVILKEN BETYDNING HAR FORSTÅElsen AF KONCEPTER SOM TEKNOLOGIER I DET SENMODERNE SAMFUND?	129
MULIGHEDEN FOR MOBILISERING AF INTERESSEFÆLLESSKABER Gennem KRITISK UDVIKLING AF EGEN PRAKSIS	132
7. KONKLUSION – AFSLUTNINGEN PÅ EN ABDUKTIV REJSE	137
8. PERSPEKTIVERENDE DISKUSSION	139
SKABER ARBEJDET MED PRAKSIS UDEN FOR PRAKSIS EN GORDISK KNUDE, HVOR KRITIKKEN OPLØSES, VENDES INDAD OG SPÆNDER BEN FOR EN KRITISK UDVIKLING AF PRAKSIS?	139
LITTERATURLISTE	142
BILAGSLISTE	147

1. INDLEDNING OG PROBLEMFELT

LEAN-modeller, MUS-samtaler og New public management – man fristes til at påpege at kært barn har mange navne. Fælles for dem er, at de er tre eksempler ud af mange på, hvorledes jagten på effektivitet, udvikling og økonomisk overskud har gjort deres indtog på ledelsesgangene på danske arbejdspladser. I jagten på effektivitet tages universelle koncepter i brug med forhåbningen om, at netop dette koncept let og hurtigt vil kunne bidrage til at afhjælpe de aktuelle problemer (Kamp, Koch, Buhl, & Hagedorn-Rasmussen, 2008). Mens disse vinde blæser på ledelsesgangene, fylder debatten om stress, mistrivsel og dårligt arbejdsmiljø mere og mere både i faglitteraturen og i den offentlige debat. Hvorvidt der er sammenhæng mellem disse to tendenser er et ofte debatteret emne, men ét er sikkert - i lederne søgen efter at effektivisere, forebygge stress og sikre et godt psykisk arbejdsmiljø, hyrer både private og offentlige arbejdspladser flere og flere eksterne konsulenter (Tynell, 2018, s. 21).

Den engelske økonom, professor og politiske aktivist Guy Standing påpeger samtidig, at der er en ny klasse, som er ved at blive skabt – det såkaldte *Prekariat*. En klasse, der adskiller sig fra traditionelle klasser, idet den ikke har en erhvervsbaseret identitet og derfor heller ikke føler sig som en del af et solidarisk arbejdsfællesskab. Den såkaldte *klasse in spe* har derimod usikkerheden til fælles. En usikkerhed, der favner bredt og både dækker over usikkerhed i forhold til arbejdsmarkedet, ansættelse, jobsikkerhed, arbejdet, kompetenceudvikling, indtægt og repræsentation. Prekariatet går dermed på tværs af traditionelle classeskel og dækker både teenageren, der har fritidsjob, immigranten, personer i midlertidige jobs og akademikere, som ellers ikke har været ramt af denne type usikkerhed (Standing, 2017a, s. 22, 32). Det danske arbejdsmarked bliver i den internationale arbejdsmarkedslitteratur fremstillet, som klassens artige dreng og er blandt andet kendt for sin *flexicurity-model*. En model, der er institutionelt indlejret i den danske velfærdsstat, og er med til at sikre høj fleksibilitet og social sikkerhed for den enkelte - hvis jeg mister mit arbejde i morgen, får jeg dagpenge indtil, jeg finder et nyt job, og dermed er mit økonomiske fundament sikret. Modellen sikrer dermed et arbejdsmarked, hvor usikkerheden bliver fordelt ligeligt mellem arbejdsgiver og arbejdstager, mens der samtidig skabes grobund for et arbejdsmarked med høj fleksibilitet og høj jobsikkerhed (Ejrnæs & Willig, 2018, s. 39ff; Kalleberg, 2018, s. 182). Sociologerne Anders Ejrnæs og Rasmus

Willig peger i deres seneste bog *Flexisme* dog på, at også dette er under forandring – også i Danmark er usikkerheden og kravene om fleksibilitet stigende (Ejrnæs & Willig, 2018). Man kan dermed spørge sig selv, om prekariseringen også er ved at gøre sit indtog på det danske arbejdsmarked, der ellers af internationale arbejdsmarkedsforskere ofte bliver fremhævet som klassens duks?

Konsulentbranchen er samtidig kraftigt voksende og med avisoverskrifter som: "*Konsulentboom: Efterspørgslen efter dyre, gode råd synes ustoppelig*" (Andersen, 2019) eller "*Forbruget af konsulenter svulmer til nye højder*" (Andersen, 2017), så forstår vi godt, at personer, der har vanskeligt ved at finde fodfæste på det ordinære arbejdsmarked eller oplever den øgede usikkerhed, fristes til at prøve lykken i denne branche. Spørgsmålet er, hvilke psykologiske konsekvenser der er forbundet med at ernære sig som selvstændig konsulent, der hyres af virksomheder, når de ønsker at forbedre det psykiske arbejdsmiljø, øge trivsel og eksempelvis nedbringe sygefraværet i forbindelse med stress. I forlængelse heraf opstod tanken: Hvordan er vi som akademikere med en faglig interesse for psykisk arbejdsmiljø og trivsel stillet, når vi som færdiguddannede skal etablere os på arbejdsmarkedet? Dermed var vi ikke alene optaget af de psykologiske konsekvenser ved prekarisering men i ligeså høj grad de psykologiske konsekvenser ved at arbejde som selvstændig konsulent med en humanistisk akademisk uddannelse. Hvilke betingelser sætter vores nuværende prekære arbejdsmarked for os, når vi om lidt har afsluttet vores uddannelse, og hvad betyder disse betingelser for mulighederne for den frihed i arbejdet, som vi – og nok også mange andre – på den ene eller anden måde drømmer om at opnå som en del af hverdagen? I forbindelse med vores personlige interesse for, hvordan vi er stillet, når vi om lidt skal ud og møde et arbejdsmarked, der af nogen bliver rost til skyerne og af andre kritiseret, så det grænser til det skræmmende, så meldte et nyt spørgsmål sig: Hvis vi gerne vil opnå en indsigt i virkelighedens modsætningsfulde væsen, vil det så være nok blot at læse i tykke bøger, der alle har forskellige udlægninger af den – eller bliver vi nødt til at undersøge den selv? Grundet vores faglige forankring, der har rødder i det socialpsykologiske felt, valgte vi den sidste mulighed. Igennem disse rødders metoder og teoretiske tilgange, der ikke forstår mennesket løsrevet fra dets samfundsmæssige praksis men derimod som en del af den, ønsker vi at belyse nedenstående problemformulering. Vi gør ikke kun dette med en ambition om at finde svar på, hvordan virkeligheden ser ud – for det har vi

læst om i bøgerne – men ligeledes for at blive klogere på, hvordan og med hvilke midler mennesker kan være med til at forandre den kvalitativt.

Disse indledende spørgsmål og motivationer mundende ud i nedenstående problemformulering og problemstillinger.

PROBLEMFOMULERING

Hvilke betingelser og muligheder oplever selvstændige konsulenter i den arbejdspraksis, de indgår i som en del af deres hverdag, og hvilke betydninger har disse for deres handleevne og deltagelse i de arbejdsrelaterede kontekster, som de agerer i?

PROBLEMSTILLINGER

- Hvilke motivationer har konsulenter for at blive selvstændige, og hvordan kommer disse til udtryk?
- Hvilke modsætninger viser sig, når konsulenterens motivationer for selvstændighed møder konkrete praksisser?
- Hvordan arbejder selvstændige konsulenter med koncepter, og hvilken betydning har dette for anvendelsen i deres praksis?
- Hvilken betydning har vores samtids samfunds kulturnormer for subjektets muligheder for frigørelse gennem arbejdet, og hvilke betingelser er forbundet hermed?

SPECIALETS OPBYGNING

I dette afsnit vil vi kort beskrive den empiriske og teoretiske fremgangsmåde, som har været strukturerende for vores speciales proces og den efterfølgende skriftlige fremstilling. Processen omkring specialet har været kendetegnet ved en abduktiv tilgang, hvor en undersøgende, nysgerrig og tilstræbt bevidst opmærksomhed på betydningen af prækonstruktioner særligt i den indledende fase har været styrende for processen og arbejdet med det empiriske og teoretiske materiale.¹

Kapitlet *Introduktion til feltet* er udarbejdet sideløbende med den øvrige proces. Kapitlet afspejler således vores abduktive forskningsstrategi, hvor afsnittenes indhold kontinuerligt har tilpasset sig processens forløb. Sigtet er at give læseren en bred baggrundsviden med udgangspunkt i forskningsbaserede nedslag i det felt, som konsulenterne agerer i. En introduktion der indledningsvis var stærkt inspireret af Guy Standings tanker om Prekariatet, men som efterhånden udviklede sig til en mere nuanceret forståelse, der blandt andet også rummede koncepters og branchens betydning for konsulenternes mulighedsbetingelser. Den nuancerede forståelse af genstandsfeltet har i løbet af processen medført en mere konkret forståelse af de præmisser, der ligger til grund for konsulenternes arbejdspraksis.

I kapitlet *Præsentation af informanter og case* redegør vi indledningsvis for den proces, som førte til samarbejdet, der efterfølgende dannede grundlag for specialets empiriske materiale. Empirien tager udgangspunkt i en case, hvor vi har fulgt to selvstændige konsulenter i seks måneder. Konsulenterne er gået sammen om projektet Sund IT-ledelse, som løber over et år, er støttet økonomisk med 1,8 millioner af Foreningen Velliv og arbejder med ledere i små IT-virksomheder. Projektet har som mål at øge den mentale sundhed for lederne. For at forstå vores empiri i relation til førnævnte genstandsfelt, er præsentationen af projektet Sund IT-ledelse udarbejdet som en redegørende analyse, der på baggrund af vores abduktive, nysgerrige og undersøgende tilgang gjorde os i stand til at få en forståelse for de konkrete præmisser, som projektet byggede på og dannede dermed også afsæt for de efterfølgende metodiske og teoretiske refleksioner samt den endelige analyse.

I kapitlet *Metodologiske refleksioner* beskriver vi de metodiske refleksioner og den abduktive

¹ Se i øvrigt Bilag 10 for specialets læsevejledning med anvisninger om referencemåde, opsætning og lignende.

forskningsstrategi, der ligger til grund for specialet. Refleksionerne tager afsæt i de forskellige empiriske datasæt, som samarbejdet med konsulenterne har mundet ud i. Diversiteten i det empiriske materiale har betydet, at vi metodisk har valgt at benytte os af tre forskellige kvalitative metoder: Dokumentanalyse, deltagerobservation og interview, som hver især har givet adgang til unik viden, der tilsammen har bidraget til en nuanceret forståelse og ny viden. Dette har flere gange åbnet problemformuleringen op og bidraget til en facetteret besvarelse. De metodologiske refleksioner bag disse valg udfoldes løbende og har til hensigt at beskrive, hvordan vores abduktive forskningsstrategi, metodevalg og etiske overvejelser har haft betydning for specialet.

I kapitlet *Teoretisk forståelsesramme og anvendt begrebsapparat* præsenterer vi vores teoretiske valg, som er taget på baggrund af vores abduktive forskningsstrategi og den viden, vi undervejs har tilegnet os. Valgene, vi har truffet, har ledt os på sporet af en tværteoretisk tilgang, som trækker på et udpluk af teoretikere, der placerer sig indenfor for tre videnskabelige traditioner: Hartmut Rosas kritiske teori og kritisk psykologi med afsæt i Klaus Holzkamp, Erik Axel med flere samt udvalgte begreber fra Pierre Bourdieus refleksive sociologi. Den tværteoretiske tilgang betyder, at dette kapitel afsluttes med en diskussion, hvori vi diskuterer teoriernes forskellige forståelser og modsætninger i forhold til hinanden, hvorved specialets teoretiske afsæt fremskrives.

I kapitlet *Analyse* leder de metodologiske refleksioner og vores teoretiske valg frem til anlæggelsen af et emancipatorisk sigte med et kritisk perspektiv. Via dette vil vi først vise, hvorledes konsulenterne gennem deres arbejdspraksis, brug af metoder og en søgen efter frihed oplever fremmedgørende nødvendigheder, som ikke alene afhænger af konsulenternes subjektive valg men også af objektive samfundsforhold. I analysens anden del diskuterer vi, hvordan den samfundsmæssige afhængighed, brugen af metoder og søgen efter frihed er dialektisk forbundet og er medkonstituerende for konsulenternes muligheder for at handle frit, samt hvorledes disse forhold kan forandres på henholdsvis kort og lang sigt.

I specialets to sidste kapitler *Konklusion – afslutningen på en abduktiv rejse* og *Perspektiverende diskussion* opsamler vi først analysens resultater, inden vi afslutningsvis gennem en perspektiverende diskussion af disse forhold os til, hvilke muligheder konsulenterne har for udvikling af egen praksis i vores senmoderne samfund.

2. INTRODUKTION TIL FELTET

I dette kapitel vil vi indledningsvis med afsæt i Standings udlægning af prekariatet tegne et billede af de forandringer, som arbejdsmarkedet har gennemgået siden Anden Verdenskrig, og hvordan prekariatet kan forstås som et resultat heraf. Herefter vil vi med udgangspunkt i forskningsartikler beskrive udviklingen i IT-branchen, og som afslutning vil vi med afsæt i lektorerne på RUC Annette Kamp og Peter Hagedorn-Rasmussen beskrive brugen af koncepter i konsulentbranchen og konceptet *social kapital*. Målet med dette er at give læseren en bred samfundsmæssig og debatterende indføring i genstandsfeltet for at skitsere de kontekster, som konsulenter agerer i.

PREKARISERING OG ET ARBEJDSMARKED UNDER FORANDRING

I dette afsnit vil vi beskrive nogle af de bevægelser, som gør sig gældende på det arbejdsmarked, som konsulenterne, vi samarbejder med, agerer på. Vi vil gøre dette ved indledningsvis at redegøre for, hvorledes Standing forstår prekariatet, som barn af globaliseringen. Herefter vil vi med afsæt i Arne L. Kallebergs komparative analyse af historie og samfund i seks forskellige rige demokratier beskrive, hvorledes Danmark i denne forskning fremhæves som det gode eksempel, når det sammenlignes med de øvrige lande i analysen. Afslutningsvis vil vi med inddragelse af Willig og Ejrnæs problematisere denne ophøjelse af det danske arbejdsmarked som det gode eksempel ved at inddrage deres konkrete analyse af SOSU-assistenters arbejdsvilkår og derved vise, hvorledes også det danske arbejdsmarked har forandret sig. En forandring som i deres optik er en demokratisk udfordring, blandt andet fordi kritikken forstummer. Denne første del af *Introduktion til feltet* har altså til hensigt i et globalt makroperspektiv i kraft af Standing med et samfundsvidenskabeligt vinklet mesoperspektiv i form af Kallebergs komparative analyse og endeligt med et samfundsvidenskabeligt vinklet mikroperspektiv i kraft af Willig og Ejrnæs at beskrive nogle af de bevægelser og interesser, som gør sig gældende på det arbejdsmarked, vi gennem dette speciale beskæftiger os med.

Standing beskriver, hvorledes den neoliberale tanke i slutningen af 1970'erne og starten af firserne søgte at gøre op med den socialdemokratiske tanke, som efter Anden Verdenskrig havde været på dagsordenen. De neoliberale brød sig ikke om staten og ønskede at afskaffe det sociale sikkerhedsnet, den bureaukratiske offentlige sektor samt 'tæmme' fagforeningerne, da

de mente, at hvis dette ikke skete, ville konsekvenserne være, at arbejdsløsheden steg, den økonomiske vækst ville stagnere, afindustrialiseringen ville tage til, investeringerne søge væk og fattigdommen vokse. Den neoliberale påstand var med andre ord, at hvis ikke arbejdsmarkedet blev fleksibelt, ville arbejdsgivernes omkostninger stige, og selskaberne ville flytte fremtidige investeringer til områder med lavere omkostninger, og hvert eneste økonomisk tilbageslag blev tilskrevet mangel på fleksibilitet og strukturreformer på arbejdsmarkedet. Tragedien opstod ifølge Standing endeligt, da de socialdemokratiske partier efter kort at have sagt de neoliberale imod, accepterede disse vilkår, og stater og selskaber efterhånden, som globaliseringen skred frem, kappedes om at øge fleksibiliteten, hvilket betød, at antallet af personer i usikre jobs mangedobledes, og den underliggende klassestruktur i industrisamfundet ændrede sig i takt med denne udvikling og blev afløst af noget mere komplekst men ikke mindre klassebaseret. Prekariatet opstod således som barn af globaliseringen og var hverken en del af *arbejderklassen* eller *proletariatet*, der begge er begreber, som udspringer af et samfund, hvor størstedelen er lønmodtagere med stabile jobs, faste arbejdstider, fagforeninger, overenskomster og jobtitler, som forældrene forstod (Standing, 2017a, s. 19–21). Disse ansættelses- og arbejdsforhold står i kontrast til prekariatet, der består af mennesker "(...) *hvis tillidsforhold til stat eller kapital er minimal, hvilket gør dem helt ulige de månedslønnede. Og det har ingen af proletariatets sociale kontrakter, der garanterede sikkerhed på arbejdsmarkedet til gengæld for underordning og tilfældig loyalitet, den uskrevne aftale, som ligger til grund for velfærdsstaten*" (Standing, 2017a, s. 25). Prekariatet er ifølge Standing således ikke en del af den *middelklasse*, som arbejderne og proletariatet traditionelt har været en del af, fordi prekariatet ikke har den faste og forudsigelige løn eller den status og de goder, som medlemmerne i disse grupper traditionelt har haft (Standing, 2017a, s. 21).

Det kan således siges, at prekariatet endnu ikke i en marxistiske betydning er sin helt egen klasse, men globaliseringen har derimod resulteret i et brud med den traditionelle klassestruktur, og prekariatet er således blevet en såkaldt klasse in spe. Prekariatet kan i denne sammenhæng betragtes som et nyt ord, der forbinder tillægsordet 'prekær' med navneordet 'proletariat' og beskriver dermed den udsatte middelklasse, der endnu ikke har dannet sin egen klasse i marxistisk forstand (Standing, 2017a, s. 22). Denne klasse in spe kendetegnes ifølge Standing blandt andet af følgende:

- *En grov undervurdering af uligheden i indkomst*, fordi de ikke har de goder, som den traditionelle middelklasse havde (Standing, 2017a, s. 26).
- *En romantisk forestilling om den frie fugl*, som er fritænkende, står af ræset og afviser normerne fra den gamle arbejderklasse (Standing, 2017a, s. 26).
- *Mangel på sikker erhvervsbaseret identitet*, på trods af at nogle af dem har fine titler og er fagligt velkvalificerede (Standing, 2017a, s. 32).
- *Statusuoverensstemmelse*, idet relativt højt uddannede bliver tvunget til at acceptere jobs med lavere løn eller status, end de mener svarer til deres kvalifikationer. Disse personer vil sandsynligvis føle en statusfrustration. Det er derfor heller ikke korrekt blot at sætte lighedstegn mellem prekariatet og fattige arbejdere eller usikker tilknytning til arbejdsmarkedet (Standing, 2017a, s. 27–28).
- *Andenrangsborgere*, idet deres rettigheder af den ene eller anden grund er begrænsede sammenlignet med statsborgere, sådanne rettigheder kan for eksempel være: lige adgang til social beskyttelse i form af for eksempel pension, sygesikring og dagpenge eller lige ret til at påtage sig lønnede aktiviteter og lignende (Standing, 2017a, s. 35).
- *Kæmper mod vrede, normløshed, bekymring og fremmedgørelse*, fordi de ikke føler sig som en del af et solidarisk fællesskab, og blandt andet derfor føler sig kronisk utrygge uden dog at have en tydelig 'fjende' at mobilisere vreden mod og derfor betegner Standing dem som en farlig klasse, fordi de på grund af denne utryghed er tilbøjelige til at lytte til hadske stemmer. De får desuden at vide, at de skal være positive og blot være glade for, at de har et job (Standing, 2017a, s. 11, 13, 45–53).

Standing definerer foruden ovenstående beskrivelse, hvori prekariatet kan forstås som en distinkt socioøkonomisk gruppe, der ud fra Max Webers *idealtyper* kan identificeres i følgende grupper:

1. *Eliten*, der består af en meget lille gruppe af absurd rige verdensborgere.
2. a) *De månedslønnede*, som fortsat har fast fuldtidsarbejde. I denne gruppe håber nogle på at blive en del af eliten, men størstedelen nyder blot goderne ved deres fastansættelse.
b) *Profektikerne*, der mod høje honorarer som kontraktansatte konsulenter eller selvstændige med eget firma sælger en samlet kompetence. Standardrollen, som

fastansat passer dem ikke, de ønsker ikke at blive fastansat i et enkelt firma men forventer og ønsker i stedet at kunne bevæge sig rundt, som de har lyst.

3. *Personer med manuelt arbejde* er essensen af den gamle arbejderklasse, men denne gruppe af industriarbejdere, der i sin tid dannede fagbevægelsen, svinder ind og har mistet solidaritetsfølelsen.

4. a) *Prekariatet*,

”(...) defineres af kortsigtethed, hvilket kunne udvikle sig til generel manglende evne til at tænke langsigtet, forårsaget af den ringe sandsynlighed for personlig udvikling eller skabelse af karriere. Ens ligemænd kan forstærke dette ved at true med at fryse en ude, hvis man ikke tilpasser sig de adfærdsmæssige normer. Uskrevne regler for, hvad man gør og ikke gør, kan være meget omkostningsfulde for afvigere” (Standing, 2017a, s. 43)

b) *Lumpen-prekariatet*, som består af en hær af arbejdsløse og sociale tabere, der lever af samfundets bundskrab.

(Standing, 2017a, s. 22–24, 2017b, s. 27–29)

Statusbegrebet har til forskel fra klassebegrebet været ”(...) associeret med personers beskæftigelse, hvor højstatusstillinger ligger tæt på professionelle tjenesteydelser, ledelse og administration” (Standing, 2017a, s. 25). Dette besværliggøres dog af, at der indenfor de fleste fagområder er opdelinger og hierarkier, som hænger sammen med meget forskellig status. Prekariatet har således en underlig statusposition, da de hverken passer med de professionelle højstatusbeskæftigelser, men heller ikke med de håndværksprægede mellemstatusbeskæftigelser. Man kan derfor hævde, at prekariatet har en *barberet status*, hvis *sociale indtægt* ikke passer med den klassiske opfattelse af hverken klasse eller beskæftigelse, hvilket gør dem mere sårbare end man måtte forvente på baggrund af deres indkomst på et givet tidspunkt (Standing, 2017a, s. 32).

Standing mener derfor, at der i virkeligheden måske er brug for et nyt ordforråd, der reflekterer klasserelationerne på det 21. århundredes globale arbejdsmarked (Standing, 2017a, s. 25). Et ordforråd man kan hævde, han forsøger at bidrage til udviklingen af med sine bøger. I en dansk kontekst kritiserer Janne Gleerup og hendes medforfattere dog Standing for at være for kategorisk i disse antagelser. I deres bog *Prekarisering – og akademisk arbejde* skelner de i stedet mellem prekarisering, som bliver deres betegnelse for en samfundsmæssig

proceskategori og prekariatet, der afspejler de forhold, som prekarisering resulterer i. De gør dette, fordi de mener, at Standings forståelse bliver for uafklaret i relation til begrebet status, og fordi de ikke ønsker at fremstille prekariatet, som 'den nye farlige klasse', da de hævder, at en sådan sprogbrug vil kunne blokere for en diskussion af politiske beslutninger, som kan være et modtræk til prekarisering (Gleerup, Nielsen, Olsén, & Warring, 2018, s. 24).

Men uanset, hvordan man definerer prekariatet, er det langt fra en homogen gruppe, men definitionerne har trods dette alle det tilfælles, "(...) at [prekariatets] arbejde er et redskab (til overlevelse), opportunistisk (man tager, hvad der kommer) og prekært (udsat)" (Standing, 2017a, s. 34).

I relation til prekariatet beskriver Kalleberg ligeledes udviklingen efter Anden Verdenskrig og frem til i dag som et skifte fra 'age of security' til 'age of flexibility' (Kalleberg, 2018, s. 19). Han beskriver, hvordan alle rige demokratier står overfor samme grundlæggende problem, som udspænder sig mellem to grundlæggende agendaer: Den økonomiske og sociale agenda. Han peger endvidere på, at der i det politiske system kan arbejdes på tre forskellige arenaer for at imødekomme denne udvikling: det sociale sikkerhedsnet, uddannelse og politisk regulering i form af for eksempel lovgivning (Kalleberg, 2018, s. 176–177). Kalleberg hævder, at de politiske systemers mulighed for at agere i disse arenaer afhænger af den nationale kontekst. Han fremhæver Danmark som foregangsland i denne sammenhæng, fordi landet placerer sig bedst sammenlignet med de seks andre lande, som han baserer sin undersøgelse på. I denne sammenhæng er det dog vigtigt at være opmærksom på, at modeller, der fungerer i et land, kan derfor ikke blot overføres til et andet (Kalleberg, 2018, s. 184). Det er blandt andet i denne sammenhæng, han fremhæver Danmark som det gode eksempel, fordi flexicurity-modellen ifølge ham er med til at fordele usikkerhederne ligeligt mellem arbejdsgiver og arbejdstager, men samtidig skabe grobund for et arbejdsmarked med høj fleksibilitet og deraf ligeledes høj jobsikkerhed (Kalleberg, 2018, s. 182).

I en dansk kontekst problematiserer Willig og Ejrnæs dette entydige billede af Danmark, som det gode eksempel – for selvom det går bedre end i de øvrige lande, som Kalleberg sammenligner med, har det danske arbejdsmarked også undergået en forandring i takt med liberalismens indtog (Ejrnæs & Willig, 2018; Kalleberg, 2018, s. 182). De beskriver, hvordan statens rolle har ændret sig fra en velfærdsstat, hvor flexicurity-modellen var en integreret del

til en konkurrencestat. En udvikling der betyder, at statens rolle ifølge de to forfattere har ændret sig, så dens primære mål ikke længere er at skabe sikkerhed for borgerne og beskytte dem mod markedskræfterne men derimod, at styrke statens globale konkurrenceevne ved gennem arbejdsmarkedsreformer og et øget arbejdsudbud at skabe favorable vilkår for virksomhederne. Konsekvensen af dette bliver, at markedsrisici i stedet for at blive overført fra arbejdstager til arbejdsgiver i stedet overføres fra arbejdsgiver til arbejdstager (Ejrnæs & Willig, 2018, s. 59, 62–63). Denne udvikling har ifølge de to forfattere ikke alene betydning for den enkelte arbejder men også for ytringsfriheden og dermed demokratiet, fordi kritikken er central for at bringe kritisable forhold frem i lyset. Denne forskydning af usikkerheder betyder også, at ansatte frygter repressalier i form af for eksempel fyringer og derfor begrænser deres kritik. En begrænsning der i værste fald fører til selvcensur, selvregulering og en stigende grad af oplevet usikkerhed (Ejrnæs & Willig, 2018, s. 213–214, 230–235). Udviklingen vil ikke alene komme til udtryk på arbejdsmarkedsniveau, men også for den enkelte på arbejdspladsniveau, hvor den for eksempel vil komme til udtryk gennem øget arbejdstempo, skæve arbejdstider og udlicitering af arbejdsopgaver (Ejrnæs & Willig, 2018, s. 50–56).

Den globale konkurrence, udliciteringer og teknologi fremhæves i litteraturen generelt som centrale for denne udvikling, fordi disse parametre giver plads til en ny arbejdsmarkedsstruktur og skaber nye former for jobs for eksempel jobs uden en synlig arbejdsgiver, uden organiserede relationer til kollegaer eller for at skabe sig et hverdagsliv uafhængigt af lønarbejde, hvilket medfører en demokratisering af økonomien (Rasmussen, Larsen, & Tanggaard Andersen, 2017). Den teknologiske udvikling, som for eksempel sociale medier er en del af, åbner dog også muligheden for at mobilisere sociale bevægelser ikke kun på tværs af classeskel og interessefællesskaber men også på tværs af landegrænser. Både Standing og Kalleberg fremhæver sådanne sociale bevægelser som veje til den mobilisering, de mener er nødvendig, hvis prekariatet ønsker at forbedre sine vilkår (Kalleberg, 2018, s. 169–173; Standing, 2017b, s. 279–280).

IT-BRANCHEN - EN BRANCHE I VÆKST

I det følgende afsnit vil vi skitsere IT-branchens udvikling og de forhold, som gør sig gældende i forhold til beskæftigelse, løn og omsætning. Dette gør vi gennem brancheorganisationen 'IT-Branchens' hjemmeside, hvor de tilbyder et overblik over denne udvikling. Derudover

inddrager vi artikler og en forskningsrapport for at belyse udviklingernes tendenser og supplerer ligeledes med et fokus på indsatsen omkring arbejdsmiljø på området gennem disse. Præsentationen skal være med til at give os en forståelse af, hvad der kendetegner den arbejdsmæssige kontekst samt de betingelser, som konsulenter, der arbejder med psykisk arbejdsmiljø i netop denne branche, står overfor.

Ser man på IT-branchens beskæftigelsesniveau i dag, så viser tallene på IT-Branchens hjemmeside, at der siden slutningen af 2014 har været en eksponentiel vækst i branchens beskæftigelse. Tallene fra IT-Branchen viser en uafbrudt opadgående kurve, hvor beskæftigelsen i 3. kvartal af 2013 lå på 78.805 som det mindste til at være på 83.558 i 3. kvartal af 2016 og 90.782 i slutningen af 2018 (IT-Branchen, 2019, ¶ Beskæftigelse). På baggrund af forskningsrapporten *ARIT – Arbejdsmiljøet indenfor IT-branchen* fra 2003, der er lavet af Arbejdsmiljøinstituttet og Arbejdsmedicinsk Klinik på Hillerød Sygehus, så skulle dette kunne kædes sammen med, at de økonomiske samfundskonjunkturer har befundet sig i en opadgående kurve, der gør det mere attraktivt at investere penge i branchen (Caplen Jensen, Netterstrøm, & Borg, 2003, s. 5). Sammenhængen mellem beskæftigelsesniveau og samfundskonjunkturer nuanceres endvidere, når man inddrager branchens udvikling i henholdsvis omsætning og løn. Her ser man ligeledes en stigning i branchens overordnede omsætning og lønningerne, hvor der i hele 2018 var en stigning i omsætningen på 3,7 procent og en generel lønstigning på 2,6 procent. Stigningen har ligeledes været støt stigende i begge kategorier, med små periodiske nedgange fra 2015 til 2018, som igen blev afløst af højere vækst efterfølgende. Dog skal det tilføjes, at lønningerne havde et relativt stort dyk i mellem 2.- og 3. kvartal fra 50.242 kroner til 49.341 kroner, hvor omsætningen i samme periode næsten forblev uændret med en marginal nedgang. Dog er lønnen fra slutningen af 2018 igen i en opadgående kurve (IT-Branchen, 2019, ¶ Omsætning & løn). Det er desuden nævneværdigt, at netop IT-konsulenter ligger som en af tre stabile højdespringere (på en tredjeplads), når det kommer til branchens bedst lønnede med en gennemsnitsløn på 51.296 kroner om måneden i slutningen af 2018, og at den største underbranche er IT-konsulenter med 48.522 ansatte i slutningen af 2018 (IT-Branchen, 2019, ¶ Løn & Beskæftigelse).

Tallene ovenfor taler således sit klare sprog. IT-branchen er generelt en branche i enorm vækst og har været det siden 2014. Men hvordan forholder det sig med IT-branchens arbejdsmiljø og -forhold. I det følgende vil vi se nærmere på dette, ved at supplere det allerede præsenterede

materiale med Jesper Tynells artikel om arbejdsmiljøet i en konkret dansk IT-virksomhed, som ligeledes tilbyder et eksempel på, hvordan feltet har været undersøgt.

IT-BRANCHENS AFHÆNGIGHED AF DEN SAMFUNDSMÆSSIGE ØKONOMIS KONJUNKTURER

Det fremgår af IT-Branchens hjemmeside, at branchen har oplevet to større kriser siden 2008, når det kommer til beskæftigelse. Her er der tale om henholdsvis årene 2008 og 2013. Dette kan kædes sammen med den samfundsomfattende finanskrisen, der startede i 2008 og endnu ikke var slut i 2013 (Boier, 2018; Danmarks Nationalbank, 2018). Fra 2008 til 2010 faldt beskæftigelsen markant og fra 2012 til 2013 faldt den endnu engang men mindre dramatisk end i 2008 (IT-Branchen, 2019, ¶ Beskæftigelse). Her er der altså tale om to perioder med mærkbare fald i beskæftigelsen, som begge peger i retning af, at når samfundsøkonomien er i krise, er IT-branchen ligeledes hårdt presset, hvilket på daværende tidspunkt medførte, at "(...) virksomhederne måtte spejle efter ordrerne (...)" (IT-Branchen, 2019, ¶ Beskæftigelse). Denne sammenhæng blev ligeledes pointeret i førnævnte forskningsrapport ARIT. Her påpeger forfatterne til rapporten, følgende:

"Når økonomien er usikker, afholder ganske mange virksomheder sig fra investeringer i nye systemer, nyt software, ny teknologi i det hele taget. Dette medfører betydelige omstætningsnedgange for særligt de IT-virksomheder, der leverer systemudviklings-opgaver – herunder konsulentbistand" (Caplen Jensen m.fl., 2003, s. 5).

At IT-branchen har denne udsathed overfor konjunkturkriser, og at ARIT påpeger, at det særligt er de områder indenfor IT-branchen, der arbejder med konsulentbistand, som er de udsatte er interessant for os, da dette kan tyde på en sammenhæng mellem samfundsmæssige forandringer og samfundet generelt – særligt fordi den største andel af ansatte i IT-branchen, netop arbejder som konsulenter. Er dette tilfældet må vi derfor forstå forholdet mellem konsulenter, der arbejder med psykisk arbejdsmiljø og IT-branchens udfordringer, som overlappende og måske ligefrem refleksive. Dette måske-gensidige forhold vender vi tilbage til i vores analyser.

Inden vi slipper IT-branchen helt, vil vi sætte ovenstående arbejdsmarkedsmæssige forandringer i relation til IT-branchen. I sin artikel *Det er min egen skyld – nyliberale*

styringsrationaler inden for Human Ressource Management viser Tynell, hvordan nyliberale styringsrationaler også har gjort deres indtog i denne branche. Han beskriver, hvordan etableringen af en HR-afdeling og implementeringen af en række programmer med fokus på for eksempel selvledelse havde til hensigt at gøre de ansatte i den pågældende IT-virksomhed til 'hele mennesker' og give dem 'tid til familie og venner', hvilket i sidste ende skulle føre til, at de blev 'de bedste i branchen'. Ifølge Tynell blev resultatet dog et andet – medarbejdere, der følte sig ophængt, ikke så deres familie, måtte aflyse ferier, få psykologhjælp og havde kronisk dårlig samvittighed over, at de ikke nåede at udføre deres arbejdsopgaver. Den forandring eller magttransformation hvor medarbejderen bliver italesat som en ressource, der skal plejes og anvendes af ledelsen i kapløbet med konkurrenterne om at optimere virksomheden og medarbejderne til at blive 'de bedste i branchen'. Transformationen fokuserer på selvledelse, så det er op til den enkelte – og kun til den enkelte – først at estimere sin arbejdstid og efterfølgende at forvalte den korrekt, så alle opgaverne bliver nået. Denne frihed har dog også en pris, fordi den eneste som medarbejderen – og for den sags skyld også ledelsen – kan give ansvaret, hvis ikke opgaverne bliver nået til tiden, er individet. Dette sker, mens virksomheden med målinger vurderer og hylder medarbejdernes vilje til at 'aligne sig' med virksomhedens holdning og påtage sig arbejdsrelateret ansvar og gøre en ekstra indsats (Tynell, 2018, s. 7–13). Dermed er vi inde på nogle af de samme mekanismer, som Ejrnæs og Willig peger på, når de beskriver, hvordan liberaliseringen, styringsrationaler, effektiviseringslogikker og kravet om fleksibilitet har betydet, at medarbejdere af frygt for repressalier ikke italesætter kritisable forhold men i stedet for eksempel underkaster sig i frygt for at miste jobbet.

SELVSTÆNDIGE KONSULENTERS BRUG AF KONCEPTER I DERES PRAKSIS

Konsulentverdenen er i rivende udvikling, og vi befinder os i "*(...) en tid, hvor forandring synes det eneste konstante, og hvor den tiltagende globalisering af markeder øger kompleksitet og usikkerhed, når der skal tages beslutninger (...)*" (Kamp m.fl., 2008, s. 13). Den øgede kompleksitet og usikkerhed, som organisationerne oplever, når der skal tages beslutninger, forsøger konsulentverden at imødekomme ved at tilbyde løsninger i form af standardkoncepter i forhold til produktion og ledelse – ledelseskoncepter (Kamp m.fl., 2008, s. 13).

Disse ledelseskoncepter betragtes som en række opskrifter på, hvorledes en virksomhed opnår forretningsmæssig succes. Kendetegnende for disse er, at der er tale om standardopskrifter,

der fremstiller universelle principper og værktøjer, hvor det hævdes, at alle organisationer vil kunne anvende dem med succes, uagtet hvilken branche organisationen tilhører, eller hvad dens geografiske placering er på kloden (Kamp m.fl., 2008, s. 13–14).

Et eksempel på et tidligt og vigtigt ledelseskoncept er Scientific Management. Dette ledelseskoncept udviklede Taylor omkring 1910 med sine principper for ledelse og organisation. Taylors udvikling af Scientific Management skete på baggrund af detaljerede studier af arbejdsprocesser, hvorefter Taylor anbefalede en arbejdsorganisering med afsæt i en adskillelse af manuelle og planlagte funktioner samt en horisontal arbejdsdeling. Denne opdeling indebar, at arbejdsfunktionerne krævede et minimum af oplæring (Kamp m.fl., 2008, s. 14). Fyrré år efter introduktionen af Scientific Management i 50'ernes Danmark begyndte en radikal rationaliseringsbølge baseret på Taylors principper at indtage det danske arbejdsmarked, hvilket resulterede i, at konsulenterne drog ud for at assistere virksomhederne. I nutidens Danmark kan Scientific Management eller Taylorismen, som det også kaldes, stadig spores som model for danske virksomheders arbejdsorganisering (Kamp m.fl., 2008, s. 14–15).

Ledelseskoncepter kan siges at danne rygraden i en stor industri. Koncepterne er varer, som tilbydes af den voksende konsulentindustri indenfor organisation, IT og ledelse, som ydermere giver grundlag for medie- og forlagsvirksomheder samt foredragsvirksomheder og konferencer (Kamp m.fl., 2008, s. 15). Ifølge Annette Kamp og hendes medforfattere har dette medført, at antallet af koncepter i de seneste år er steget voldsomt. Indenfor denne *varegruppe* findes der både koncepter såsom *helhedsorienterede koncepter*, der beskæftiger sig med forandring i hele organisationer, og andre koncepter med mere *snævrere* fokuspunkter. Dette skyldes, at de henvender sig til bestemte typer af forretningsprocesser, eksempelvis: "(...) *forholdet til stakeholders, med personaleledelse og med styring af produktionsflow*" (Kamp m.fl., 2008, s. 16). Grænsen mellem disse koncepter skal dog anses for værende mere flydende.

Som tidligere nævnt, så befinder vi os i en tid, hvor organisationerne er underlagt et marked der konstant er foranderligt, hvilket vi desuden viste i de to ovenstående afsnit. Dette medfører, at konsulenterne skal kunne tilbyde det bedste koncept til fremtidens udfordringer og kompleksitet for organisationerne, hvis de skal opnå succes med deres ideer og principper. Derfor bliver markedsføring et centralt element i konsulenternes forsøg på at sprede koncepterne, hvor det oftest er "(...) *et bredt netværk af aktører og institutioner, som sikrer*

konceptets succes" (Kamp m.fl., 2008, s. 16). Til at underbygge konceptets validitet og praktiske anvendelighed kan konsulenterne promovere det ved at få personligheder i magtfulde positioner til at optræde som frontfigurer. Andre institutioner bliver desuden vigtige i netværket eksempelvis faglige selskaber og brancheorganisationer, der holder seminarer og konferencer om konceptet (Kamp m.fl., 2008, s. 16).

Det grundlæggende for de succesfulde koncepter er, at de indeholder en række fælles træk. Helt lavpraktisk så skal konsulenterne kunne levere ledelseskoncepter, som er et let omsætteligt produkt. Med dette menes der, at koncepterne må fremstå i en brugervenlig form og deres resultater skal anskueliggøres på en troværdig måde, så det får organisationerne til at investere i det. Dette går under betegnelsen *varekarakter* (Kamp m.fl., 2008, s. 17). *Autoritet* opnår koncepterne ved at knytte både forskningsverdenen, konsulentverdenen og praktikerverdenen sammen. Dette bringer os tilbage til vigtigheden ved, at konsulenterne har et bredt netværk af aktører og institutioner. I forlængelse af dette skal koncepterne gøres til teorier, og med dette menes der, at ideerne, som de bygger på, formuleres som abstrakte kategorier, og der etableres årsags-virkningskæder. Koncepterne gøres til teorier, som hævder at være *universelle*, fordi de gælder alle organisationer (Kamp m.fl., 2008, s. 17). Desuden er det gennemgående, at de fleste koncepter tager udgangspunkt i ledelsen. Eksempelvis i koncepter hvor der fokuseres på systemer og processer, hvori individerne anses som små tandhjul, der gnidningsløst griber hinanden. Heri indtager lederen implicit en privilegeret position som det subjekt, "(...) *der antages at kunne manipulere systemerne*" (Kamp m.fl., 2008, s. 25).

Omvendt er succesfulde organisationer i stadig bevægelse og hænger ikke fast i gamle paradigmer. Derfor befinder konsulenterne sig i en position, der kan karakteriseres som *at the Cutting edge* (Kamp m.fl., 2008, s. 18). Dette indbefatter, at konsulenterne formår at præsentere konceptet som en nyskabelse. Konceptet skal dermed placeres i en tidssammenhæng, hvor der tages højde for nye tendenser i samfundet og organisationens omgivelser. Eftersom organisationer ikke er et laboratorium, der er isoleret fra omverdenen, så kan det være svært at udpege årsagerne til succes eller fiasko: "*Ledelseskoncepter, der har succes, er således opskrifter uden veldokumenteret virkning; men de kan overbevise og begejstre*" (Kamp m.fl., 2008, s. 18). Udfordringen for konsulenterne er derfor at få overbevist og begejstret organisationerne i sådan en grad, at de anvender konceptet uden garanti for succes. Samtidig holder disse ledelseskoncepter kun få år på toppen, og derfor må konsulenterne, som er en form

for formidlere af det nyeste nye hele tiden orientere sig rundt i markedet efter nye koncepter, *"som kan sikre indtjening"* (Kamp m.fl., 2008, s. 18). Man kunne sige, at koncepterne, der fremstilles som opskrifter på problemløsning og succes, afspejler den tænkning omkring organisationer og mennesker, som er fremherskende i samtiden (Kamp m.fl., 2008). Med dette menes der, at der i arbejdslivet hersker en forestilling om, at det arbejdende menneske skal anses som en ressource. Dette kan sættes i relationen til ledelseskonceptet HRM, Human Resource Management, der kan siges at have haft stor indflydelse på arbejdskulturen i organisationerne. Denne forståelse af HRM er ligeledes i tråd med Tynells, som vi beskrev den ovenfor.

Man kan sige, at ledelseskoncepterne derfor på mange måder ligner andre modefænomener, da farten i forhold til udskiftning af de koncepter, som virksomheden anvender, kan anses som værende en del af den symbolske tvang til forandring og ydre performance, der præger samtiden:

"Der er ingen tvivl om, at koncepterne har en sådan side, dvs. at anvendelsen af dem spiller en rolle i virksomhedens forsøg på at skabe et image. Det kan på visse tidspunkter ligefrem forekomme illegitimt ikke at have et videnledelsesprojekt eller bruge Balanced Scorecard, hvis man vil fremstå som en virksomhed på forkant med udviklingen" (Kamp m.fl., 2008, s. 19–20).

I forlængelse af ovenstående citat vil man modsat kunne forklare dette ved, at med stadig hastigere skift i de udfordringer som de forskellige virksomheder stilles overfor, så er der brug for nye koncepter – nye problemer kræver nye løsninger (Kamp m.fl., 2008, s. 20). Anser man koncepterne som videnledelsesprojektet, så kan viden forstås i en kodificeret form, som spredes til virksomhederne. Denne viden forekommer som en nødvendighed for virksomhederne i en stadig omstillingsproces. Ligeledes indebærer den viden, som koncepterne bygger på en simplificering af den verden, som de opererer i, da koncepterne sætter fokus på bestemte områder. Derved bliver koncepterne medvirkende til at øge virksomhedens beslutningskompetencer og handleevne i den globale økonomi, som er præget af stigende kompleksitet og usikkerhed (Kamp m.fl., 2008, s. 20).

Hvis man ifølge Kamp ser nærmere på koncepternes indhold i forhold til deres ideer og værktøjer, der bringes ind i organisationen, så vidner flere analyser om, at de hurtige skift kun er tilsyneladende: *"Ligesom på andre produktområder sælges gamle varer i ny indpakning"* (Kamp m.fl., 2008, s. 20). Med andre ord så repræsenterer koncepterne langt fra de revolutionerende nyskabelser, som de ellers hævder at gøre *"(...) men bygger ofte videre på allerede udviklet viden, som kombineres, fremstilles og formidles på nye måder"* (Kamp m.fl., 2008, s. 21).

Helt grundlæggende så tilbyder koncepterne på mange måder en forsimplet måde at forstå verdenen, hvor de udpeger problemet samt anviser løsningen. Dette går umiddelbart ikke i tråd med praksis, hvor der er mange valg at træffe, som kan få afgørende betydning både for processernes retning og fremdrift. Virksomhedernes valg af variant og konsulent får derfor afgørende betydning i realiteten i henhold til, hvad det er for et koncept, virksomheden kommer til at arbejde med. Dermed bliver tilrettelæggelsen af forandringsprocessen styrende i større eller mindre grad for den position og den rolle, som forskellige aktører får. Ifølge Kamp er en forudsætning for at træffe disse valg en mangel på 'andagt' overfor koncepterne; *"de er indpakket i en retorik, som forfører os til at tro, at der virkelig findes en universalmedicin. Der er brug for at pakke koncepterne ud og tage et kritisk, men konstruktivt blik på deres indhold"* (Kamp m.fl., 2008, s. 30).

I den kommende *Præsentation af informanter og case* og i den senere *Analyse*, vil vi vise, hvordan konsulenterne i vores empiri arbejder med koncepter. I det følgende vil vi dog først præsentere begrebet *social kapital*, da det inden for arbejdsmiljøområdet er blevet et centralt fokuspunkt, og vi ser, at konsulenterne anvender det som en del af deres arbejdspraksis i Projekt Sund IT-ledelse, hvor de som en del af projektet ønsker at optimere ledelsen og øge den mentale sundhed i de IT-virksomheder som deltager.

Begrebet social kapital har de seneste år vundet vid udbredelse og kan siges at have fået en renæssance i Danmark. Indenfor arbejdslivs- og organisationsverdenen har social kapital alene de sidste 10-15 år fået en stigende opmærksomhed (Hagedorn-Rasmussen, 2014, s. 11). Som konsekvens heraf er social kapital endvidere blevet et fokuspunkt for adskillige forandrings- og udviklingsinitiativer rundt på det danske arbejdsmarked. Ifølge Peter Hagedorn-Rasmussen kan det skyldes begrebets evne til at fange essensen i mange sociologiske begreber såsom

netværk, tillid, normer og relationer (Hagedorn-Rasmussen, 2014, s. 11). Begrebet social kapital har stærke rødder i grænselandet mellem det politologiske og økonomiske felt, hvor det meste af sit 'liv' har levet indenfor disse domæner. Her har forskere såsom sociologerne Pierre Bourdieu og James Coleman, samt politologen Robert D. Putnam bidraget til, at begrebet har opnået sin store udbredelse i forskellige felter af samfundsvidenskaben. Eksempelvis vil Bourdieu beskrive social kapital således: "(...) *summen af eksisterende eller potentielle ressourcer, den enkelte eller en gruppe har rådighed over i kraft af et netværk af stabile relationer og mere eller i mindre officielt anerkendt „forbindelse”, hvilket vil sige summen af den kapital og magt, der kan mobiliseres i kraft af et sådan netværk*" (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 105). Hvorimod Putnam vil definere begrebet således: "*Social kapital er de træk ved en organisation, fx netværk, normer og tillid, som fremmer koordinering og samarbejde til det fælles bedste*" (Hagedorn-Rasmussen, 2014, s. 12). Med udgangspunkt i ovenstående vil der, ifølge Hagedorn-Rasmussen synes at være enighed om en enkelt præmis om, at "(...) *der kan foretages investeringer i de sociale relationer med forventningen om at denne investering giver en gevinst*" (Hagedorn-Rasmussen, 2014, s. 11). Fælles for de ovenstående referencer er, at de begge anser social kapital som en ressource, et aktiv, der ligger indlejret i netværk og relationer, hvor substansen i det sociale netværk er normer og tillid. Konsekvensen heraf bliver, at individerne i netværket knytter sig tættere sammen, hvilket åbner op for en måde at foretage ressourcedeling. Dét efterlader os i en situation, hvor vi står tilbage med et flertydigt begreb, der stadig synes at være åben for fortolkninger. Flertydigheden handler om, hvorvidt vi skal forstå social kapital som primært et individuelt- eller kollektivt aktiv (Hagedorn-Rasmussen, 2014, s. 12). Umiddelbart kan denne fortætning af individerne mellem sig fortolkes på flere måder. En forklaring kunne være, at fortætningen muliggjorde en synergi i det samlede netværk, hvori netværkets samlede sociale kapital ville overgå summen af den kapital, som hvert individ besidder. Modsat kunne en anden forklaring være, at fortætningen ville øge uligheden i forhold til in- og eksklusionsmekanismer. Der kan nemlig være noget problematisk forbundet med udvikling af stærke relationer mellem mindre grupper på en arbejdsplads, da dette kan medvirke til isolation fra resten af medarbejdergruppen (Hagedorn-Rasmussen, 2014, s. 12). Social kapital er dermed ikke nødvendigvis ubetinget godt. Dette skyldes, som der blev redegjort for i ovenstående, at der mangler en forståelse af hvad, der *skaber* social kapital på en arbejdsplads samt hvilke tilgangsmåder, der skal anvendes til at understøtte sådanne

processer (Hagedorn-Rasmussen, 2014, s. 12). Dette taler ligeledes ind i Kamps kritik af konceptualisering af forandrings- og udviklingsinitiativer, fordi de fremstår som opskrifter uden veldokumenteret virkning, men de kan 'overbevise og begejstre' (Kamp m.fl., 2008, s. 18). Det samme kan siges at gøre sig gældende for social kapital. I relation til dette vil vi i den senere analyse komme ind på, hvordan denne problematik kommer til udtryk i specialets empiri.

3. PRÆSENTATION AF INFORMANTER OG CASE

Den brede forståelse af prekarisering og det moderne arbejdsmarkeds udvikling, som er beskrevet ovenfor, var afsættet for de kriterier, vi indledningsvis søgte informanter efter. I dette kapitel vil vi først udfolde de kriterier, som - inspireret af prekariseringen - blev dem vi valgte informanter på baggrund af. Dernæst vil vi beskrive og diskutere, hvordan informanterne levede op til og faldt udenfor kriterierne, og dermed hvordan konteksten har været med til at forme processen og det endelige speciale. I kapitlets sidste afsnit vil vi redegøre for den case, der danner grundlag for specialets empiriske materiale. Dette gør vi ved først at præsentere Sund IT-ledelses konkrete mål og ydelser, for derefter gennem tidlige nedslag og en redegørende analyse at præsentere den proces vi har fulgt. Tilgangen til og formålet med dette afsluttende afsnit er ikke alene at præsentere de rent faktuelle forhold for projektet men ligeledes gennem praksis at forstå de konkrete præmisser, som er medbestemmende for disse forhold gennem processen. Vi forsøger altså ikke blot at forstå projektet statisk objektivt men ønsker at skabe et grundlag for at forstå det som en dynamisk proces.

PROCESSEN FOR VALG AF INFORMANTER

VORES KRITERIER – HVORFOR SELVSTÆNDIGE KONSULENTER?

I *Indledning og problemfelt* samt *Introduktion til feltet* beskrives de interesser som indledningsvis gjorde sig gældende i vores søgen efter informanter. Vi var oprindeligt optaget af de psykologiske konsekvenser ved at tilhøre prekariatet, som Standing beskriver det. Glerups og Olséns beskrivelse af prekarisering og det akademiske arbejde (Gleerup m.fl., 2018) og vores interesse for psykisk arbejdsmiljø førte til spørgsmålet: Hvordan står vi selv stillet, når vi er færdiguddannede og skal etablere os på arbejdsmarkedet? Vi var dermed ikke alene optaget af de psykologiske konsekvenser ved at være akademiker på et prekært arbejdsmarked, men mere præcist af at være humanistisk akademiker fra en såkaldt problemorienteret uddannelsesinstitution som RUC og Aalborg universitet (Aalborg Universitet, 2019). Vi antog i denne forbindelse, at disse uddannelsessteder har en særlig måde at arbejde problemorienteret på, og det blev derfor et ønske for os, at vores informanter havde en akademisk uddannelse fra netop et af disse to universiteter. Vi ønskede derudover, at informanterne arbejdede med psykisk arbejdsmiljø, samt at de var selvstændige og projekt-

eller løstansatte og dermed ikke skulle være tilknyttet større konsulentvirksomheder. De skulle derimod arbejde som 'hentet arbejdskraft' – udefra og ind i en anden virksomhed eller lignende – på baggrund af deres ekspertiser og på tidsafgrænsede arbejdskontrakter. Vi kommer dermed til at arbejde med den prekære gruppe, som Standing beskriver som *profeknikere*, idet denne betegnelse dækker over personer, der besidder en samlet kompetence, som de kan sælge og dermed tjene høje honorarer som kontraktansatte med eget firma (Standing, 2017a, s. 23). Afgrænsningen i forhold til uddannelsesinstitutioner betød, at vi skelnede mellem cand.mag.er og cand.psych.er. Denne skelnen skyldtes de forskellige arbejdsvilkår, vi vurderer er gældende for henholdsvis cand.psych.er og cand.mag.er, da cand.psych.er blandt andet *kan* have en lettere tilgang til klienter, idet de ved at få et ydernummer kan modtage klienter gennem henvisninger fra praktiserende læge – en mulighed som en cand.mag.er ikke har (Ankestyrelsen, 2018; Dansk Psykolog Forening & Regionernes Lønnings- og takstnævn, 2016, §7). Vi vil imidlertid ikke postulere, at en praktiserende klinisk psykolog med en cand.psych. ikke også kan være underlagt prekære forhold på arbejdsmarkedet, men blot at gruppen af selvstændige cand.mag.er står uden mulighed for henvisninger og står i højere grad for selv at 'skabe sit arbejde'. Vi ønskede ikke, at denne skelnen mellem de to titler skulle blive en del af specialets problematikker, og vi har derfor bevidst valgt denne afgrænsning.

Formålet med ovenstående kriterier var at sikre, at vi blev indenfor de hovedinteresser, som vi ridsede op i *Indledning og problemfelt* samt *Proformulering*, nemlig prekarisering og de betingelser og muligheder som selvstændige konsulenter oplever i arbejdslivet, og hvilken betydning dette har for deres arbejdspraksis.

HVORFOR PASSER BETTINA, ANNETTE OG SUND IT-LEDELSE PÅ DISSE KRITERIER

I ovenstående har vi redegjort for de kriterier, som vi valgte at foretage vores søgen efter informanter på baggrund af. I det følgende vil vi komme nærmere ind på, de måder Bettina og Annette lever op til ovenstående kriterier, samt hvordan den konkrete kontekst af vores samarbejde har haft indflydelse på vores proces i forhold de måder, hvor informanterne ikke har stemt overens med vores prædefinerede kriterier.

Til at starte med var selve søgningen af informanter udfordrende for os, da vi ikke umiddelbart havde erfaring med feltet fra tidligere. Gennem brede undersøgelser af forskellige konsulents hjemmesider lykkedes det os imidlertid at få afgrænset disse til en håndfuld selvstændige

konsulenter, der hver især passede i større eller mindre grad på vores kriterier. I tråd med kriterierne var det særligt de potentielle informanternes uddannelsesbaggrund, nuværende arbejdsområde – og i den forbindelse – hvilke metoder som vi gennem dokumentanalyser og interne diskussioner af deres respektive hjemmesider kunne konkludere, at de lagde op til at benytte sig af i deres arbejde.

Efterfølgende kontaktede vi den konsulent, der umiddelbart passede bedst til vores målgruppe. Konsulenten gjorde os opmærksom på, at hun ikke længere var selvstændig og derfor ikke længere passede til vores kriterier. I stedet anbefalede hun, at vi kontaktede en af hendes tidligere studiekammerater, Bettina Prühs, som var uddannet fra RUC og havde en lignende profil. Efter en dokumentanalyse af Bettinas hjemmeside der bekræftede, at hun ligeledes passede til kriterierne, kontaktede vi hende (Prühs, 2019a; Bilag 9, s. 1). I denne del af processen var vi således styret af en vekselvirkning mellem netværksanbefalinger og vores egne forforståelser af, hvem vi ønskede at samarbejde med. Da vi første gang kontaktede Bettina Prühs var hun positivt stemt overfor de idéer til et samarbejde, som vi fremlagde for hende, og hun bad os sende et uddybende dokument med informationer om vores projekt, hvilket vi havde udfærdiget på forhånd (Bilag 6, s. 10; Bilag 9, s. 1). Kort tid efter tog Bettina kontakt til os igen, og hun var med på at få sat et samarbejde i stand. Hun foreslog i den forbindelse, at vi kom med på sidelinjen i det fondsstøttede Projekt Sund IT-ledelse, som hun og hendes samarbejdspartner, Annette Munk Nielsen – hvem vi vender tilbage til senere – netop skulle til at starte op. Projektets målgruppe er ledere i mindre IT-virksomheder, og målet er at styrke den mentale sundhed i disse virksomheder (Prühs, 2019b).

Bettina har udover uddannelsen på RUC en baggrund som leder i netop IT-branchen. Hun driver nu selvstændigt konsulentvirksomheden *Godt Arbejdsliv*, der sælger konsulenttydelser såsom foredrag og længerevarende projekter, som Sund IT-ledelse er et eksempel på til virksomheder, der ønsker at sætte fokus på det gode arbejdsliv (Prühs, 2019a). Denne baggrund er ligeledes interessant og kompatibel med de kriterier, som vi på forhånd satte for vores målgruppe i forhold til uddannelsesbaggrund og den selvstændige arbejdsform. At Bettina var interesseret i at lukke os ind i og dele ud af hendes arbejdsmæssige maskinrum i et helt nystartet projekt, så vi som en oplagt mulighed for at samarbejde med en selvstændig konsulent, der umiddelbart passede ind i vores målgruppe. Vi var imidlertid også opmærksomme på, at vi i sådan et samarbejde ville blive begrænset af de præmisser, som Bettina og Annette satte for

samarbejdet. Dette kom til udtryk ved lavpraktisk planlægning såsom muligheder for observationer og interviews men også i form af, hvorvidt de to konsulenter i praksis ville divergere fra vores prædefinerede kriterier. I vores samarbejde med Bettina og Annette matchede deres arbejdsområde i særlig grad med vores fokus på muligheder for udvikling af psykisk arbejdsmiljø og arbejdspraksis under prekære arbejdsforhold, men da vi langsomt blev familiære med deres arbejdspraksis i kontekst, fandt vi også, at vores prædefinitioner ikke nødvendigvis passede på alle parametre. For eksempel har Bettina en uddannelse fra RUC i fagene Arbejdslivsstudier og Psykologi og lever dermed op til et af de prædefinerede kriterier, som vi var inde på ovenfor (Prühs, 2019b, ¶ Projektet). Derimod er Annette oprindeligt uddannet som socialpædagog og har senere taget en erhverscoachuddannelse og en Master i positiv psykologi og betegner sig selv, som specialist i stress og mental sundhed (A. M. Nielsen, 2019). Denne divergens fra vores oprindelige målgruppe gjorde os nysgerrige på, hvordan det ville påvirke, det vi så og, hvordan vi forstod vores informanternes praksis. Senere skulle dette føre til, at vi søgte væk fra vores prædefinerede forståelse i ønsket om at forstå konsulenternes praksis gennem de modsætninger, som fremstod heri. Det var denne procesovergang, fra udelukkende at forstå konsulenterne som nogen, der handlede på en bestemt måde på grund af deres uddannelsesbaggrund eller lignende til at forstå dem gennem deres konkrete praksis, udtalte, udtalte og modsætningsfyldte bevæggrunde for deres handlinger, der ledte os på sporet af en nysgerrig og abduktiv tilgang. På denne måde har de divergenser og modsætninger, der strittede imod vores egne prædefinitioner for, hvad den 'rigtige' informant var, været hovedårsag til den vinkel, som vi endeligt har lagt på vores undersøgelse. Bruddet med prædefinitionerne førte til, at vi forstod relevansen af Bettina og Annette som informanter på en ny måde, idet vores hidtidige forståelser blev spejlet på nye måder, og nye forståelser opstod. Bettina og Annettes jobsituation som selvstændige stod stadig centralt for os, men vi blev ligeledes opmærksomme på vigtigheden af deres grunde til at handle og *ikke* handle, som de *gør* eller *ikke gør*. Dette betød blandt andet, at vores indledende interesse for psykisk arbejdsmiljø ændrede sig, så fokus i stedet blev på betydningen af fremmedgørende processer samt trivsel og social kapital som koncepter. Vi forstår dermed stadig Annette og Bettina, som højt kvalificerede informanter, når det kommer til de problemstillinger, som dette speciale ønsker at arbejde med, men vores forståelse af dem som informanter og vores tilgang til problemstillingerne har ændret sig.

PROJEKTET SUND IT-LEDELSE

PROJEKTETS INDLEDENDE VISIONER OG DET KONKRETE INDHOLD

Det fremgår af Sund IT-ledelses hjemmeside, at formålet med projektet var at styrke den mentale sundhed i mindre IT-virksomheder, hvor lederen af virksomheden ville få "**en unik mulighed** (...) [for] *at komme foran med arbejdsmiljøet(...)*" (Prühs, 2019b, ¶ Brochure). Projektet Sund IT-ledelse er lavet på baggrund af rapporter², som Velliv³ har udarbejdet i samarbejde med National Forskningscenter for Arbejdsmiljø (VellivForeningen, 2017). I disse rapporter fremgår det, at der er hvervnings og fastholdelses problemer samt udfordringer med det psykiske arbejdsmiljø i små IT-virksomheder med 2-15 ansatte. Projektet er økonomisk støttet med 1,8 millioner af Foreningen Velliv og med støtten følger en forpligtelse til at arbejde med netop de udfordringer, som rapporterne peger på (VellivForeningen, 2018). Det er således en vision for projektet at skabe netværk, hvori der kan arbejdes med mental sundhed i de små IT-virksomheder (Bilag 5a). Efter samtaler med potentielle deltagere udtrykker Bettina bekymring for, om den interne konkurrence blandt deltagerne kan blive et problem og noterer sig derfor følgende i sin logbog: "*Dette skal klart italesættes til første netværksmøde: se de andre som potentielle sparringspartnere I kan bruge til at styrke jeres forretning med*" (Bilag 6, s. 14). Det fremgår endvidere af Sund IT-ledelses hjemmeside samt af statusrapporterne til Velliv, at lederes deltagelse i projektet både vil resultere i bedre mental sundhed samt konkrete ledelsværktøjer, der har til hensigt at øge lederens muligheder for at sikre et godt psykisk arbejdsmiljø (Prühs, 2019b, ¶ Kom foran med arbejdsmiljøet!; Bilag 5a, s. 2). Det bliver således en vision for projektet i tråd med rapporterne, som det bygger på, at "(...) *nedbringe sygefravær og sænke medarbejderomsætningen i de deltagende virksomheder*" (Bilag 5b, s. 3) samt skabe et projekt, der er relevant for lederne og skabt på deres præmisser (Bilag 5a, s. 3). Dette gør de på

² Siden rapporterne blev publiceret, har foreningen skiftet navn fra Norliv til Velliv (VellivForeningen, 2019, ¶ Tidslinje). Dette betyder, at rapporterne i referencen omtales Norliv rapporter, mens de i specialet omtales Velliv rapporter. Dette valg har vi truffet, for at skabe konsistens, så der ikke kan opstå tvivl om, hvem afsenderen af rapporterne er.

³ Velliv er et pensions- og forsikringselskab med cirka 340.000 kunder. Kunderne er automatisk medlem af Foreningen Velliv, hvor 80% af overskuddet går til bonusudbetalinger til foreningens medlemmer og 20% går til alment nyttige aktiviteter (VellivForeningen, 2019). I 2018 øremærkede Foreningen Velliv således, på baggrund af en rapport udarbejdet i samarbejde med Det Nationale Forskningscenter for Arbejdsmiljø, 92 million kroner "(...) *til almentnyttige indsatser, der fremmer mental sundhed i lokale aktiviteter og på små og mellemstore private virksomheder*" (Velliv, 2018).

baggrund af en behovsanalyse, som er udarbejdet med udgangspunkt i en kvantitativ spørgeskemaundersøgelse, som deltagerne udfyldte i forbindelse med deres tilmelding (Bilag 5b). Projektet arbejder gennem følgende fem aktiviteter på at implementere og formidle denne viden og disse værktøjer i ledernes praksis:

- *Internetbaseret forum for lederne*, hvori deltagerne kan sparre med ligesindede om arbejdsmiljøudfordringer og andre ledelsesopgaver, som kan forekomme, når man driver en mindre IT-virksomhed.
- *Adgang til telefonisk hotline og e-mail-support*, hvori deltagerne har mulighed for personlig rådgivning fra de to konsulenter på konkrete situationer i den enkelte virksomhed.
- *Månedlige netværksmøder*, hvor deltagerne er delt op i mindre grupper og får tematiske oplæg fra de to konsulenter med efterfølgende diskussion deltagerne imellem.
- *Tre seminarer med forskellige temaer*, hvor alle projektets deltagere er samlet på tværs af de månedlige netværksgrupper, hvortil der hyres eksterne undervisere.
- *En fælles indsatspulje*, som indeholder 200 rådgivningstimer til at afhjælpe deltagerne med at udføre konkrete arbejdsmiljøindsatser i deres virksomhed. Puljen uddeles efter først til mølle-princippet.

(Prühs, 2019b, ¶ Brochure)

Ifølge projektets hjemmeside er dette design med til at sikre, "(...) at du som leder lykkes med at styrke den mentale sundhed i din virksomhed. Det handler om at øge jeres trivsel og effektivitet. Det nedsætter fravær og skruer virksomhedens produktivitet i vejret" (Prühs, 2019b, ¶ Brochure).

En pointe de yderligere underbygger med følgende model:

FIGUR 1: EN UDVIKLINGSFØLGE SOM VISER DE TING DER FØLGER AF MENTAL SUNDHED I VIRKSOMHEDEN (PRÜHS, 2019B)

Tilbuddene skaber dermed tilsammen den platform, hvorfra Sund IT-ledelse søger at styrke de deltagende ledere og deres virksomheds mentale sundhed. Konstellationen af tilbuddene

skaber ifølge konsulenterne bag projektet tilsammen den unikke mulighed, som gør deltagerne i stand til at komme foran med arbejdsmiljøet (Prühs, 2019b).

DA PROJEKTET MØDTE VIRKELIGHEDEN

Vi er bevidste om, at projektet Sund IT-ledelse havde været i gang i en periode, da vi begyndte at følge det, hvilket betøder, at der har været arbejdet forud for vores empiriindsamling, ligesom projektet også efterfølgende vil udvikle sig. I dette afsnit vil vi kort beskrive den udvikling, vi har observeret i forhold til de visioner, som er beskrevet ovenfor, samt et udsnit af de tematikker og problemstillinger, der har fyldt for de to konsulenter i den periode, vi har fulgt projektet. Det er vores vurdering, at denne udvikling siger noget om projektet og den karakter det har.

I den første statusrapport til Velliv beskriver Bettina, hvorledes hun har ” (...) udviklet et mere mundret projektnavn og etableret en hjemmeside: *sunditledelse.dk*[,] [har] (...) etableret projektkontor (...)[,] købt et telefonnummer til kontaktmulighed for interesserede[,] (...) udviklet en brochure og et ”visitkort” [og lignende] (...)” (Bilag 5a, s. 1). Hun fremstår ambitiøs og godt forberedt. Vi er bevidste om, at der i afsender – og modtagerforholdet kan være en særlig interesse i, at det fremstår godt, idet det er Velliv, der har bevilliget penge til projektet, men billedet stemmer overens med det indtryk, vi fik af hende under de første telefonsamtaler og møder (Bilag 9; Bilag 3, s. 2-3). Allerede i første statusrapport og efter vores første møde med konsulenterne viste det sig dog, at der trods det positive førstehåndsindtryk var problemstillinger, der var en udfordring i forhold til den vision, der indledningsvis var beskrevet. Vi så for eksempel, at konsulenterne oplevede det som vanskeligere at skaffe deltagere end de havde forventet. Dette betød, at de måtte anmode Velliv om at reducere antallet af deltagere samt ændre størrelsen på de virksomheder, projektet henvendte sig til, så det ikke var virksomheder med 2-10 ansatte, men i stedet virksomheder med 5-15 ansatte (Bilag 5a, s. 3; Bilag 6, s. 10). I statusrapporterne og til planlægningsmøderne giver konsulenterne desuden udtryk for, at de har været for optimistiske i forhold til den tid de skal bruge på at skaffe deltagere (Bilag 5c, s. 2; Bilag 3, s. 7), samt at det var nødvendigt for dem at tilpasse deres måde at kommunikere på til målgruppens objektive virkelighed, så de derved tydeliggjorde relevansen af deltagelse i projektet: ”(...) da vi nu har alt nødvendigt materiale og en del øvelse i, hvilke spørgsmål der skal besvares, og hvad og hvordan det er vigtigt at få formidlet

budskabet” (Bilag 5a, s. 3). Konsulenterne erkender ligeledes, at det er nødvendigt for dem at revidere kanalerne, hvorigenem de havde forventet at skaffe deltagere. De havde for eksempel forventet, at det ville være effektivt at anvende sociale medier, men måtte erkende, at det skaffede ’klikes’ og omtale, men ingen deltagere og derfor måtte de sadle om (Bilag 5a, s. 1). De oplever også, at det tager længere tid at udføre lavpraktiske udfordringer end forventet. De fortæller for eksempel, at de bruger tid på uforudsete opgaver som at oversætte spørgeskemaundersøgelser til engelsk og lave ekstra bogføring (Bilag 6, s. 7).

En af de ydelser, som der indledningsvis var planer om, at projektet skulle tilbyde, var et internetbaseret forum for de deltagende ledere, hvor det var hensigten, at de kunne kommunikere med hinanden og for eksempel sparre om udfordringer i hverdagen. Under vores første møde med de to konsulenter fortæller Bettina dog, at der er problemer med etableringen af dette forum. Programmeringsopgaven havde hun udliciteret til en ekstern programmør, som, hun ikke mente, havde løst opgaven forventeligt, hvilket betyder, at de ikke som forventet har kunne tilbyde denne side fra projektets start. Det har betydet, at en af deres netværksgrupper på eget initiativ har oprettet et tilsvarende Microsoft-forum, hvilket Bettina er frustreret over, fordi hun føler hun derved har mistet kontrollen og for eksempel ikke, som forventet, ville kunne trække statistiske data ud til at validere projektet. Hun giver i denne fase udtryk for at være frustreret over, at den indledende vision ikke er lykkedes, at programmøren ikke har løst den opgave hun har sat hende til, og at hun føler sig kørt ud på et sidespor, fordi deltagerne på eget initiativ har oprettet et forum, hvor de kan kommunikere med hinanden. Til seminaret ser vi dog, at hun har accepteret disse forhold og har opgivet planen om et uafhængigt internetbaseret forum for de deltagende ledere, hvorfra hun vil kunne trække statistiske data og i introduktionen til dagen opfordrer hun alle deltagerne til at tilmelde sig det Microsoft-forum, som den førnævnte netværksgruppe oprettede (Bilag 5a, s. 4; Bilag 3, s. 2, 9, 13).

I perioden fra projektets indledende planlægning og frem til at vi slipper det, har vi altså set en udvikling, hvori de objektive omstændigheder, som konsulenterne har mødt, har været medbestemmende for den udvikling, som der er sket. Vi ser desuden, hvordan de objektive omstændigheder har betydning for den praksis, der udfolder sig gennem modsætninger i de konkrete kontekster og praksisser. Denne praksis vil qua problemformuleringen være omdrejningspunkt for dette speciale, og vi vil i det kommende afsnit udlægge de metodiske valg og refleksioner, vi har haft i forbindelse med undersøgelsen af dette genstandsfelt.

4. METODOLOGISKE REFLEKSIONER

Hensigten med dette kapitel er at skabe gennemsigtighed i forhold til de metodiske valg, vi har truffet, og gennem en diskussion af disse skabe et fundament for forståelsen for den type af kvalitativ viden, som specialet bygger på. Disse refleksioner fører til, at vi i det efterfølgende kapitel *Teoretisk forståelsesramme og anvendt begrebsapparat*, i samspillet mellem de metodiske refleksioner og teorivalget kan skabe en metodisk og teoretisk forståelsesramme og et begrebsapparat, som kan anvendes i den efterfølgende analyse.

Vi mener, at al viden og alle handlinger må forstås situeret og derfor vil vi indlede denne del af specialet med et afsnit om refleksiviteten mellem forsker og felt. Her vil vi reflektere over samarbejdet med Bettina og Annette, og hvilke betydninger dette har for den indsamlede empiri. Herefter vil vi uddybe de metodiske refleksioner i forbindelse med empiriindsamlingen og undersøgelsesdesignet. Disse refleksioner vil munde ud i et afsnit, hvor vi beskriver, hvilken betydning trianguleringen og vores abduktive forskningsstrategi har for den viden, der produceres. Endeligt vil vi som afslutning på dette kapitel beskrive de metodiske overvejelser, vi har gjort os for gennem etik og transparens at tilstræbe validitet i forbindelse med såvel empiriindsamlingen, udformningen af undersøgelsesdesignet og analysestrategien. I den sidste del af kapitlet vil vi desuden uddybe, hvorledes vores abduktive forskningsstrategi medfører en opmærksomhed på refleksiviteten i arbejdsprocessen.

REFLEKSIVITETEN MELLEML FORSKER OG FELT – ET DOBBELTSIDET SPEJL

Vores tilstedeværelse i feltet påvirker det uden tvivl. Vores deltagelse, interaktion og engagement medfører forandringer, oplevelser, udfordringer og etiske dilemmaer (Grønberg, 2012, s. 135). Dette så vi allerede efter det første møde med Bettina og Annette. Bettina havde efter mødet inviteret os på frokost, og mens vi sad og snakkede uformelt over maden, kiggede hun på Annette og sagde, at det faktisk havde været dejligt, at vi var der, fordi det tvang dem til 'stramme lidt op' og være mere effektive, hvorefter de begge grinede indforståede (Bilag 3, s. 3). Dette eksempel viser, at vores tilstedeværelse har haft betydning for den indsamlede empiri. I det kommende afsnit vil vi derfor reflektere over, hvorledes subjektiviteten kan anvendes til at få indsigt i sociale fænomener og praksisser og fordi vores egen subjektivitet ligeledes er i spil, vil der nødvendigvis være dele af praksissen, som i kortere eller længere perioder træder

i baggrunden. De etiske dilemmaer, der er forbundet med dette, vil vi dog først diskutere senere i afsnittet *Validitet gennem etik og transparens som en del af den abduktive proces*.

Det er ikke alene os, der påvirker feltet. Feltet påvirker på samme måde os, ligesom vi indbyrdes påvirkes af hinanden og vores individuelle baggrund har betydning for vores måde at se og forstå verden – også kaldet forskersubjektivitet. Dette gælder såvel internt i gruppen, hvor vores baggrund, viden fra tidligere projekter, erhvervserfaring og så videre har betydning for den måde, vi forstår feltet og en given situation. Annette og Bettina er på samme måde påvirket af deres baggrunde i deres samarbejde med os. Bettina har selv gået på RUC, hvilket kan betyde, at hun kan have forventninger til, hvad vi søger, men det kan også betyde, at vi kan have et 'fælles sprog', der for eksempel kan have betydning i en interviewsituation (Tanggaard & Brinkmann, 2015, s. 33). Vi så eksempelvis dette, da Bettina med denne kommentar under første interview gav udtryk for, at hun undrede sig over vores spørgsmål: *"Jeg må så sige, at i forhold til den problemformulering som I havde lavet, så er det nogle andre spørgsmål end det jeg havde forventet (...)"* (Bilag 2b, s. 20). Disse potentielle indforståetheder og forventninger har ikke alene betydning i sådanne konkrete interviewsituationer, men kan også være centrale at have for øje i forbindelse med deltagerobservation. Den relation, der opstår i forløbet hvor der observeres, kan betyde, at der opstår en *"(...) fælles forståelse med deltagerne, hvilket øger sandsynligheden for, at deltagerne er villige til at betroe sig til forskeren"* (Pedersen, 2012, s. 126). Det samme kan gøre sig gældende i forbindelse med dokumentanalyse, hvor vores forforståelser samt graden af kendskab til projektet og deltagerne i et dialektisk forhold betyder, at vi tolker og forstår dokumenterne på særlige måder afhængigt af ovenstående (Triantafyllou, 2016, s. 129–130). Vi har derfor overvejet rækkefølgen af for eksempel interviews og observationer, da det kan have betydning for den data der dannes (Pedersen, 2012, s. 126–128). Det første møde med Bettina og Annette var dog i praksis en kombination af de to, idet vi observerede mødet og efterfølgende stillede opklarende spørgsmål. Vi startede desuden mødet med en uformel samtale, hvor vi præsenterede dem for vores tanker bag specialet og fortalte lidt om os selv, og efterfølgende observerede vi deres planlægnings- og evalueringsmøde. Udover den konkrete viden, var målet med dette valg at opbygge en relation, skabe fortrolighed og tillid, der på sigt vil styrke vores relation og dermed deres åbenhed over for os. Samme ræsonnement lå bag, da vi sagde ja til frokost efter mødet. Denne tilgang kan dog også medføre en risiko for, at den viden, som den nære relation kan give os adgang til, også

kunne resultere i, at vi ikke følte, vi kunne stille de kritiske spørgsmål, som vi ellers ville have stillet samt, som vi beskrev med eksemplet indledningsvis, påvirker feltet (Kristiansen, 2012, s. 216–217). De etiske overvejelser, som vi har haft i forbindelse med vores arbejde i feltet, beskriver vi nærmere i afsnittet *Validitet gennem etik og transparens som en del af den abduktive proces*. Det metodiske valg om at indlede samarbejdet og empiriindsamlingen med en uformel samtale og efterfølgende observation, klæder os desuden på til dokumentanalysen af blandt andet logbogsnotaterne, som må formodes at være skrevet med en forforståelse, der kræver en indsigt i projektet for at kunne beskrive og analysere dem hensigtsmæssigt. På trods af disse positive konsekvenser ved at have et indgående kendskab til feltet, er det vigtigt, at vi forholder os kritisk til vores tilstedeværelse, og forholder os reflekteret til behandlingen af den viden, som vi får adgang til gennem samarbejdet med konsulenterne og den empiri, som vi med vores dokumentanalyse, observationer og interviews producerer. Disse refleksioner, vil vi komme nærmere ind på i de enkelte afsnit om de respektive metoder.

Det har fra starten af processen været tydeligt for os, at Bettina havde en agenda med samarbejdet. Det gjorde hun klart allerede under den første telefonsamtale, hvor hun understregede, at det i forhold til ansøgningen og samarbejdet med Velliv ville 'se godt ud' med et specialesamarbejde (Bilag 9, s. 1). Det var vores oplevelse, at hun mente, at vi gennem samarbejdet kunne være med til at validere Projekt Sund IT-ledelse overfor samarbejdspartnere. Vi har dog gennem hele processen været bevidste om, at dette var ikke et af vores mål, hvilket har haft betydning for de metodiske valg, som vi har taget undervejs. Vi har derfor gennem hele processen har været opmærksomme på og reflekteret over, i hvilken grad vi har inddraget dem i de forskellige dele af processen, og hvilken betydning en eventuel involvering kunne få for det fremtidige samarbejde og det empiriske materiales indhold. Et eksempel på, hvordan vi valgte at inddrage Bettina og Annette, var, da vi under første interview involverede dem i vores tanker om, hvilken betydning arbejdsrelaterede netværk har for deres sociale praksis. I modsætning hertil valgte vi, selvom vi indledningsvis var særligt optaget af, hvorvidt de var en del af det prekariat, som Standing beskriver, ikke at inddrage dem i disse overvejelser. Den umiddelbare grund til dette valg var Standings beskrivelse af, hvorledes prekariatet ikke selv vil identificere sig som en del af denne gruppe, og i tråd med Gleerups pointe om at sådanne kategoriseringer vil kunne blokere for politiske diskussioner, ønskede vi ikke, at denne diskussion skulle fylde i samarbejdet (Gleerup m.fl., 2018, s. 24; Standing, 2017a,

s. 52). Valget betød dog også, at vi gennem den uformelle dialog og empirien blev bevidste om, hvorledes vores indledende prædefinerede antagelser var begrænsende for den abduktive undersøgelse. Disse erkendelser betød, at vores interesse flyttede sig fra den prædefinerede gruppe – Prekariatet – til en konkret processuel forståelse af hvordan prekære arbejdsforhold kan påvirke de sociale praksisser. I afsnittet *Validitet gennem etik og transparens som en del af den abduktive proces* vil vi uddybe yderligere, hvorledes disse refleksioner og valg har haft betydning for specialets udformning.

Ovenstående valg betyder, at vi i praksis kommer til at placere os mellem praksisforskning og casestudier. Denne pointe, samt hvordan vi skelner mellem praksis og casestudier, vil vi behandle yderligere i et senere afsnittet⁴.

METODISKE OVERVEJELSER I FORBINDELSE MED EMPIRIINDSAMLINGEN

Empirien bygger på dokumentanalyse, deltagerobservationer og interviews. Herunder ses de kilder, der danner empirisk grundlag for specialet:

- *Dokumentanalyse* – statusrapporter, mails, evalueringsvideoer udarbejdet i forbindelse med projektet, logbogsnotater, som konsulenterne har sendt til os digitalt samt hjemmesider, der er dokumenteret med links eller screenshots.
- *Deltagerobservation* – to planlægnings- og evalueringsmøder, tre frokoster, et seminar samt diverse telefonsamtaler.
- *Interviews* – et individuelt interview med hver af de to konsulenter og et afsluttende gruppeinterview med begge konsulenter, foretaget som afslutning på samarbejdet.

Bevægelsen fra at være optaget af en prædefineret forståelse af gruppen – Prekariatet – til en mere konkret og processuel forståelse af, hvordan prekære arbejdsforhold kan påvirke de sociale praksisser betød, at vi endte med et abduktivt undersøgelsesdesign, hvor vi lod os lede af empirien. Den aktive deltagelse i feltet gav os desuden mulighed for at forholde os kreativt afprøvende og afsøgende til det, vi så, idet vi for eksempel kunne stille spørgsmål under møder og seminarer (Grønborg, 2012, s. 136). Målet med dette har for os været et ønske om løbende at opnå nye erkendelser, som vi ikke på forhånd var vidende om. Et eksempel på vores abduktive måde at arbejde på er, at vi som tidligere beskrevet blev bevidste om, at

⁴ Se *Vidensproduktion gennem triangulering og den abduktive forskningsstrategi*

arbejdsrelaterede netværk havde stor betydning for både Annette og Bettina, og derfor blev netop netværk og deres betydning et centralt tema for de første interviews. På samme måde skabte dette undersøgelsesdesign rum for, at vi ændrede perspektiv, således at det for os ikke længere var Standings klasseteoretiske forståelse af prekariatet, der var central, men derimod i hvilken grad Annette og Bettinas prekære arbejdsforhold påvirkede deres sociale praksis og de psykologiske processer, som subjektet i så fald undergår som en del af prekariseringsprocessen. I praksis har dette ført til en processuel og konkret forståelse af empirien, hvor vi har fokuseret på det modsætningsfyldte i konsulenternes sociale praksis. Hvordan vi forholder os til en sådan forståelse af subjektivitet, udfolder vi senere i afsnittet *Et samlende psykologisk perspektiv – subjektivitet*, ligesom vi i afsnittet *Vidensproduktion gennem triangulering og den abduktive forskningsstrategi* vil uddybe, hvilken betydning den abduktive forskningsstrategi har haft for processen, og den viden vi producerer.

I det kommende vil vi begrunde valget af metoderne: Dokumentanalyse, deltagerobservation og interviews samt beskrive, hvorledes vi vil anvende dem aktivt i empiriindsamlingen og endeligt beskrive, hvilken type viden de hver især tilbyder os. Afslutningsvis vil vi belyse, hvorledes triangulering og de metodiske refleksioner bidrager til at skabe en nuanceret forståelse af den indsamlede empiri men også er et redskab til at tilstræbe validitet, hvilket vi vil uddybe yderligere i dette kapitels sidste afsnit.

DOKUMENTANALYSE – ET INDBLIK I EN FASTFROSSET VIRKELIGHED

I det følgende vil vi kort redegøre for, hvorledes dokumenterne har virket som vindue ind til en forståelse af konsulenternes subjektivitet og praksis fastfrosset i en bestemt tid, idet dokumenter "(...) udgøres af sprog, der er nedskrevet og fastholdt som sådant på et givent tidspunkt" (Brinkmann & Tanggaard, 2015, s. 154). I forlængelse heraf vil vi komme ind på, hvordan de enkelte typer dokumenter fungerer som vinduer, der hver især afhængigt af afsender- og modtagerforhold og lignende giver indblik i forskellig viden.

Det kan umiddelbart virke banalt at skulle præcisere, hvad det er, man arbejder med, når man laver dokumentanalyse, da de fleste mennesker har klare konnotationer til, hvad et *dokument* er. Det kunne være en retsakt, en avisartikel, en hjemmeside, et lovforslag eller lignende – altså information i form af sprog, der er nedskrevet eller med et andet ord: Dokumenteret (Brinkmann & Tanggaard, 2015, s. 153). De genstande, som kan indgå i en dokumentanalyse,

varierer i både indhold og form alt efter, hvad der er genstand i analysen. I dette speciale, forholder vi os til den definition af dokumenter, som er beskrevet ovenfor, og vi er bevidste om, at der også inden for denne forståelse er variationer i form af afsender, modtager, tid og sted, hvilket vi vil udfolde yderligere i dette afsnit. Med denne forståelse afskriver vi genstande, som ikke er sprogligt nedskrevne dog med den undtagelse, at vi har valgt at inddrage evalueringsvideoer, som er blevet udfærdiget i forbindelse med projektet. Vi forholder os dog ikke til klipning, beskæring eller lignende, men alene til afsender- og modtagerforhold samt det faktum, at de ligesom de øvrige dokumenter er medieret. Konsulenterne og projektets hjemmeside, deres interne logbogsnotater samt statusrapporterne til Velliv giver ikke bare vidt forskellige informationer, men sætter også specifikke krav til, hvordan man skal behandle dem. Her kan det give mening at tale om begreberne *primære* -, *sekundære* - og *tertiære dokumenter*, der er med til at kategorisere dokumenter ud fra, hvem dokumenterne er henvendt til (Brinkmann & Tanggaard, 2015, s. 154). Det primære dokument henvender sig til en mindre sluttet flok af mennesker, og dokumentet er ikke umiddelbart tiltænkt at skulle offentliggøres, hvilket for eksempel gør sig gældende for logbogsnotaterne. Det sekundære dokument kan ganske vist også være udfærdiget af et mindre antal mennesker, men er i modsætning til det primære dokument, ofte tiltænkt at skulle være offentligt tilgængeligt, hvilket gør sig gældende for Sund IT-ledelses egen hjemmeside, som er henvendt til ledere i små IT-virksomheder og samtidig er offentligt tilgængeligt. Det samme gør sig for så vidt også gældende for det terciære dokument, men forskellen på et sekundært og terciært dokument er, at det terciære er produceret i en eftertid i forhold til indholdet, hvilket i vores tilfælde er statusrapporterne, idet de er produceret retrospektivt til Velliv med henblik på at dokumentere projektets proces (Brinkmann & Tanggaard, 2015, s. 155). Denne kategorisering er væsentlig at være opmærksom på, når det kommer til at finde de bedste typer af dokumenter for at kunne undersøge vores genstands- og problemfelt bedst muligt. Hvad forskellige typer af dokumenter kan give os af særegen information, beror altså (blandt andet) på, "(...) *den tidsmæssige kontekst for forskellige typer af dokumenter, og hvilke målgrupper afsenderen har haft for øje ved produktionen af et dokument*" (Brinkmann & Tanggaard, 2015, s. 155). Et eksempel på forskelligheden i ovenstående dokumenttypers betydning ser vi, når vi senere i analysen viser, hvorledes konsulenterne subjektforståelse varierer afhængigt af modtager og dokumenttype. Eksemplet illustrerer vigtigheden af at have afsender, modtager og kontekst for øje, i en søgen

efter at forstå de interesser, som ligger i de enkelte dokumenter, og dermed den viden de kan bidrage med. Endvidere vil vi bruge dokumentanalyserne til at give os en forståelse for konsulenternes arbejdsproces samt, hvordan de vælger at fremstille sig selv udadtil, og om der optræder modsætningsforhold i disse. Dette er dog ikke et særligt kendetegn ved dokumentanalysen, men som vi beskrev i dette kapitels indledende afsnit, bør forskeren altid forholde sig kritisk og reflektivt i det empiriske arbejde og behandlingen af den viden, der opstår på baggrund heraf.

I kapitlet *Præsentation af informanter og case* beskriver vi, hvorledes vi på baggrund af forskellige mulige informanters hjemmesider orienterede os om, hvorledes vi mente de hver især passede til de kriterier, som vi på forhånd havde opstillet til potentielle samarbejdspartnere. Allerede i denne indledende fase af specialet foretog vi således intuitive dokumentanalyser ved for eksempel at lave analyser af deres hjemmesider for at kunne vurdere i hvilken grad, de levede op til de førnævnte kriterier. Denne type intuitiv dokumentanalyse adskiller sig fra den, vi anvender i den kommende analyse, ved at den ikke er baseret på en regulær dokumentanalytisk tilgang og alene har til hensigt at sikre at informanterne stemmer overens med vores målgruppe. Dokumentanalysen, som vi anvender i den endelige analyse, forholder sig derimod i meget højere grad til ovenstående forhold, vores konkrete case og empirien.

Type, indhold og funktionen af et dokument har altså betydning for måden, hvorpå vi må tilgå analysen. Derudover er specialets problemstillinger styrende for, hvad det er, vi leder efter i det konkrete dokument (Triantafillou, 2016, s. 136). Vi er interesserede i at undersøge, hvilke betingelser og muligheder konsulenterne oplever i deres arbejdsliv og hvilken betydning, dette har for deres arbejdspraksis. I undersøgelsen af dette, har vi haft øje for følgende to tilgange til vores materiale: 1) de forskellige måder, hvorpå aktører anvender dokumenter til at fremme bestemte politiske mål, og 2) hvordan dokumenter har indflydelse på de rutiner, der praktiseres i organisationer (Triantafillou, 2016, s. 130, 134). I vores arbejde med de forskellige typer af dokumenter erkendte vi at særligt den første tilgang til materialet, hvor aktørens agenda kommer til udtryk gennem hjemmesiderne og statusrapporterne var interessante, mens de interne logbogsnotater gav et processuelt billede af, hvorledes konsulenterne subjektivt har udviklet sig i takt med at projektet skred frem. Hjemmesiderne og statusrapporterne er henholdsvis sekundære og tertiære kildetyper og er produceret med

henblik på at give modtagerne et billede af de ydelser projektet Sund IT-ledelse tilbyder (hjemmesiderne) og de resultater som frembringes gennem udførelsen af disse ydelser (statusrapporterne). I analyserne af dokumenterne er det derfor interessant for os at se nærmere på, hvorvidt eller hvordan informanterne benytter eksempelvis SundItLedelse.dk som en platform for positiv fremstilling af deres ydelse, der appellerer "(...) *til fornuft [og] rationalitet (...), når de skal argumentere for deres mærkesager*^[5]" (Triantafillou, 2016, s. 132). Det væsentlige i denne orientering mod brugen af fornuft og rationalitet vil i de kommende analyser være, at vi fokuserer på, hvilke betydninger de forskellige rationaler får tildelt af Bettina og Annette, når de forsøger at sælge deres projekt til de IT-ledere, der finder vej til projektets hjemmeside. Resultaterne af dette giver ikke nødvendigvis åbenbaringer i sig selv men kan sammen med vores interviews og observationer være med til at øge vores helhedsforståelse af konsulenternes agens og praksis (Triantafillou, 2016, s. 132) – en pointe vi uddyber nærmere i afsnittet *Vidensproduktion gennem triangulering og den abduktive forskningsstrategi*. Dokumentanalyserne af hjemmesiderne har således både været med til at give os et indledende fingerpeg om, hvad konsulenterne søgte at skabe i deres arbejdsproces, samt gav os en viden om, hvad de antog kunne være relevant for ledere i små IT-virksomheder. Statusrapporterne kan på samme måde give os viden om konsulenternes agens, men den information, vi her vil få om deres rationaler, kan være en anden, end vi ser i analysen af hjemmesiderne, da modtageren ligeledes er en anden. I dette tilfælde finder vi det interessant at undersøge, om konsulenterne toner budskabet og argumentationen i retning af rationaler, der er præget af at fremhæve nogle positive resultater, for at nedtone andre mindre positive eller, hvorledes der lægges vægt på at trække resultater frem, som Velliv særligt har interesse i. Udover fokuset på aktørers brug af dokumenter for at fremme agendaer, fandt vi det interessant – jævnfør tilgang 2 ovenfor – at se på Bettina og Annettes interne logbogsnotater i et perspektiv, hvor dokumenternes betydning for praksis er i fokus og kan forstås som et udtryk for, hvad der i øjeblikket optog dem. Dokumentets betydning for og brug i praksis skal her forstås som dokumenters indflydelse på rutiner og omhandler måden, hvorpå brugen af dokumenter indgår direkte i hverdagspraksissen. Her kunne der være tale om, "(...) *anvendelsen af post-it-sedler, der oftest anvendes til at minde én om en opgave, der skal udføres*"

⁵ Mærkesager forstås i specialet som værende det konsulenterne kan tilbyde virksomheder ved deltagelse i projektet.

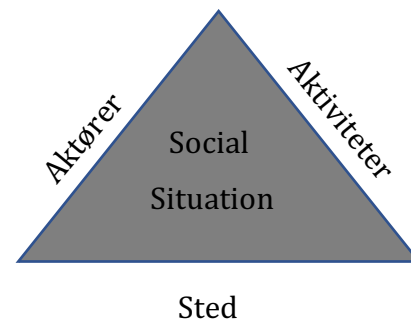
(Triantafillou, 2016, s. 134). I forhold til vores tilgængelige empiri, vil statusrapporterne og de interne logbogsnotater udgøre denne funktion, idet de af konsulenterne både anvendes til at noterer ting, de skal huske: *"Vi skal huske hinanden på, at det også kun var de færreste der sagde ja tak ved første kontakt, så forhåbentlig kommer der flere tilmeldinger ved 2. kontakt, når de har haft tid til at læse materialet osv."* (Bilag 6, s. 8), men også længere refleksioner over, hvor de er i processen. Disse notater lægger sig naturligt indenfor dette analysefokus, da det er noget, som de aktivt benytter sig af som erfaringsredskab til videre udvikling, og derfor potentielt har indflydelse på deres praksis.

Det er her vigtigt at pointere, at flere af vores dokumenttyper kan analyseres med flere forskellige tilgange, og typen er altså derfor ikke universelt definerende for, hvilken viden dokumenterne tilbyder os. Det er eksempelvis oplagt at analysere logbogsnotaerne som dokumenter, der er medkonstituerende for hverdagslige arbejdsrutiner men på samme måde, vil det være muligt at forstå indholdet af dem som et udtryk for de interesser og rationaler, de arbejder ud fra. De tilgange vi senere anlægger i det analytiske arbejde med dokumenterne, vil derfor i høj grad være anlagt på baggrund af vores problemstillinger og en pragmatisk vurdering af hvad, der er hensigtsmæssigt, selvom typen af dokumentet også naturligt kan invitere til en bestemt tilgang som eksemplet med logbogsnotaterne illustrerer.

DELTAGEROBSERVATION – ET INDBLIK I DEN KONKRETE PRAKSIS GENNEM DELTAGELSE

Vores andet metodiske element i trianguleringen består af deltagerobservation. Vi vil derfor i det følgende afsnit præcisere, hvordan vi har anvendt metoden samt hvilke muligheder og begrænsninger, dette valg har tilbudt vores undersøgelsesdesign. Anvendelsen af deltagerobservation forudsætter, at vi gør os selv til genstand for kritisk refleksion og derfor må forholde os sensitivt til vores deltagelse i feltet på samme måde, som vi gør i den øvrige empiriindsamling. Det betyder, at vi har skulle forholde os til, hvordan vores egen position og perspektiv, som observatører i feltet gøres til genstand for refleksion i forhold til, hvordan vi har forstået de sociale fænomener i praksis (K. Nielsen, 2012, s. 33). Med andre ord har vi måtte indarbejde og aktivt inddrage en refleksiv dimension i forskningsprocessen, fordi vi som beskrevet i afsnittet *Refleksiviteten mellem forsker og felt – et dobbeltsidet spejl* uvægerligt påvirker den.

De sociale situationer som vi observerer, forstår vi og identificerer ud fra tre primære elementer: *Sted*, *aktører* og *aktiviteter*, illustreret med figur 2. Når vi arbejder med, og i sociale situationer placerer vi os et sted; "[vi] iagttager (...) [Annette og Bettina] og får en relation til dem; (...) [Vi] observerer og deltager i aktiviteter" (Nake, 2012, s. 40–41). Vi er dog bevidste om, at disse primære elementer (sted, aktører og

FIGUR 2: (Pedersen & Klitmøller, 2012, s. 41)

aktiviteter) ikke nødvendigvis udtømmer den sociale og kulturelle betydning af sociale situationer, men de fungerer som springbræt til en forståelse af dem (Nake, 2012, s. 41). I dette speciale har vi haft mulighed for at observere i evalueringens lokalet, kantinen samt i Virksoms konferencerum, hvor seminaret blev afholdt. Disse forskellige steder har alle sammen den aktivitet tilfælles, at de er en del af Projekt Sund IT-ledelse. Vores primære aktører er Annette og Bettina, men da vi for eksempel fik mulighed for at deltage i seminaret, forekom der mange flere aktører, idet der både var repræsentanter fra Virksom, oplægsholdere, kameramænd, lederne fra de små IT-virksomheder, Bettina og Annette samt os: "(...) *de mennesker, der er til stede, er aktører, fordi de deltager i en eller anden form for aktivitet, også selvom de bare »er der«*" (Nake, 2012, s. 42). Vi har haft mulighed for at følge projektet i flere måneder, dette har givet os muligheden for at gentage vores observationer til forskellige aktiviteter, hvilket har gjort, at vi har kunne inddele de individuelle handlinger i genkendelige aktivitetsmønstre også kaldet *hændelser* (Nake, 2012, s. 43).

Indenfor deltagerobservation skelnes der mellem *teknik* og *design*, og derfor er det væsentligt for os at præcisere, hvorvidt vi har anvendt metoden som det ene eller det andet, da det har indflydelse på, hvordan vi indsamlede vores empiri. Vi forholder os ikke til anvendelsen af deltagerobservation som teknik, da den oftest anvendes i forbindelse med udførelsen af kontrollerede eksperimenter, som ikke er kontekstuelle, og dermed vil sådan en tilgang modarbejde vores sigte. Vi anvender derfor metoden som design, idet vi ønsker at undersøge konsulenter i deres sociale og konkrete arbejdspraksis (Pedersen, Klitmøller, & Nielsen, 2012, s. 16–18). Dette valg udspringer ligeledes af vores videnskabsteoretiske afsæt, som vi senere vil argumentere for samt erkendelsen af, at det er en nødvendighed for os at deltage i sociale sammenhænge, hvis vi vil opnå den ønskede indsigt i praksissen.

Derfor anser vi deltagerobservation i dette speciale, som en "(...) *undersøgelsesmetode, hvorved [vi som] (...) forsker[e] [kan] (...) [forstå] en hændelse eller flere hændelsers mening gennem observation og deltagelse i den eller de kontekster, hvor personer sætter disse hændelser i værk*" (Pedersen m.fl., 2012, s. 16–17). Med udgangspunkt i denne definition har vi derfor forholdt os til, hvilken grad af deltagelse og interaktion vi ville have med Bettina og Annette samt i de aktiviteter, som vi ville observere. På baggrund af disse overvejelser valgte vi at forholde os pragmatisk til vores deltagelsesgrad hvilket betød, at vi vekslede imellem de forskellige deltagelsesgrader afhængigt af den enkelte situation. Dette skete for eksempel, da vi deltog i og observerede seminaret, hvor vi havde placeret os bagerst i lokalet med hensigten om at opnå en moderat grad af deltagelse samt have de bedste forudsætninger for at notere flest mulige observationer. Under et af oplæggene blev alle deltagerne bedt om at diskutere det sagte med deres sidemakkere. I den forbindelse satte én af deltagerne sig hen til os, hvorfor vi begyndte at diskutere oplæggets påstande med ham og så dette som endnu en mulighed for at opnå viden om feltet (Bilag 3, s 12, 14). Dette eksempel tydeliggør, hvordan vi bevæger os i et kontinuum fra moderat deltagelse til fuld deltagelse. Ligesom det viser, hvordan deltagerobservation også indeholder et potentiale i forhold til at kunne give os en forståelse af et 1. personspektiv, idet den pågældende deltager her giver os mulighed for at afdække noget af den mening, som én af deltagerne i feltet skaber (Pedersen m.fl., 2012, s. 15).

Eftersom vi har valgt at triangulere med henholdsvis kvalitative interviews, deltagerobservation og dokumentanalyse, var der en række overvejelser, som skulle gøres i forhold til, om vi interviewede før deltagerobservationerne eller omvendt. Det er vores overbevisning, at der både er fordele og ulemper ved at vælge den ene fremgangsmåde fremfor den anden. Da vi indledningsvist skulle møde vores informanter, var det til evalueringsmødet efter afholdelsen af projektets første netværksmøder. Mødet med vores informanter varede cirka halvanden time og var opdelt i to: en halv times løs samtale hvor vi deltog aktivt samt en times evalueringsmøde hvor vi passivt observerede. Forholdene ville have givet os mulighed for at foretage et interview før observationerne, men vi valgte ikke at gøre dette, fordi vi vurderede, at den første halve time ville give os mulighed for en umiddelbar indsigt i konteksten, opbygge fortrolighed samt en fælles forståelse mellem konsulenterne og os. Disse valg havde til hensigt at legitimere vores tilstedeværelse og formål med samarbejdet (Pedersen, 2012, s. 125–128). Vi havde derfor ikke udarbejdet en egentlig interviewguide, da vi ikke

vurderede, at vores forskningsspørgsmål ville være kvalificerede nok på daværende tidspunkt og derfor kunne resultere i standardiserede svar. Vi havde ved vores første møde med Bettina og Annette derimod udelukkende baseret vores observationsguide på baggrund af den indledende viden, som vi havde tilegnet os gennem en dokumentanalyse af deres hjemmeside, Velliv rapporter og forskelligt litteratur. Disse temaer og undren, som optog os, var samtidig med til at bestemme, hvad der skulle observeres på daværende tidspunkt (Bilag 3; Bilag 4). De efterfølgende observationsguides er blevet udarbejdet på baggrund af analyser af det observerede, dokumenterne samt interviews med henholdsvis Bettina og Annette. Dette betød, at vi frem til næste evaluering møde forholdt os reflektivt til, hvad vi havde set og hørt fra det første møde og læst i forskningslitteraturen. Vi forholdt os derefter til, hvordan vi havde forstået de sociale fænomener før og efter vores egne observationer i praksis. Vores observationsguide blev, som det ses i bilag 3 (observationslogbog) løbende opdateret og indledes hver gang med at notere aktivitet, deltager og sted ligesom observationens fokuspunkter beskrives, hvorefter vi har nedskrevet vores observationer. Vi har ført logbog over henholdsvis evaluering møder, seminar, frokoster og lignende situationer, der er opstået i samværet med Bettina og Annette. I observationsnoterne har vi valgt at markere typen af observation med symboler. Citater markeres med citationstegn og skrives i kursiv, og det noteres indledningsvis, hvem der har sagt følgende. Vi er opmærksomme på, at disse citater er nedskrevet i situationen, og derfor kan der være udeladt ord i citering. Det er dog vigtigt at pointere, at vi i citeringen har været tro mod betydningen af det sagte. Vi har under de forskellige observationer taget håndskrevne notater på papir og efterfølgende indskrevet dem digitalt i vores observationslogbog. Endvidere er vores egne refleksioner, som fandt sted under selve observationen, markeret med stjerne, mens refleksioner, der opstod imens vi indskrev noterne digitalt, er markeret med to stjerner. Pile indikerer at en observation har medført noget eksempelvis et citat eller en refleksion (Bilag 3).

Vi har ikke haft mulighed for at være med til netværksmøderne og har desuden valgt at udarbejde en ny observationsguide til hvert møde, hvor vi har noteret, hvad der var fokuspunktet til den enkelte gang. Dette valg blev truffet på baggrund af en pragmatisk tilgang, da vi vurderede, at denne tilgang ville give os de bedste mulige forudsætninger for at se om, der forekom ligheder eller modsætninger i forhold til hvad Annettes og Bettinas hensigter var med

det enkelte netværksmøde, og hvad der i efterfølgende evalueringsmøde antydede, at der var sket.

Vi vil i næste afsnit redegøre for vores anvendelse af interview, men grunden til at vi valgte at supplere interview med deltagerobservation, skyldes at vi forholder os skeptisk over for ideen om at "(...) vi alene kan forstå menneskets psykologiske konstitution gennem ahistoriske og dekontekstuelle metodiske greb som fx det eksperimentelle eksperiment" (K. Nielsen, 2012, s. 27). Den skepsis, som vi med citatet påpeger, skal forstås i tråd med vores valg om at inddrage deltagerobservation og ses i lyset af psykologiens udvikling og dens opgør med det moderne samfunds grundantagelser om, at videnskaben kan afdække universelle sandheder og lovmæssigheder. I forbindelse med dette istemmer vi os Steinar Kvaales påpegning af, at vi må forstå viden som noget, der er socialt situeret og distribueret i forskellige former for praksisfællesskaber, som tjener en pragmatisk funktion. Vi vil ligeledes stå på mål for den grundpræmis, at denne viden sjældent fremkommer nedskrevet, men viser sig gennem eksemplariske handlinger (K. Nielsen, 2012, s. 32). Med andre ord giver deltagerobservation os muligheden for at få et indblik i det usagte, hvilket vi vil undersøge i Annette og Bettinas praksis og deri samspillet mellem dem og derved undersøge sammenhængen mellem det, der siges, og det der gøres. Vi afviser dermed den grundlæggende forestilling om, at forskning kan gennemføres uafhængigt af den samfundsmæssige praksis eller af vores biografiske historier. Eksempelvis fortæller Annette, at både hende og Bettina er ramt af to forskellige kroniske sygdomme, hvilket har haft den indflydelse, at de ikke længere mener, at de kan fungere på det ordinære arbejdsmarked. Vi må derfor medtænke disse dimensioner som medkonstituerende for specialets resultater dets proces (K. Nielsen, 2012, s. 37).

INTERVIEW – ET INDBLIK I ET 1. PERSONSPERSPEKTIV

Det tredje og sidste metodiske element i trianguleringen består af interviews. Det overordnede formål med interviewene er at skabe et rum, hvori vi kan få uddybet og afklaret nogle af de ting, vi undrer os over, og uklarheder, som den øvrige empiri skaber. Man kan med andre ord sige, at det er et rum, hvori vi får mulighed for at få kortlagt den skjulte viden, som vi for eksempel iagttager under observationerne eller læser mellem linjerne i dokumenterne. Interviewene giver os desuden mulighed for at komme tættere på og få et indblik i informanternes subjektive oplevelser og derved få en forståelse for det afsæt, hvorfra de agerer og taler, selvom dette naturligvis aldrig vil kunne lade sig gøre fuldstændigt. Interviewene bliver dermed specialets

primære kilde til et 1. personspektiv. Interviewrummet åbner desuden op for et rum, der i højere grad inviterer til refleksivitet end samtalerne under deltagerobservationerne for eksempel gør. I sidste ende gør interviewene i kombination med den øvrige empiri os i stand til at udarbejde et speciale, hvori der er sammenhæng mellem konsulenternes oplevelser og vores observationer på såvel møder som i dokumenter og dermed skabe et kohærent og teoretisk velinformeret speciale, hvori konsulenterne kan genkende sig selv og deres projekt (Brinkmann & Tanggaard, 2015, s. 31).

De første interviews blev foretaget individuelt med Annette og Bettina, mens det afsluttende interview blev foretaget som et gruppeinterview, der var tilrettelagt med udgangspunkt i de nysgerrigheder som opstod på baggrund de første analyseresultater (Bilag 8). Spørgsmålene til de første interviews er tilrettelagt på baggrund af teoretisk viden, indledende observationer og dokumentanalyser. Formålet med disse interviews var i tråd med ovenstående at nuancere vores forståelse yderligere, således at vi opnåede en passende mængde empiri, der bidrog med ny viden, som tilsammen gjorde os i stand til at besvare problemformuleringen (Brinkmann & Tanggaard, 2015, s. 32). Interviewene blev tilrettelagt, som semistrukturerede livsverdensinterviews, og deres formål var at supplere og uddybe den øvrige empiri med beskrivelser af informantens subjektive refleksioner over egen praksis og dermed give os mulighed for at kortlægge, identificere og fortolke beskrevne og oplevede fænomener fra deres konkrete praksis (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 18). Metodedesignets abduktive karakter giver os desuden mulighed for under interviewene at spørge ind til og få uddybet fænomener og modsætninger, som vi identificerer i den øvrige empiri, ligesom vi i den øvrige empiri kan søge videre efter fænomener, der træder frem gennem interviewene. Dette betyder, at forberedelsen til interviewene ikke alene ligger i udformningen af en interviewguide, der tager udgangspunkt i problemformuleringen, men sker løbende i tråd med, at den øvrige empiri indsamles og analyseres. Måden, vi anvender interviewene, forbliver dermed tro mod vores abduktive tilgang og indgår som udgangspunkt på lige vilkår med dokumentanalyse og deltagerobservation, som en del af trianguleringen. Vi har forud for interviewene udarbejdet en guide (Bilag 1). Guiden indeholder "(...) *en oversigt over emner, der skal dækkes, og forslag til spørgsmål*" (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 151). I guiden beskriver vi desuden indledningsvis formålet med det enkelte interview.

Formålet med de første interviews var at styrke relationen, hvilket vi i guiden har beskrevet således: *"Vi ønsker at skabe et nysgerrigt og undersøgende rum, hvor vi (...) [kan stille] meget åbne spørgsmål og med udgangspunkt i svarene på disse spørgsmål (...) [spørge] ind til konkrete problematikker"* (Bilag 1, s. 1). I udarbejdelsen af formålet med interviewene var vi blandt andet bevidste om, hvor i processen interviewene blev foretaget, og hvilken betydning processen kunne have for dette. Tanggaard og Brinkmann beskriver, hvorledes: *"Interviewforskning foregår gennem menneskelige relationer, hvor interaktionen mellem interviewer og interviewperson er afgørende for den viden, man opnår"* (Tanggaard & Brinkmann, 2015, s. 33). Når vi i de første interviews beskriver, at vi ønsker at styrke relationen og bevidst ikke vælger at stille for kritiske spørgsmål, men 'gemmer' denne type spørgsmål til senere i processen, var det netop med denne viden for øje (Bilag 1, s. 2, 4). Denne refleksion var ligeledes et udtryk for vores opmærksomhed på, at interviewene i højere grad end dokumentanalyse og observationer kan åbne op for konsulenternes spekulation om hensigten med vores spørgsmål og undersøgelse samt hvordan svarene på sigt vil kunne bruges (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 149). Interviewene kan dermed ikke alene være med til at styrke relationen mellem konsulenterne og os, men kan også være med til at så tvivl om vores hensigt og i tråd med den tidligere argumentation om vores placering og indflydelse i feltet, ønsker vi at undgå en sådan misforstået mistillid til vores hensigt med undersøgelsen. Da formålet med de første interviews var klarlagt, besluttede vi på baggrund af den øvrige empiri, hvilke temaer vi ønskede at tale om, og vi formulerede ligeledes, hvorfor vi ønskede at tale om netop dette emne. Under de første observationer af et evalueringsmøde havde vi for eksempel noteret, at netværk havde stor betydning for både Annette og Bettina (Bilag 3). I den første interviewguide optræder netværk derfor som emne med følgende begrundelse: *"Vi ønsker at åbne op for betydningen af netværk generelt, men også undersøge deres indbyrdes relation og afhængighed."* (Bilag 1, s. 1). Afslutningsvis formulerede vi spørgsmål, som vi kunne stille under interviewet. Et spørgsmål kunne for eksempel lyde: *"Hvilken værdi tilskriver du netværk?"* (Bilag 4, s. 3). Men som tidligere nævnt er disse spørgsmål alene forslag, og det er derfor primært de valgte emner og interviewets overordnede formål, der var styrende. Hensigten med denne tilgang var at tilstræbe en naturlig samtale under interviewene, hvor samtalen flød frit samt tilstræbe en situation, hvor konsulenten åbnede op og ikke følte sig som et insekt under et mikroskop (Kvale

& Brinkmann, 2009, s. 33). Under disse indledende interviews var vi altid to til stede, der løbende supplerede hinanden som henholdsvis interviewer og observatør.

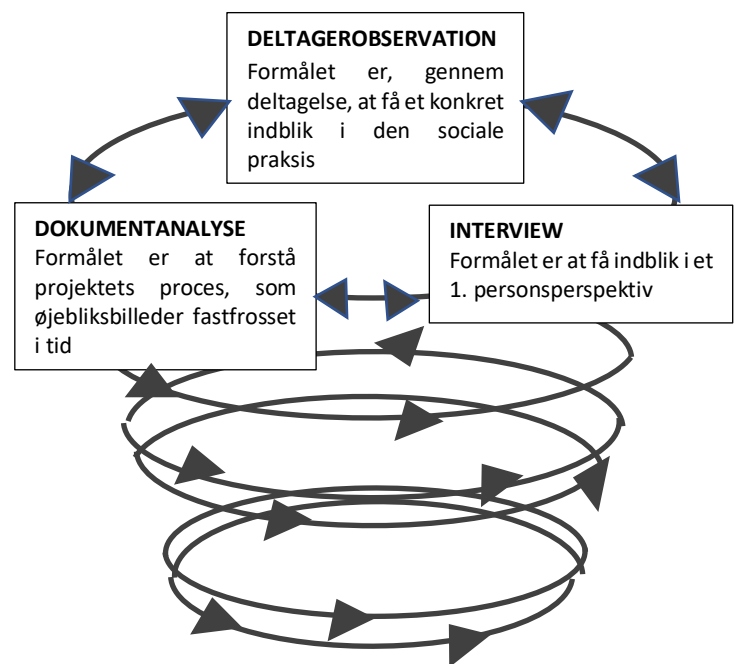
Vores hovedinteresse rettede sig qua interviewenes formål primært mod deres indhold, og vi har derfor valgt ikke at videofilme dem, men optage dem på diktafon og efterfølgende gennemlytte og transskribere dem. Den efterfølgende behandling og analyse af interviewene er sket på baggrund af disse transskriptioner. Vi er bevidste om, at transskriberingen fra mundtlig til skriftlig kommunikation er en proces, der indebærer en række vurderinger og beslutninger. I denne proces kan man risikere, at relevante informationer går tabt, og dermed vil transskriptionen aldrig blive objektiv ligesom lydoptagelserne heller ikke er det, fordi de for eksempel også udelader interpersonel interaktion (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 200). For at imødekomme denne udfordring noteres længerevarende pauser eller lignende, som har indholdsmæssig betydning med for eksempel '(pause)'. Vi har valgt at transskribere med fokus på indholdet og betydning frem for en ordret transskription. Vi er bevidste om, at dette valg stiller øgede krav til vores etik og grundighed, da transformationen fra mundtlig kommunikation til skriftlig, dermed tilføjes endnu et led nemlig bevægelsen fra talesprog til skriftsprog. Ligesom det stiller krav til os, når vi bruger citater som en del af vores observationsnoter. Det er dog vores vurdering, at en sådan transskription i denne form vil fremstille informanterne mest respektfuldt, og idet vi selv transskriberer, vil det være muligt for os at medtolke indforståethed, referencer til andre situationer og lignende. Gennem samarbejdet har vi endvidere fået et øget indblik i deres personlige historie, således at det vil være muligt for os at foretage fortolkninger, der yder de interviewede retfærdighed samt tage hensyn til, hvordan vi forestiller os, at de vil foretrække at blive citeret (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 92, 210). Det afsluttende gruppeinterview havde derfor ikke alene til formål at skabe et rum, hvori vi kunne vende vores analyseresultater med de to konsulenter men fungerede i tråd med ovenstående også som en kvalitetssikring af den abduktive forskningsstrategi samt en validering af vores forståelse af konsulenternes udtalelser. Dette vil vi berøre i de kommende to afsnit.

VIDENSPRODUKTION GENNEM TRIANGULERING OG DEN ABDUKTIVE FORSKNINGSSTRATEGI

I dette afsnit vil vi beskrive, hvilken betydning trianguleringen og den abduktive forskningsstrategi har for den viden, vi producerer. Vi vil gøre dette ved konkret at forholde os til, hvorledes de enkelte metoder supplerer hinanden, men også hvorledes trianguleringen kommer til at indgå som en integreret del af den abduktive forskningsstrategi, som specialet bygger på.

Modellen til højre illustrerer, hvorledes den viden, vi gennem vores metodiske tilgange producerer, skabes i et dialektisk samspil mellem de tre metoder og de forskellige typer af empiri. Trianguleringen mellem de tre metodiske tilgange, perspektiverne og

modsatningerne, som de hver især bidrager med, fungerer som katalysator for den abduktive forskningsstrategi, der i figur 3 er illustreret som en spiralformet proces, hvori vi gennem nye erkendelser undersøger empirien med nye øjne, der igen fører til nye erkendelser og så videre. Trianguleringen, og den hermeneutik som ligger i denne metodiske tilgang, fungerer således som katalysator for nye erkendelser, der nuancerer denne forståelse, ligesom abduktion kan fungere som katalysator for trianguleringen. Derfor er vi hverken induktive, men lader os lede på vej af faglitteratur og teori, eller deduktive, fordi vi ikke søger at udlede empiriske lovmæssigheder ud fra teori. Vi tager derimod udgangspunkt i empirien, men ønsker ikke alene af forklare den, men også forstå de bagvedliggende grunde til denne empiri – dette er i korte træk vores abduktive forskningsstrategi (Bitsch Olsen & Pedersen, 2003, s. 151–152). Vi forkaster dermed forestillingen om, at der findes én objektiv, statisk og sand virkelighed, men vil derimod tilslutte os grundpræmissen om, at forskellige fortolkninger kan sidestilles og

FIGUR 3: Illustration af trianguleringen mellem deltagerobservation, interviews og dokumentanalyse, der viser, hvorledes de tre metoder er sidestillet og dialektisk forbundet. Spiralen nederst i figuren illustrerer den abduktive proces, hvorigennem vi behandler og indsamler empirien og løbende opnår nye erkendelser, som skaber ny undren, der igen fører til nye erkendelser.

berige hinanden og kvalitetskriteriet bliver dermed et spørgsmål om gennemsigtighed og validering gennem alle undersøgelsesprocessens faser (Pedersen, 2012, s. 123). Denne kvalitetssikring, der konkret sker gennem etiske refleksioner og transparens, vil vi vende tilbage til i det kommende afsnit, men først vil vi uddybe, hvilken betydning trianguleringen har for den viden, der produceres.

I vores pragmatiske og reflektive tilgang til brugen af vores forskellige metoder og behandlingen af empirien forstår vi os selv på samme måde som Kvale i det følgende citat beskriver den kvalitative forsker: "(...) *en rejsende, der bevæger sig igennem et landskab*" (Pedersen, 2012, s. 124). Vores metodiske og empiriske rejse, har konkret været vores samarbejde med Bettina og Annette og den udvikling, som den abduktive forskningsstrategi har skabt, har tilsammen dannet de forskellige prismer, der har gjort os i stand til at betragte landskabet, som vi har bevæget os igennem; prismer der desuden har gjort landskabet mere nuanceret end, hvis vi blot havde anvendt ét perspektiv, idet det giver os muligheden for at se de modsætninger, der fremtræder i praksis. Trianguleringen mellem metoder og de forskellige typer af empiri gør det muligt at overskride nogle af de begrænsninger, der ligger i de respektive metoder. Interviewene kan, som vi tidligere har beskrevet, suppleres af observationer, observationerne suppleres af dokumenterne og de får samtidig mulighed for at udfordre hinanden og stille indbyrdes spørgsmål og dermed bliver det muligt at imødekomme noget af den kritik, der til tider kan være rettet mod undersøgelser baseret på disse metoder eller typer af empiri (Brinkmann & Tanggaard, 2015, s. 33; Pedersen, 2012, s. 123–124). Interviews egner sig for eksempel til at belyse relationelle, konversationelle, sproglige og narrative områder, men da vi qua problemformuleringen ønsker at undersøge konsulenternes arbejdspraksis, er det ligeledes væsentligt at inddrage deltagerobservation. Denne inddragelse åbner muligheden for at få indsigt i, hvordan interaktionen internt mellem konsulenterne samt mellem konsulenterne og deltagerne udspiller sig, hvilket ikke ville være muligt at indfange udelukkende via et eller flere interviews. Som vi kort har været inde på tidligere i metodekapitlet, så skyldes dette, at den viden, vi opnår ved interviewmetoden, er genereret i et rum, der er afkoblet den naturlige og konkrete praksis i kontekst. Til gengæld åbner den op for, at konsulenterne i højere grad kan reflektere over de spørgsmål, vi stiller dem under interviewene. Vores primære kvalitetskriterier for denne måde at komplementere eksempelvis deltagerobservationer og interviews har derfor været at bearbejde empirien fra de første

observationer (Bilag 3, s. 2) ved grundigt at forholde os til de nye erkendelser, som vi opnåede herigennem. Den konkrete tilgang blev dermed at bruge den nyest opnåede viden fra for eksempel de føromtalt observationer, der angik den konkrete praksis til at præcisere og udvælge vores næste fokuspunkter, som for eksempel kunne være de efterfølgende interviews (Bilag 1). I sammenhæng med måden hvorpå vi bruger interviews og deltagerobservationer, tilbyder dokumentanalyserne os et særligt indblik i en social praksis' processuelle modsætninger, der for eksempel kommer til udtryk gennem magtforhold mellem afsendere og modtagere. Den del af vores empiri, som indeholder dokumenter, er derfor en vigtig komponent i vores triangulering, da vi har kunne bruge dem til at skabe et tidsligt bredere perspektiv på konsulenternes samlede arbejdsproces. Inddragelsen af dokumentanalyse tilføjer dermed vores triangulering en væsentlig dimension, da vi uden den, ikke ville kunne opnå den samme forståelse for Sund IT-ledelses historiske kontekst, hvilket eksempelvis er illustreret i underafsnittet *Da projektet mødte virkeligheden*. Udover denne særegne funktion bidrager dokumentanalyserne ligeledes til den førnævnte abduktive erkendelsesproces eksemplificeret ovenfor med deltagerobservationer og interviews. I denne proces er vi desuden blevet opmærksomme på de momenter, hvor analysen af dokumenter kan skabe faldgruber i specialet. Dokumenterne tilbyder for eksempel ikke den samme konkret-kontekstuelle sensitivitet, som både deltagerobservationerne og interviews havde tilført, hvis den var anvendt alene. Dette skyldes, som tidligere nævnt, at dokumenter er virkelige situationer, der er fastfrosset i bestemte tider. Vi har derfor måtte være opmærksomme på ikke at tage den viden, vi får fra dokumenterne for givet og til stadighed gældende, hvilket vi har forsøgt at undgå ved at afstemme med netop deltagerobservationer og interviews. Trianguleringen bliver dermed central, da den qua vores abduktive forskningsstrategi er med til at synliggøre de modsætninger, der bidrager til at nuancere og forstå de sociale fællesskaber og praksisser, som konsulenternes arbejde er en del af, når de i Projekt Sund IT-ledelse ønsker at arbejde med psykisk arbejdsmiljø. Vi forbliver dermed tro mod den abduktive tilgang, idet det ikke er et mål for os – som det er det for Standing – at bevise, at konsulenterne tilhører prekariatet, men derimod ønsker at forstå, hvorfor de gør det samt hvordan og hvilke handlemuligheder, det giver dem.

Jævnfør ovenstående vil vi gennem en abduktiv og fortolkende fremgangsmåde undersøge den sociale praksis, vi ser i Annette og Bettinas arbejdsliv (Bitsch Olsen & Pedersen, 2003, s. 151).

Det er derfor oplagt for os at bygge vores undersøgelse op, og triangulere vores metoder, i et ujævnt spændingsfelt mellem casestudiets - og praksisforskningens principper. Årsagen til, at vi ser det som en nødvendighed at forholde os til begge forskningstilgange, skal findes i vores overvejelser om forholdet mellem; på den ene side den konkrete måde vi samarbejder med vores informanter og forholder os til vores indsamlede empiri; og på den anden side undersøgelsens genstand. Ser vi først på den måde, vi rent metodologisk tager afstand fra et af praksisforskningens grundprincipper, så har vi, som tidligere nævnt, forsøgt at holde en balanceret og sensitiv afstand til vores informanter og omtaler netop derfor heller ikke Bettina og Annette som medforskere, men informanter i specialet. I en regulær praksisforskningstilgang, ville man her have benyttet sig af en forskningspraksis der gjorde informanterne til medforskere, og hvor man desuden ville have en høj grad af deltagelse i den praksis man undersøgte (Dreier, 1996, s. 126). Sidstnævnte står ligeledes i modsætning til vores bevidst-pragmatiske tilgang til deltagelsen i feltets praksis. Grundene til, at vi har fravalgt en medforskertilgang og tilvalgt en informanttilgang i samarbejdet med Annette og Bettina, har vi allerede kort berørt ovenfor og vil reflektere yderligere over i det følgende afsnit. Indsigten i praksisforskningen har imidlertid gjort os opmærksomme på, hvilke faldgruber der kan være i vores valgte tilgang. Eksempelvis kan man let komme til at miste muligheden for at fremme forandring og emancipation, fordi forskningens bidrag ikke kommer indefra, som en del af den konkrete praksis men derimod i højere grad udefra (Dreier, 1996). Dette betyder imidlertid ikke, at vi står helt uden muligheder for at skabe forandring i praksis med den tilgang, vi har anlagt i specialet, da de to tilgange ikke nødvendigvis er hinandens modsætninger. Gennem casestudiet af de to konsulenter praksis har vi eksempelvis gjort os umage med at forstå informanternes konteksts kompleksitet og historie gennem blandt andet metodetriangulering (Stake, 1995, s. 16–17, 107–109). Dette har vi gjort for netop at undgå en *for* afkoblet forståelse af deres grunde, muligheder og betingelser i forhold til deres praksis og ikke drage konklusioner, der er reducerende i forhold til de problematikker, vi påpeger og muligheder for forandring, vi ser gennem vores senere analyser. Det afsluttende gruppeinterview med konsulenterne som vi har berørt tidligere i dette kapitel, er et andet eksempel på et initiativ, vi har taget for at imødekomme de udfordringer og tilstræbe at vores undersøgelsesresultater ikke blev for generelle – det som i casestudier kaldes for *member checking* (Stake, 1995, s. 115–116). Vi har desuden forholdt os reflektivt til mange af de traditionelle principper for

casestudier (Stake, 1995, s. 131). Vi har imidlertid ikke fulgt disse principper dogmatisk men har for at bibeholde åbenheden overfor feltets udvikling i tråd med vores abduktive proces, der "(...) forstås som udviklingen af en teoretisk eller perspektiverende ide, som opnås via udforskningen af en case (...)" (Thualagant, 2016, s. 309). Uden at vi vil uddybe det videre her, er casestudier og praksisforskning ligeledes blevet brugt af kritiske psykologer⁶, som vi er inspireret af, idet de tilstræber samme udvikling af praksis som os. Vi vil hævde, at casen i et sådan tilfælde skulle opbygges gennem en medforskertilgang, men vi har som beskrevet haft metodologiske grunde til ikke at gøre dette. I sammenhæng med ovenstående refleksioner over vores brug af metodetriangulering og kombinationen af casestudier og praksisforskning, må vi ligeledes have for øje, at det kan være svært at sammenholde de mængder af data, som vi har haft til rådighed, når vi vælger at gå kvalitativt – og ikke kvantitativt – til værks. En sådan faldgrube kunne være, at vurderingerne bliver overfortolkende grundet forskerens subjektivitet og derfor stiller det store etiske krav til undersøgelsen, hvilket blandt andet kan imødekommes gennem transparens. Dette vil vi uddybe i det kommende afsnit og derfor gå fra at forholde os til vores konkrete forskningsmåde til de etiske refleksioner, vi har gjort os før, under og efter, at empiriindsamlingen og mens analyserne fandt sted.

VALIDITET GENNEM ETIK OG TRANSPARENS SOM EN DEL AF DEN ABDUKTIVE PROCES

"Den enkelte har aldrig med et andet menneske at gøre uden at han holder noget af dets liv i sin hånd. Det kan være meget lidt (...). Men det kan også være forfærdende meget, så det simpelthen står til den enkelte, om den andens liv lykkes eller ej" (Løgstrup, 1975, s. 17).

Citatet ovenfor skrev den danske filosof og teolog K. E. Løgstrup i bogen *Den etiske fordring* fra 1956, hvori han blandt andet beskriver den naturlige tillid, der opstår, når mennesker mødes, og hvordan der skal særlige omstændigheder til, før denne tillid brydes (Løgstrup, 1975, s. 17). I mødet med Annette og Bettina oplevede vi, at de i høj grad mødte os med en sådan tillid, og de indgik åbent og ærligt i samarbejdet med os. Man kan således sige, at vi gennem hele processen har holdt en del af deres liv i vores hænder, ligesom de har holdt en del af vores liv, idet de gennem samarbejdet har gjort det muligt for os at skrive dette speciale. Vi har derfor gjort os

⁶ Eksempelvis i Ole Dreiers *Psychotherapy in Everyday Life* (Dreier, 2008).

en række etiske overvejelser for at værne om denne tillid, så den ikke blev brudt, og i relation til afsnittet *Refleksiviteten mellem forsker og felt – et dobbeltsidet spejl* gjort os overvejelser om, hvorledes samarbejdet og vores deltagelse har påvirket den indsamlede empiri. Det er disse etiske overvejelser og deres sammenhæng med transparens og validitet, der er omdrejningspunktet for dette afsnit. Vi er dermed ikke alene bevidste om, at vi gennem deltagelse i feltet uvægerligt påvirker det, ligesom det påvirker os, men også at tilliden mellem informanterne og os er en skrøbelig størrelse, som vi har værnet om gennem løbende etiske refleksioner. Vi erkender derfor, at videnskaben er partisk, og dermed skriver vi os ind i en kritisk tradition (Juul, 2012, s. 321). Vi vil derfor afslutte dette kapitel om specialets metodiske refleksioner med et afsnit, hvori vi beskriver, hvorledes vores praksis har stillet etiske krav om blandt andet transparens. Dette vil vi ikke blot gøre, fordi vi har arbejdet med mennesker, som har vist os stor tillid, men også fordi den abduktive proces og trianguleringen, som er beskrevet ovenfor, kræver subjektive vurderinger, hvor undren tages alvorligt (Thualagant, 2016, s. 319). Vi vil derfor beskrive og diskutere, hvorledes vi gennem specialet har arbejdet med denne etik og transparens som kvalitets- og validitets markør i den abduktive proces.

Ovenfor beskrev vi, hvorledes validiteten for os blandt andet er skabt ud fra etiske refleksioner og transparens ikke alene i undersøgelsesprocessen men ligeledes i samarbejdet med de to konsulenter. Det har således været centralt for os at skrive et speciale, hvori læseren gennem de løbende refleksioner kan genkalde sig processen, og konsulenterne kan genkende sig selv. Trianguleringen har været en del af dette, da vi for eksempel har kunnet validere og nuancere udtalelser i interviews med observationer, notater i logbøgerne eller lignende. Vi fandt det derfor også, som beskrevet i underafsnittet *Interview – et indblik i et 1. persons perspektiv*, naturligt, at vi afsluttede samarbejdet med de to konsulenter med et gruppeinterview, hvor vi diskuterede hovedpointerne fra vores foreløbige analyse (Bilag 8; Bilag 11). Sigtet med dette interview var på den ene side at sikre os, at konsulenterne kunne genkende sig selv i vores analyser men også at nuancere vores forståelse af deres handleevne yderligere. De etiske refleksioner har således været med hele vejen igennem forløbet. Refleksionerne var således med fra forberedelserne til det første møde, hvor vi, som beskrevet i underafsnittet *Deltagerobservation – et indblik i den konkrete praksis gennem deltagelse*, gjorde os overvejelser om, hvordan vi fik skabt en relation, som kunne skabe grundlag for et åbent og tillidsfuldt samarbejde samt orienterede dem om vores hensigt med samarbejdet; frem til de første

interviews, hvor vi i samarbejde med konsulenterne besluttede, at de ikke skulle anonymiseres og helt frem til det afsluttende møde, hvor vi endnu en gang ønskede at sikre os, at konsulenterne kunne genkende sig selv i projektet – gennem member checking. Åbenheden, den indledende orientering om hensigten med samarbejdet og det afsluttende gruppeinterview kom således til sammen med en mere formel skriftlig samtykke- og samarbejds erklæring at danne grundlaget for et informeret samtykke (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 89). I den skriftlige samtykke- og samarbejds erklæringen orienterede vi konsulenterne om undersøgelsens mål og metode (Bilag 7).

Denne åbenhed og det tætte samarbejde med konsulenterne, der i høj grad har bygget på konkret eksisterende moralpraksisser, personlige evner og dydsetiske refleksioner om at gøre det 'rigtige' snarere end at overholde universelle etiske procedurer stillede os dog overfor andre etiske dilemmaer (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 85). Hvordan sikrede vi os for eksempel muligheden for at stille de svære nærgående spørgsmål, når Bettina, som beskrevet i afsnittet *Refleksiviteten mellem forsker og felt – et dobbeltsidet spejl*, allerede fra starten gav udtryk for en tydelig agenda med vores samarbejde, og hvordan sikrede vi os, at vi for nu at blive i Kvales terminologi om den kvalitative forsker som en rejsende forblev kaptajner uden at skade vores samarbejde med de to konsulenter? Samarbejdet blev således en balance mellem at være 'tæt på' og 'langt fra'. En balance der var nødvendig for at sikre, at vi på den ene side ikke kom så tæt på, at vi ikke længere følte os i stand til at forholde os kritisk, fordi vi blev en for integreret del af feltet og de regler og normer, der gør sig gældende i det. På den anden side ønskede vi samtidig, hvilket blandt andet fremgår af overvejelserne i forbindelse med ovenstående metodiske refleksioner at skabe en tæt og tryk relation med Annette og Bettina således, at de kunne fungere som 'døråbnere', der ville kunne give os lettere og direkte viden om det felt, vi forholdt os nysgerrigt og interesserede til. Vores evne til at balancere mellem disse to positioner får dermed betydning for vores mulighed for at stille kritiske spørgsmål, hvilket har betydning for validiteten (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 81). I vores forsøg på at balancere mellem de to positioner kom vi dermed til at stå overfor et klassisk etisk dilemma, fordi den relation, som vi havde fået skabt, åbenheden og tilliden, som vi oplevede fra Bettina og Annette betød, at vi på den ene side havde en særlig adgang til viden, som vi på ingen måde ønskede at skade, men på den anden side ønskede vi heller ikke, at denne tætte relation skulle påvirke måden, vi anvendte denne viden på (Pedersen m.fl., 2012, s. 216). Relationen, åbenheden og

tilliden kom for eksempel til udtryk ved, at de gav os adgang til deres interne logbogsnotater, lod os deltage i planlægnings- og evalueringsmøder og ikke i betydelig grad virkede hæmmede af vores tilstedeværelse. Dette dilemma førte til en del etiske diskussioner i gruppen, der for eksempel drejede sig om, hvorvidt vi skulle anonymisere de to konsulenter. Vi havde ved starten af vores samarbejde spurgt, om de ønskede at være anonyme, og de havde begge svaret og underskrevet en samtykkeerklæring, hvori det fremgik, at det ønskede de ikke (Bilag 7). Da vores viden om de to begyndte at bygge sig op, og vi fik adgang til oplysninger, som potentielt ville kunne skade deres fremtidige arbejde, blev vi alligevel i tvivl, selvom de ikke ønskede anonymisering, fordi de så samarbejdet med os som en mulighed for at validere projektet (Bilag 6, s. 11) – en mulighed de ikke ville have, hvis vi anonymiserede dem i specialet. Vi besluttede at holde fast i beslutningen om ikke at anonymisere dem men at kreditere dem og projektet ved fulde navn som en anerkendelse af, at de havde brugt tid og gennem vores tætte samarbejde leveret værdifulde informationer til vores speciale (Brinkmann, 2013, s. 85). Vores tvivl kom dog til at fremstå som eksempel på vanskelighederne ved at indgå informeret samtykke i denne type undersøgelser på grund af den kvalitative forsknings uforudsigelige karakter, da det kan være vanskeligt hvis ikke umuligt at forudsige undersøgelsens endelige form og dermed informere deltagerne fuldt ud i de risici og fordele, som der ville kunne være ved at deltage (Brinkmann, 2013, s. 83–84; Kvale & Brinkmann, 2009, s. 89–90). Valget om ikke at anonymisere de to konsulenter stillede os dog overfor andre problematikker: Hvordan skulle vi forholde os til den viden, vi fik om deltagerne? Og hvordan skulle vi forholde os til de oplægsholdere, som holdte oplæg på det seminar vi deltog i? I forhold til deltagerne har vi valgt at omtale dem i anonyme vendinger i det omfang, vi inddrager dem i analysen og valgt at overstrege alle navne, som kan føres tilbage til dem i bilagene. Dette valg er truffet, fordi Bettina og Annette fra starten af vores samarbejde har udtrykt et tydeligt ønske om, at deltagerne ikke deltog i specialet hvilket også var grunden til, at vi ikke har haft adgang til netværksmøderne (Bilag 6, s. 11). I forhold til oplægsholderne har vi valgt ligeledes at omtale dem i anonyme vendinger, så de ikke ved et tilfælde vil kunne støde på deres eget navn i specialet. Disse valg er truffet for at imødekomme Annette og Bettinas ønske om muligvis at kunne anvende specialet til validering af deres projekt, men samtidig værne om fortroligheden mellem dem, deltagerne, oplægsholderne og os. I forhold til Velliv som har støttet projektet økonomisk, har vi valgt at

nævne dem ved navn, da Bettina under den indledende mailkorrespondance orienterede os om, at de havde givet grønt lys for samarbejdet (Bilag 9, s. 2).

Den abduktive forskningsstrategi kom herefter til at fungere som en del af vores etiske kompas – det blev altså centralt for os at forstå deres arbejdspraksis og agenser nuanceret og på den baggrund udarbejde et speciale, der ikke udtrykker sig i absolutter, men et hvor de to konsulenter kunne genkende sig selv, og som afspejlede de nuancerede forståelser, som trianguleringen har bidraget til. Vi blev ligeledes bevidste om, at vi ønskede at skrive et speciale med et emancipatorisk potentiale og skrev os dermed, som vi også beskrev indledningsvis i dette afsnit, ind i en kritisk tradition, hvilket vi vil uddybe yderligere i det følgende kapitel *Teoretisk forståelsesramme & anvendte begrebsapparat*.

Det afsluttende gruppeinterview blev ikke alene et møde, hvor vi havde mulighed for at få nuanceret vores analyseresultater yderligere men var ligeledes et møde, hvor vi, i en erkendelse af at kvalitativ forskning ikke er forudsigelig, kunne supplere den skriftlige samarbejds- og samtykkeerklæring med etiske udfordringer, der var opstået undervejs (Brinkmann, 2013, s. 80). Denne proces har derfor krævet, at vi løbende har haft etiske refleksioner og haft for øje, 'hvorfor' og 'hvordan' undersøgelsen skulle finde sted, således at den var i tråd med vores dydsetiske ideal. I erkendelsen af at den samarbejds- og samtykkeerklæring, som indledningsvist blev underskrevet, ikke vil kunne løse de etiske udfordringer på grund af den kvalitative forsknings uforudsigelige karakter, blev gruppeinterviewet derfor også et rum for at afklare etiske udfordringer med de to konsulenter og afstemme med dem, hvilken viden vi havde anvendt, hvordan vi har brugt den i analysen og endeligt, havde de to konsulenter mulighed for at ytre ønske om at blive anonymiseret, hvis de, på baggrund af den viden vi gav dem, ombestemte sig. Gruppeinterviewets samlede sigte blev, således en validering af hvorvidt de to konsulenter ville kunne genkende sig selv i det endelige speciale. Dette var vigtigt, så de ikke efterfølgende kom til at stå med følelsen af, at de i samarbejdet har ladet sig forføre af vores åbne og tætte relation og fortryde udtalelser, hvilket der kan være en risiko for i denne form for kvalitative forskning (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 92). Validiteten og transparensen af specialet kommer dermed ikke alene til at afhænge af i hvilket omfang, det er lykkedes os at udarbejde et speciale, hvor læseren kan genkalde sig processen, men også i hvilket omfang empirien afspejler det fænomen, altså konsulenternes arbejdspraksis, som vi ønskede at undersøge. Trianguleringen og den abduktive

forskningsstrategi har i vores tilfælde spillet en central rolle i denne validering. I hvilken grad konsulenterne har kunne genkende sig selv i analyserne er ligeledes blevet en indikator for, i hvilket omfang dette er lykkedes.

Vi vil således hævde, at abduktion og triangulering blev drivkraften på vores rejse, mens etik, transparens og problemformulering blev kompasset, vi navigerede efter i vores søgen efter nye erkendelser og en dybere forståelse af de betingelser og muligheder, selvstændige konsulenter oplever i arbejdslivet og hvilken betydning, dette har for deres arbejdspraksis. Erkendelser, der åbner muligheden for nye indsigter og netop derfor, er kvalitative undersøgelser relevante, da disse indsigter skaber mulighed for en kvalitativ udvikling, og dermed kan den kvalitative forskning få et revolutionært udtryk. Specialets metodiske refleksioner bliver med andre ord ikke blot ramme for den viden, vi producerer eller hvordan vi forstår feltet men også en måde, hvorpå vi kan være vores ansvar bevidst ved at forholde os til vores rolle, fortrolighed samt konsekvenserne af vores undersøgelse. De metodiske refleksioner bliver dermed afsættet, hvorfra vi forstår og reflekterer over vores undersøgelses mål og design, og vi er bevidste om, at vores *"(...) integritet, er afgørende for kvaliteten af den videnskabelig viden og af etiske beslutninger, der træffes i kvalitativ forskning"* (Kvale & Brinkmann, 2009, s. 93). Netop derfor bliver Løgstrups indledende citat relevant som en del af kvalitetssikringen og er med til at understrege betydningen af ovenstående refleksioner og deres betydninger for transparensen.

Den kritiske og kvalitative tradition, vi med vores metodiske refleksioner har åbnet op for, betyder, at vi ligeledes må gøre os tilsvarende valg i forhold til specialets teoretiske ramme, hvis vi ønsker at videreføre den kvalitative stringens. I det kommende afsnit vil vi derfor med afsæt i den tradition, vi har skrevet os ind i, argumentere for vores valg af teori og afslutningsvis diskutere, hvordan disse valg er med til at placere os i et landskab konstitueret af forskellige videnskabelige grundforståelser.

5. TEORETISK FORSTÅELSESRAMME & ANVENDT BEGREBSAPPARAT

I dette speciale skriver vi os ind i det socialpsykologiske felt og i forlængelse heraf, afgrænser vi os til en subjektforståelse, der bygger på antagelser om, at individet og samfundet er forbundet og dermed ikke agerer løsrevet fra hinanden men dialektisk. Den kritiske teoris samfundsforståelse tilbyder os begreber og en samtidsanalyse, der er med til at øge vores forståelse af det samfund, der udspiller sig mellem individerne. I dette kapitels afrundende afsnit vil vi komme ind på, hvordan denne måde at benytte sig af samfundsvidenskaben i et psykologisk speciale kan implementeres – herunder de refleksioner vi har gjort forud for dette videnskabelige greb.

Indledningsvis vil vi redegøre for, hvorledes vi vil anvende de samfundsmæssige begreber: *Social acceleration* og *fremmedgørelse*. I det efterfølgende afsnit vil vi redegøre for vores forståelse af begreberne *kapital*, *habitus* og *felt*, hvilket vil ske med afsæt i Bourdieus forståelse og anvendelse af disse begreber. Dette afsnit vil vi anvende som afsæt til et begrebsapparat, der gør os i stand til at beskrive og forstå den subjektive handlen i forhold til begrebernes betydning for den arbejdspraksis, som udspiller sig i vores informanternes arbejdsliv. I afsnittet herefter vil vi præsentere vores subjektforståelse; en subjektforståelse, der med inspiration fra kritisk psykologis afsæt i dialektisk materialisme vil lede frem til et samlende psykologisk perspektiv. Disse valg betyder, at vi arbejder med teorier, der er baseret på forskellige videnskabelige grundforståelser, og derfor er det nødvendigt for os at forholde os til måden, vi forstår og anvender vores udvalgte begreber som analytiske redskaber. Redskaber der tilsammen skaber den optik, hvorigennem vi ser empirien. Vi vil afslutningsvis gennem begreberne epistemologi, ontologi og gyldighed diskutere konsekvenserne ved valget af disse tilgange.

SOCIAL ACCELERATION OG FREMMEDGØRELSE – UDFORDRINGER FOR DET SENMODERNE SAMFUND

I kapitlet *Introduktion til feltet* udlægger vi blandt andet Standings beskrivelse af prekariatet. Denne udlægning giver os en ramme til at forstå og beskrive den udvikling, der ifølge dette perspektiv kendetegner arbejdsmarkedet i dag. I dette afsnit ønsker vi dog gennem brugen af sociologen og samfundsfilosoffen Hartmut Rosas begreber *social acceleration* og *fremmedgørelse* i tråd med argumentationen i ovenstående metodekapitel at nuancere disse kategoriske prækonstruktioner og ved at forstå og beskrive de kulturelle normer og samfundsmæssige

bevægelser, som har indflydelse på konsulenternes handlerum. Rosas nuancering af begreberne acceleration og fremmedgørelse giver os et sprog til at beskrive disse samtidige historisk konstituerede samfunds dynamikker.

EN MÅDE AT FORSTÅ HISTORISK KONSTITUERED E SAMFUNDS DYNAMIKKER

Rosa ønsker med sin teori om social acceleration og fremmedgørelse at puste nyt liv i traditionen efter Frankfurterskolen (Rosa, 2014, s. 12). Han skriver sig dermed ind i en kritisk teoretisk tradition, hvor målet med teorien er at beskrive, hvorledes de moderne subjekter er "(...) *minimalt bundet og indskrænket af etiske regler og sanktioner og dermed som værende 'frie', alt imens de bliver styret, behersket og undertrykt af et mere eller mindre usynligt, apolitiseret, upåagtet, under-teoretiseret og uartikuleret tidsregime*" (Rosa, 2014, s. 12). Et tidsregime, han samlende mener, kan forstås som *den sociale accelerations logik* (Rosa, 2014, s. 12). Inden, vi når til Rosas udlægning af sammenhængen mellem social acceleration og fremmedgørelse, må vi dog først dele begreberne op, for at forstå, hvordan Rosa arbejder med dem. I det følgende, vil vi udlægge og diskutere Rosas teori om det accelererende senmoderne samfund og derefter inddrage de eksterne samfundsmæssige drivhjul, som Rosa kobler til acceleration.

Den klassiske sociologi har i sin beskrivelse af moderniteten været stærkt motiveret af accelerationsprocesser, men har i denne proces ikke været særligt tidsligt orienteret. Rosa mener derfor, at det i stedet bliver relevant at spørge: "*Hvad er det, egentlig, der accelererer i det moderne samfund?*" (Rosa, 2014, s. 19), og i forlængelse heraf spørge, "*Kan man overhovedet tale om en acceleration af samfundet som sådant – eller kun om en acceleration af en række processer inden for en (mere eller mindre stabil) social orden?*" (Rosa, 2014, s. 19). I denne sammenhæng er det netop denne skelnen, der gør Rosas accelerationsbegreb relevant, fordi det tilbyder os en samtidsanalyse og en begrebsramme til at forstå de historisk konstituerede samfunds dynamikker, som konsulenterne ikke alene agerer i men også er en del af.

Rosa inddeler accelerationen i følgende tre såvel analytiske som empiriske kategorier:

- *Teknologisk acceleration* – er den mest indlysende og målelige form, idet den beskriver tempoforøgelse af formålsstyrede transport-, kommunikations- samt produktionsprocesser og kan derfor umiddelbart defineres som et øget udbytte per tidsenhed (Rosa, 2014, s. 21, 28).

- *Acceleration af sociale forandringer* – er defineret ved den hastighed, som sociale forandringer sker med i en eller flere dele af samfundet. I forhold til arbejdsmarkedet i dag så kommer denne udvikling til udtryk ved at mennesker skifter job og brancher hurtigere end tidligere tiders generationer, hvor det før var normalt at arve et job eller skifte få gange, men alligevel blive indenfor samme branche (Rosa, 2014, s. 25).
- *Acceleration af livstempoet* – definerer Rosa som værende "(...) forøgelse af antallet af handlinger eller erfaringer per tidsenhed". I en subjektiv forstand kan dette medføre, at mennesker oplever, "tiden som knap, føle sig forjagede, stressede og underlagt stort tidspres" (Rosa, 2014, s. 26–27).

Alle tre ovenstående definitioner af social acceleration bør vi have os for øje i vores analyser, men det er samtidigt vigtigt, at vi forholder os tro mod at lade vores empiri være det styrende. Senere i dette kapitel vil vi, jævnfør kapitlets indledning, komme nærmere ind på, hvordan vi forholder os til balancen mellem empiri og prædefinerede kategorier. Inden vi går videre med Rosas accelerationsteori, må vi vende opmærksomheden på de dele af ovenstående definitioner, der er særligt oplagte for os at fokusere på. Sammenhængen mellem teknologiens acceleration og accelerationen af livstempoet kan for eksempel virke paradoksal, da den teknologiske udvikling burde fungere som støtte til at nå sine opgaver hurtigere, hvilket ifølge Rosa ikke er den subjektive oplevelse (Rosa, 2014, s. 26). Derfor må vi også have for øje, hvordan vores informanter benytter sig af teknologi som en integreret del af deres arbejde, hvad der ér teknologi og samtidig være åbne overfor andre former for teknologier, end dem Rosa eksemplificerer. Desuden er accelerationen af social forandring, som den er defineret ovenfor, interessant, da det åbner vores analytiske blik for, hvorvidt informanternes arbejdshistorie har båret præg af denne udvikling.

I forlængelse af ovenstående vil vi kort komme ind på de faktorer, som Rosa forstår som *den sociale accelerations drivhjul* (Rosa, 2014, s. 32). Her vil vi gengive Rosas definitioner af drivhjulene for derefter at relatere dem til specialets ramme.

- *Den sociale motor: Konkurrence* – beskrives af Rosa som værende:
"(...) den kapitalistiske økonomis grundlæggende principper og regler for profit (...). Den direkte sammenhæng mellem tid og penge (...) gør sig gældende på mange forskellige måder. For det første er arbejdstiden en helt essentiel faktor i al

produktion. (...) Endelig er det at være foran sine konkurrenter, både hvad angår proces- og produktrelaterede innovationer, et helt nødvendigt led i opnåelsen af den ekstra-profit, der skal til for at kunne opretholde konkurrenceevnen” (Rosa, 2014, s. 33).

Ifølge Rosa må vi altså have de præmisser, der gør sig gældende for et konkurrencepræget -og styret arbejdsmarked, med i vores analyseperspektiver, særligt fordi vi undersøger praksisser, der udfolder sig på netop dette arbejdsmarked.

- *Den kulturelle motor: løftet om evighed* – er kendetegnet ved følgende træk:

”(...) Det moderne samfund er sekulært i den forstand, at det centrale kulturelle fokus ligger på livet før døden. Uanset om folk stadig opererer med religiøse antagelser, vil deres aspirationer, begær og længsler generelt være rettet mod denne verdens tilbud, muligheder og rigdomme. Ifølge Vestens fremherskende kulturelle logik kan livets rigdom, fylde eller kvalitet opgøres ud fra summen og dybden af de erfaringer, man gør sig gennem et helt liv. Ud fra den livsopfattelse er *det gode liv* ensbetydende med *et fuldt liv* (...)” (Rosa, 2014, s. 36).

Den kulturelle motor handler således om, vores måde at leve på. Rosa vil gerne væk fra tanken om, at vi blot er underlagt konkurrencens dynamik og logik og introducerer i stedet en anden logik, som kan – fordi den udfyldes subjektivt og forskelligt fra kultur til kultur – forstås mere kontekstuel end den sociale dynamik. Her gælder de ting man har og vil opnå i sit liv som den drivende kraft.

Rosa definerer på baggrund af ovenstående argumentation et nyt fænomen i senmoderniteten, der beskriver sammenhængen mellem de tre accelerationsformer: *Accelerationskredsløbet*. De to ovenstående *ydre* faktorer har været en indbygget del af samfundets organisering siden deres inkorporering, hvilket bevirker, at de to ydre drivhjul ikke længere kan forstås selvstændigt (Rosa, 2014, s. 38). Rosa præciserer denne uafhængighed og accelerationens indtræden som den drivende kraft således:

”Når man undersøger de kausale sammenhænge mellem de tre sfærer af social acceleration, aftegner der sig et overraskende feedbackkredsløb: Den teknologiske acceleration, som ofte er forbundet med indførelsen af nye teknologier (...) udløser

næsten uvægerlig en hel række forandringer i sociale praksisser, kommunikationsstrukturer og de dertil hørende livsformer” (Rosa, 2014, s. 38–39).

Hermed pointerer Rosa, at de to ’oprindelige’ drivhjul i det kapitalistiske samfund ikke kan stå alene, når man vil undersøge sociale forandringer, samtidig med at man ikke kan se bort fra dem. Man må altså forstå accelerationen som en del af de to førnævnte drivhjul. I det kapitalistiske samfund vil man ifølge Rosa altid være opsat på at være i en fremadgående udvikling for uden fremgang, vil man ”(...) *sakke agterud, som både Marx og Weber påpegede*” (Rosa, 2014, s. 39).

HARTMUT ROSAS TREDELTE KRITIK AF SOCIAL ACCELERATION

Ovenfor har vi præsenteret Rosas hovedbegreb social acceleration og dennes sammenhæng med de eksterne drivhjul i det senmoderne kapitalistiske samfund. Inden vi når til vores begrebsafklaring af Rosas andet hovedbegreb fremmedgørelse, der også er Rosas kritiske omdrejningspunkt, er det nødvendigt for os at præsentere de tre delkritikker, som Rosa fremhæver. Dette gør vi, da de tre kritikker har forskellige fokuspunkter i forhold til, hvad der er de kritisable samfundsforhold og giver os dermed en nuanceret indsigt i, hvordan det accelererende samfund har udviklet sig og hænger sammen i dag.

- *Den funktionalistiske kritik: De-synkroniseringens patologi* – definerer Rosa som friktionen mellem: ”(...) *hurtige og langsomme institutioner, processer eller praksisser. Hver gang to processer griber ind i hinanden, dvs. hver gang to processer synkroniseres, vil en tempoforøgelse af den ene af dem sætte den anden proces under tidspres - medmindre den også øger tempoet, vil den blive opfattet som en generende afbrydelse eller forhindring*” (Rosa, 2014, s. 80).

I citatet omtaler Rosa processers synkronisering i en abstrakt forstand, men dette forhindrer ikke os i at forstå dem konkret. Vi kan netop forstå dem i relation til vores empiri, hvori vi ser eksempler på de-synkronisering i konsulenternes hverdagslige arbejdspraksis. Det vil vi eksemplificere senere i analysen, hvor vi ser, at Bettina bliver frustreret, når hun oplever at andre er skyld i, at hun skal udføre ekstra arbejde (Bilag 2b, s. 10).

Udover den abstrakte form for de-synkronisering er Rosa ligeledes optaget af den kulturelle reproduktion og de konsekvenser de-synkronisering, har for den. Den kulturelle reproduktion defineres som:

”(...) den overførsel af kulturelle normer og viden fra den ene generation til den næste, der giver samfundet en vis stabilitet og kontinuitet - fremstår som en nødvendigvis stærkt tidskrævende proces. (...) Derfor er det måske netop samfundets utrættelige stræben efter uophørlig innovation og dynamisering, der undergraver dets evne til grundlæggende innovation og kreativ tilpasning” (Rosa, 2014, s. 84).

Som det fremgår af citatet, så er der ifølge Rosa en modsætning mellem den accelererende udviklingsstræben, som samfundet fordrer og de hastigheder, som innovative processer kræver. På samme måde som ved det abstrakte eksempel så er denne modsætning, noget vi ser i vores empiriske materiale. Vi ser, at konsulenternes arbejdspraksis ligeledes er præget af en grad af dynamisering.

- *Demaskeringen af tidslighedens skjulte sociale normer* – er Rosas andet kritikpunkt og betegnes som kritikken af de senmoderne sociale normer. Disse normer fordrer i praksis et ekstremt højt afhængighedsforhold mellem mennesker, men ideologisk en ekstremt høj autonomi og frihed til selv at vælge, hvordan man lever og definerer 'det gode liv' (Rosa, 2014, s. 86).

Vi har altså at gøre med en udvikling, der er skabt gennem det liberale samfunds fremkomst, hvori der lader til at være uanede mængder af frihed og muligheder for det gode liv. Der er dog en modsætning i dette, og denne kommer netop til udtryk, når vi ser den i forhold til den historisk ekstraordinære høje afhængighed, som mennesker har af hinanden i særligt de vestlige moderne samfund (Rosa, 2014, s. 86). Ifølge Rosa har dette umiddelbare paradoks en temmelig åbenbar og alligevel latent forklaring:

”I fuld overensstemmelse med behovet for en stram social regulering føler aktørerne i de moderne samfund sig underkastet en række heterogene pres og krav, som de ikke selv kan kontrollere (...). Vi legitimerer altid det, vi foretager os, over for andre og over for os selv, med reference til et eller andet ydre krav: 'Jeg er nødt

til at tage på arbejde nu, jeg er nødt til at lave min selvangivelse, jeg må lære et fremmedsprog (...). (...) [D]ette er en naturlig konsekvens af det konkurrencedrevne accelerationsspil, der fastholder os i et stadig hurtigere roterende hamsterhjul. Men det forklarer også, hvordan moderne samfund løser deres behov for at koordinere, regulere og synkronisere deres enormt lange kæder af gensidig afhængighed: (...) [G]ennem et herredømme baseret på tidsplaner og tidsfrister, ved hjælp af det korte varsel og det øjeblikkeliges magt, gennem den umiddelbare behovsopfyldelse og reaktions logik" (Rosa, 2014, s. 86–87).

I forlængelse af det ovenstående foretager Rosa en historisk sammenligning, hvor han blandt andre bruger Webers analyser af den kristne kirke som eksempel på, hvordan religion tidligere fungerede som en måde at komme væk fra følelsen af skyld over ikke at kunne følge med i hamsterhjulet. Da kirken var en dominerende institution i samfundet, tilbød den en lindring af skyldfølelse gennem skriftemål og et menneskesyn, som per definition gjorde mennesket fejlbarligt. På denne måde lå hele skylden for fejltrin ikke alene på subjektets men ligeledes på Jesus' skuldre. Rosa hævder, at den stigende individualisering, der kom med liberalismens indtog, har eroderet denne kulturnorm. Nu er subjekter alene skyldige, og fordi vi har frihed under ansvar, må vi også leve op til dette ansvar i tilfælde af, at vi ikke kunne formidle vores frihed på en måde, hvor vi samtidig levede op til de krav, der blev stillet (Rosa, 2014, s. 88). Herudover påpeger Rosa, at den tidslige regulering har fået karaktertræk, som bedst kan betegnes som

"(...) nøgne kendsgerninger, som en brutal naturlov, der ikke kan bestrides (...). De tidslige normer forekommer simpelthen 'bare at være der', og så er det op til den enkelte at overholde dem, [og at de tidslige normer har fået totalitære træk da de], a) (...) udøver pres på subjekternes viljer og handlinger, b) de er uomgængelige, dvs. alle subjekter er påvirket af dem, c) de gennemsyrrer alt, dvs. deres indflydelse indskrænker sig ikke til et enkelt område af samfundslivet, men udstrækker sig til alle aspekter af det, og d) det er vanskeligt eller næsten umuligt at kritisere og bekæmpe dem" (Rosa, 2014, s. 88–89).

For det første, giver dette os en forståelse af, hvordan samfundets acceleration af menneskers livsverden ikke blot er med til at øge livstempoet generelt, hvor subjektet bliver gjort til ansvarshavende og straffet for fejl men angiveligt også antager en totalitær form. Dette vil vi inddrage i diskussionen i indeværende afsnit, samt i analyserne vise, hvorledes dette gør sig gældende for de to konsulenter.

- *Den etiske kritik: Modernitetens brudte løfte* – indebærer at, "Moderniseringens (konkurrencebetonede) sociale acceleration og det (etiske) projekt om autonomi og selvbestemmelse har (...), i hvert fald i princippet, understøttet hinanden gensidigt" (Rosa, 2014, s. 91).

Rosa påpeger endvidere, at moderniteten aldrig har opfyldt sine løfter om autonomi for langt størstedelen af de mennesker, der lever i den. Løftet om autonomi bestod således kun, fordi folk troede på det og havde "(...) forventninger om solid økonomisk vækst, teknologisk fremskridt, fuld beskæftigelse, kortere arbejdstid og en udvidet velfærdsstat" (Rosa, 2014, s. 91). Derudover

"fremstod [kapitalismen] faktisk kun som et kulturelt acceptabelt økonomisk system på baggrund af en klar overbevisning - hos alle dens fortalere, (...) om at kapitalismen til sidst ville blive så produktiv og så stærk, at menneskene endelig frit ville kunne hellige sig deres individuelle livsplaner, drømme, værdier og mål uden at have truslen om mangelsituationer, nedgang og ruin hængende over hovedet. Acceleration og konkurrence kunne således forstås som midler til opnåelse af selvbestemmelse" (Rosa, 2014, s. 91).

I dette perspektiv kan man dog stille spørgsmålstegn ved, om det imidlertid faktisk forholder sig sådan i vores samtid? Til dette spørgsmål ville Rosa svare, at hverken konkurrencen eller accelerationen af denne har nogen bremse, fordi de i dag er blevet til et selvkørende kredsløb. Drivhjulet og dens modus har intet slutmål i sig selv. Der findes kun fremskridtet, og det må koste, hvad det koste vil. Det giver altså ikke mening at snakke om fremskridt, hvis man tager Rosas metafor *den socioøkonomiske konkurrences hamsterhjul* alvorligt, da et hjul ikke kan forstås i fremadskridende termer men kun som noget, der fortsætter i højere og højere tempi (Rosa, 2014, s. 94). I denne forbindelse opstår der en diskrepans mellem det som samfundet

lover, at man kan opnå og de konkrete muligheder, som subjektet har for at opnå disse – eller som Rosa udtrykker det:

”Det 21. århundredes politiske reformer er ikke møntet på at forbedre de sociale betingelser og præge politikken ud fra demokratisk definerede kulturelle eller sociale målsætninger. De har snarere nærmest udelukkende til formål at gøre samfundet mere kompetitivt og fastholde dets accelerationsevne” (Rosa, 2014, s. 93).

Dette er særligt interessant i forhold til vores informanter, da vi ligeledes ser tegn på modsætningen mellem, at de aktivt har søgt autonomien, fordi de havde en forventning om, at dette er noget der vil øge deres frihed og arbejdsglæde, mens de samtidig opdagede, at den ufrihed de flygtede fra, stadig gælder i dele af den kontekst, hvorhen de flygtede. Dette modsætningsforhold vender vi tilbage til i analyserne, men først vil vi se nærmere på Rosas kritiske syntese, der på baggrund af ovenstående ender med fem forskellige former for fremmedgørelse.

HARTMUT ROSAS KRITISKE SYNTSE – FREMMEDGØRELSE

I det følgende afsnit vil vi skitsere Rosas udlægning af begrebet fremmedgørelse. Fremmedgørelse skal ikke forstås som et begreb, der betegner en adskilt proces i forhold til social acceleration men derimod som noget, der sker med mennesker *i* det accelererende samfund. Rosa præsenterer fem typer af fremmedgørelse.

- *Fremmedgørelse fra rummet* – defineres som den følelse af fremmedgørelse subjektet oplever, når det ikke længere har tid til at erfare et sted i en udstrækning, der er nok til, at subjektet kan genkende stedet før det skal videre til næste 'rum'. Rosa påpeger desuden, at den "(...) *sociale acceleration skaber (...) mobilitet og afkobling fra det fysiske rum, men den fremmer også fremmedgørelsen for vores fysiske eller materielle grundlag*" (Rosa, 2014, s. 96–97).
- *Fremmedgørelse fra ting* – definerer Rosa, som "(...) *en naturlig følge af den evindelige devaluering af erfaring på grund af innovation*" (Rosa, 2014, s. 99). Denne innovation kunne eksempelvis være teknologiens udvikling, hvilket vi senere i analysen vil eksemplificere ved koncepterne og deres korte levetid. Rosas argument er ikke, at det

er teknologiens kompleksitet i sig selv, der er problematisk. Derimod er det den hastighed varen udskiftes med – ikke fordi det gamle var i stykke – men fordi det nye var udviklet, hvor man før i tiden reparerede tingene og derfor fik et anderledes forhold til tingene, end man har i dag. I denne accelererende udskiftningsproces, kommer de negative konsekvenser ved fremmedheden ligeledes til udtryk ved, at subjekterne føler skyld ved at skille sig af med tingene, som de ellers havde prøvet at passe meget på (Rosa, 2014, s. 100).

- *Fremmedgørelse over for vores handlinger* – definerer Rosa "(...) i udgangspunktet (...) som en følelse af 'ikke rigtig at ønske at gøre, hvad man gør', selvom man for så vidt handler af egen fri vilje" (Rosa, 2014, s. 102). Dette er desuden den røde tråd og Rosas grundlæggende antagelse om alle formerne for fremmedgørelse – det er blot i denne form, at det fremtræder tydeligst.
- *Fremmedgørelse overfor tid* – er et udtryk for, at mennesker oplever mere og mere på kortere tid, men at disse oplevelser samtidig efterlader sig færre og færre *erfaringsspor*. Erfaringsspor stilles her i modsætning til enkeltstående oplevelser, der hurtigt glemmes igen, hvorimod erfaringsspor er de erfaringer, der er med til at bygge ovenpå subjektets historie og dermed er med til at ændre det (Rosa, 2014, s. 108–109). Fremmedgørelse fra tiden sker således ved, at mennesket føler, at "(...) enkeltstående oplevelser og den tid, vi bruger på dem, forbliver fremmed for os. Den manglende tilegnelse af vores egne handlinger og oplevelser må imidlertid nødvendigvis føre til mere og ikke mindre graverende former for selv-fremmedgørelse" (Rosa, 2014, s. 109).
- *Fremmedgørelse overfor en selv og andre* – definerer Rosa som værende den manglende mængde af reelle udvekslinger af livserfaringer mellem mennesker (Rosa, 2014, s. 110). Der er dog mulighed for udveksling af information mellem mennesker, men det sker, "(...) på mere eller mindre instrumentel basis, (...) det sidste, man ønsker at høre, er deres livshistorie eller en længere udredning om deres personlige problemer" (Rosa, 2014, s. 110). Hertil er det vigtigt at pointere, at der til definitionen af denne fremmedgørelsesform også hører sig en relationel pointe: "*Fremmedgørelsen over for verden og fremmedgørelsen over for en selv er ikke to særskilte ting, men to sider af samme sag. Det er den fremmedgørelse, der står tilbage, når 'resonans-akserne' mellem selvet og verden klinger ud og forstummer*" (Rosa, 2014, s. 111). I den senere analyse vil vi

argumentere for, at netværksmøderne der er en del Sund IT-ledelse rummer et potentiale for at modarbejde netop denne form for fremmedgørelse.

Hvordan disse forskellige fremmedgørelsesformer kommer til udtryk i relationen mellem subjekt og samfund, vil vi nu præcisere nærmere.

Som vi pointerede ovenfor angående fremmedgørelse over for vores handlinger, så er fremmedgørelse kort sagt, handlinger subjektet udfører af egen fri vilje uden faktisk at ønske det. Her lægger Rosa sig op ad den forståelse, som Marx havde af begrebet. Det er dog vigtigt at pointere, at selvom Rosa placerer sig i en marxistisk tradition, så er det først og fremmest en tradition og udgave af marxismen, der findes i den første generation af Frankfurterskolen (Rosa, 2014, s. 13–14, 95). Dette er væsentligt, da den klassiske marxisme, af nogen har været kritiseret for at have en for statisk forståelse af fremmedgørelsesbegrebet, som ikke giver nok plads til den subjektive handlen. Rosa er ikke bange for at kaste sig ud i brugen af begrebet men lægger stor vægt på, at fremmedgørelsen netop er indlejret i de sociale praksisser og relationer – eller manglen på samme – som mennesker indgår i – om så det gælder relationer til objekter eller mellem menneskelige handlinger (Rosa, 2014, s. 95–111). Rosa er netop ikke statisk men snarere dialektisk, når han argumenterer for, at mennesket som udgangspunkt har et frit valg, men at udgangspunktet, der kan siges at være den samfundsmæssige kontekst, ikke er neutralt men derimod politisk farvet. Derfor opstår der en kamp mellem subjektets frie vilje, og den logik som er indbundet i den sociale accelerations kredsløb, hvor særligt konkurrencen og accelerationen står centralt, som den samfundsmæssige drivkraft (Rosa, 2014, s. 104). Dette ser vi for eksempel tendenser til i Bettina og Annettes arbejdspraksis, når de 'vælger' at organisere processen de-centeret fra deltagerens konkrete arbejdspraksis og i stedet arbejder med deres problematikker ud fra mere generelle perspektiver og koncepter. Det er desuden væsentligt at holde fast i, hvor determinerende Rosas greb om fremmedgørelsens 'virkning' fremstår. For Rosa er de samfundsmæssige betingelser der fremmer fremmedgørelse ikke konstante i en den forstand, at alle mennesker altid er fremmedgjorte. Det er derimod Rosas påstand, at samfundets objektive betingelser (i form af acceleration, konkurrence og modsætningerne i de kulturelle idealer) *muliggør* fremmedgørelse (Rosa, 2014, s. 96). Det konstante i denne antagelse er dermed, at samfundet og dets betingelser eksisterer, men at mennesket ikke nødvendigvis er konstant underlagt det. Dette åbner en dør på klem, for at forstå mennesket og samfundet som et kampfelt, hvori menneskets handlinger ikke er

reaktioner på samfundets betingelser men derimod et udtryk for modstand – altså dialektisk. Dette må vi tolke således, at Rosa tillægger samfundets logikker, idealer og strukturer en stor rolle, men at han ligeledes har et subjektbegreb, der er mere til forhandling end tidligere generationers Frankfurterskole. Alligevel må vi have for øje, at Rosa som udgangspunkt hævder, at den sociale acceleration uomtvisteligt bibringer mulighederne for nogle konkrete fremmedgørelsesformer, som vi definerede ovenfor. Vi vil senere vende tilbage til dette forhold for at argumentere for, hvorvidt Rosa lykkedes med at give den kritiske teori en renæssance, og hvordan vi forstår at bruge det indenfor kritisk psykologi.

KAPITAL, HABITUS OG FELT - EN MÅDE AT FORSTÅ FELTETS MAGTFORHOLD

I kapitlet *Introduktion til feltet* beskriver vi, hvorledes social kapital de seneste år i stigende grad er blevet konceptualiseret og anvendt i arbejdet med trivsel og arbejdsmiljø. Denne udvikling kan i forlængelse af ovenstående afsnit forstås som et resultat af de accelerations- og fremmedgørelses dynamikker, som Rosa beskriver. Vi vil nu med Bourdieus begreber kapital, habitus og felt argumentere for, hvorledes hans forståelse tilbyder os et sprog til at beskrive de forskellige værdier, som der forhandles om i forskellige kontekster. Dette vil vi gøre, inden vi forud for kapitlets afsluttende diskussion præsenterer den kritiske psykologis subjektforståelse.

Begrebet kapital og klasseteori trækker i sociologisk forstand tråde tilbage til 1848, hvor Karl Marx og Frederich Engels udgav *Det kommunistiske partis manifest* (Klausen, 2007, s. 1). I dette speciales analyse vil vi dog benytte os af Bourdieus forståelse af kapitalbegrebet, fordi han tilføjede begrebet en kulturel dimension, således at begrebet ikke alene relaterede sig til økonomiske ressourcer og udbytningen heraf (Klausen, 2007, s. 17). Bourdieus forståelse af kapitalbegrebet hænger uløseligt sammen med begreberne habitus og felt. De tre begreber kan således godt defineres, men dette kan alene ske indenfor den teoretiske ramme, som de tilsammen udgør og altså ikke hver for sig (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 83). Denne adskillelse af empiri og teori, mener Bourdieu ligeledes, gør sig gældende for den øvrige samfundsvidenskabelige forskning, og han påpeger i den forbindelse, at denne forskning netop derfor er underlagt en dobbelt udfordring, idet den "(...) studerer sociale objekter, der altid er underlagt forforståelser og prækonstruktioner, og fordi forskeren (...) også selv er præget af forforståelser og prækonstruktioner" (Hammerslev & Arnholtz Hansen, 2009, s. 16). Det er

derfor en væsentlig pointe for Bourdieu, at forskningen bør bryde med disse (Hammerslev & Arnholtz Hansen, 2009, s. 16).

I dette afsnit vil vi derfor uddybe begreberne kapital, habitus og felt for at åbne dem op og undersøge, hvorledes vi gennem en reflektiv bourdieuansk forståelse af disse kan bryde med forståelseskategorier og prækonstruktioner for at forstå og nuancere de magtforhold i feltet, som konsulenterne deltager i. En forståelse, hvori refleksiviteten kommer til at fungere som kritisk pejlemærke i det empiriske arbejde.

KAPITAL, HABITUS OG FELT – TRE BEGREBER DER IFØLGE PIERRE BOURDIEU HÆNGER ULØSELIGT SAMMEN

Bourdieu beskriver feltet som et spil, men til forskel fra et spil sker magtkampene i feltet ikke efter bevidst konstruerede eksplicitte regler men på baggrund af klare regelmæssigheder og normer. Kapitaler indgår som trumfkort i spillet, og deres kraft afhænger af, hvilket spil der spilles. Den specifikke værdi af kapitalen kan således variere afhængigt af det felt, hvori de bringes i spil, og værdien af dem kan dermed ligeledes variere fra felt til felt og i forhold til de forandringer, der sker i feltet gennem tiden. I denne terminologi kan kapitalerne altså både betragtes som det våben og den indsats, hvormed den enkelte kan udøve en vis magt og indflydelse i feltet og dermed bevare sin egen position og muligvis ændre den relative værdi eller vekselkurs mellem de forskellige kapitalformer. Styrkeforholdet mellem spillerne og værdien af kapitalerne definerer altså ikke alene feltets struktur, men også den enkelte spillers relative styrke i spillet, da dette bestemmes af vedkommendes kapitalstruktur og -volumen, altså den enkeltes relative styrke, position og strategiske organisering i spillet. Empirisk bliver det dermed to sider af samme sag at identificere de gyldige former for kapital og deres værdi samt udgrænse feltet. De to begreber hænger dermed uløseligt sammen og kan ikke forstås uafhængigt af hinanden (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 85–87).

Magtspillet i feltet betyder desuden, at specifikke interesser stimuleres i de enkelte felter. Bourdieu beskriver denne bevægelse som *illusio* og beskriver den som "(...) *underforstået anerkendelse af de værdier, der står på højkant i spillet, og en praktisk beherskelse af de regler der styrer det*" (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 103). Uanset om man gør sig det klart eller ej, inddrages man i spillet, og kapitalerne kan i denne terminologi forstås som de ressourcer, der investeres i og spilles med. Der er således tale om en praksisforms økonomi, hvori der findes tre grundlæggende kapitalformer: Økonomisk, kulturel og social kapital samt symbolsk kapital,

som er den form, hvori de øvrige kapitaler fremtræder. Kulturel kapital kan også betegnes informationskapital, da den i højere grad vil beskrive omfanget og rækkevidden (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 103–105). Social kapital beskriver: "(...) *summen af eksisterende eller potentielle ressourcer, den enkelte eller en gruppe har rådighed over i kraft af et netværk af stabile relationer og mere eller i mindre officielt anerkendte „forbindelser“, hvilket vil sige summen af den kapital og magt, der kan mobiliseres i kraft af et sådan netværk*" (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 105).

Foruden de grundlæggende kapitalformer, som optræder i alle felter, optræder der ligeledes mere feltspecifikke kapitaler. I *The social structures of the economy* beskriver Bourdieu for eksempel, hvorledes der i feltet for huskøb eller parcelhusbyggeri i Frankrig eksisterer en særlig teknologisk kapital, der består af videnskabelig eller teknisk viden, der kan fungere som trumfkort i spillet om at definere netop dette felt (Bourdieu, 2005, s. 194). Bourdieus sociologi bliver dermed en sociologi om magtkampe, og *illusio* beskriver de interesser, der på en gang er givne og på samme tid løbende produceres i og er medskabere af de enkelte felter (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 101).

Drivkraften i måden hvorpå feltet fungerer og forandres, beskriver Bourdieu, således:

"Dynamikken i et felt ligger i kapitalformernes strukturelle konfiguration, det vil sige i spændingen mellem de forskellige kræfter, der står over for hinanden. De kræfter, der frem for alt strukturerer feltet, er dem, der definerer den specifikke kapital og dermed de afgørende forskelle til andre kapitalformer. En kapital eksisterer og fungerer kun i relation til et felt. Den giver ejermanen magt i feltet, det vil sige rådighed over de konkrete og symbolske produktions- og reproduktionsmekanismer, hvis spredning udgør strukturen i feltet, og som giver ret til at fastsætte reglerne for feltets funktionsmåde og tilegne sig de goder, der produceres i det" (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 88–89).

I undersøgelsen af et felt må man derfor først undersøge, hvorledes det placerer sig i forhold til det overordnede magtfelt, for det andet kortlægge de objektive relationer mellem forskellige aktører eller institutioner, som magtkampene i feltet udspiller sig imellem, og for det tredje må man analysere aktørernes habitus (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 91). Habitus beskriver i

denne forbindelse, "(...) *de forskellige holdningssystemer, de [aktørerne] har tillagt sig gennem internalisering af en bestemt type sociale og økonomiske forhold, der udfoldet i et individuelt livsforløb har større eller mindre mulighed for at blive til virkelighed i et givent felt*" (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 91). Habitus slår med andre ord bro mellem felt og kapital, idet begrebet har til hensigt at bryde med en intellektualiseret form for handlingsfilosofi, som opererer med en teori om det økonomiske menneske, der handler ud fra mekaniske logikker og handlingsmønstre (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 105). I det kommende afsnit vil vi uddybe dette brud og beskrive, hvorledes habitusbegrebet kan fungere som katalysator i bruddet og i kapitlets afsluttende diskussion præcisere, hvorledes vi anvender begrebet i dette speciale.

HABITUS – KATALYSATOREN, DER SØGER AT BRYDE MED MEKANISK-STRUKTURALISTISK MODEL TÆNKNING

Bourdieu vender med egne ord 'tingene på hovedet', når han vælger at tale om habitus og ikke vaner, og når han søger at bryde med mekanisk-strukturalistisk modeltænkning. Han beskriver det teoretiske projekt, således "(...) *hvordan man bærer sig ad med at frigøre sig fra en subjektfilosofi uden at opgive agens, samtidig med at man kan lægge afstand til en mekanisk-strukturalistisk modeltænkning og alligevel operere med de bestemmelser og påvirkninger, der foregår via agens*" (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 107). Bourdieu ønsker med andre ord at kassere den begrebsmæssige dualisme og i stedet forholde sig aktivt og kreativt til omverdenen. Habitus bliver en måde at arbejde imod den dualistiske og mekanisk-strukturalistiske modeltænkning. Den kan dermed ikke forstås, som en menneskelig handling, der er en pludselig reaktion på udefra kommende stimuli, men i stedet som en reaktion, der ikke alene rummer den enkeltes historie men alle de personers historie, som er involveret i situationen og deres indbyrdes forhold (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 108-109). Med Bourdieus egne ord siger en viden om en bestemt stimulus ikke "(...) *noget om de ekkoer og minder, den fremkalder, medmindre man har en idé om den habitus, der selekterer, konstruerer og giver dem historisk tyngde i et rum, hvor habitus selv er et historisk produkt*" (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 109). Habitus bliver dermed både et individuelt og et kollektivt anliggende, idet den skabes i denne *dobbelt obskure relation* mellem habitus og felt – "*Feltet strukturer habitus som et internaliseret produkt af feltets immanente nødvendigheder (...)*" (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 112). Det er ikke alene felterne, som det enkelte individ færdes i, der strukturerer habitus, men ligeledes bidrager habitus til at konstituere feltet, og dermed må habitus ikke alene forstås, som determinerende for det enkelte individs muligheder men

ligeledes forstås som en del af den praksis, der gør den enkelte i stand til i det tidligere beskrevne spil om kapitaler at se åbninger og gribe chancer, når de byder sig (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 110). Bourdieus habitusbegreb bliver til tider kritiseret for at være for deterministisk og som en 'ond' cirkel, der kan være vanskelig at bryde. I teksten *Habitus – en praktisk orienteringssans* argumenterer Bourdieu dog for at habitus bør forstås som et produkt af det levede liv og ikke som en uafvendelig skæbne (Bourdieu, 2008, s. 75).

PIERRE BOURDIEUS BEGREBER SOM EN KOBLING MELLEM OBJEKTIVE STRUKTURER OG ET 1. PERSONSPERSPEKTIV

Staten ⁷ udgør i denne sammenhæng en form for metafelt bestående af en samling bureaukratiske eller administrative felter, hvori "(...) individer eller grupper med eller uden tilknytning til regeringen kæmper om retten til at regulere en bestemt praksissfære (...)" (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 97). I denne forstand kan man med en let omskrivning af Max Weber hævde, at der "(...) foregår en kamp for at få **monopol på den legitime udøvelse af symbolsk vold**, det vil sige retten til at opstille og påtvinge fælles normer, der er universelle og universelt gyldige inden for rammerne af en bestemt nation (...)" (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 97).

I vores undersøgelse af hvilke betingelser og muligheder selvstændige konsulenter oplever i deres arbejdsliv, og hvilken betydning dette har for deres arbejdspraksis, bliver kapital, habitus og felt altså værktøjer til gennem de konflikter og kampe, der udspiller sig heri at udgrænse feltet. De bliver samtidig redskaber til at identificere de forskellige kapitalformer, der anses som gyldige og et resultat af den historiske kontekst, som de udspringer af. Det bliver med andre ord en vej til at forstå konsulenterne på deres egne præmisser men samtidig som en del af en historisk udvikling, hvori fagbevægelser, staten og politiske partier har udkæmpet magtkampe og igennem tiden har været med til at konstituere feltet. Det er dem, der sidder på magten i det givne felt, som dominerer det og dermed har rådighed over de konkrete og symbolske produktions- og reproduktionsmekanismer, som strukturerer det. Det kan altså forstås som en ændring i magtrelationerne mellem de agenter og institutioner, som indgår i feltet og derfor må konsulenternes handlinger forstås med afsæt i den historiske kontekst. Bourdieus begreber kan i dette tilfælde give os redskaber til ikke alene at forstå ændringerne

⁷ Forstået som en række af objektive relationer mellem positioner i mere eller mindre stabile netværk og alliancer (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 97).

men også de magtkampe, der gør sig gældende i feltet og hvilke kapitaler, der konstituerer det, vurderes som gyldige og har gennemslagskraft.

ET SAMLENDE PSYKOLOGISK PERSPEKTIV – SUBJEKTIVITET

I dette sidste afsnit af specialets teori-afsnit vil vi fokusere på det subjektbegreb, der er grundlaget for den kritisk-psykologiske tradition, som vores subjektforståelse bygger på. Til dette formål inddrager vi forskellige toneangivende forfattere⁸ og udsnit af deres arbejder fra den danske såvel som fra den internationale del af traditionen. Derfor skal man ikke læse det følgende afsnit som et forsøg på at gengive én teoretikers forståelse af for eksempel forholdet mellem individ og samfund men derimod som vores forsøg på at fremhæve, hvad vi fandt væsentligt for specialet, og *hvorfor* vi fandt netop disse udtræk relevante for en præcisering af vores psykologiske standpunkt. Det skal hertil pointeres, at alle de udvalgte forfattere tilslutter sig den kritisk-psykologiske tradition, og derfor ville være enige såvel som uenige i andre af de aspekter, som vi fremhæver hos dem hver især.

Som det første i denne gennemgang vil vi skitsere, hvordan den kritiske psykologiske grundantagelser om mennesket kan forstås som et brud med den traditionelle psykologividenskab.

KRITISK PSYKOLOGI: VÆK FRA 3. PERSONSPERSPEKTIVET OG IMOD ET 1. PERSONSPERSPEKTIV

Den kritiske psykologi opstod som mange andre teoretiske nyudviklinger af en kritik af den eksisterende videnskab indenfor humaniora og samfundsvidenskab. Den eksisterende, mainstream eller *traditionelle psykologi* opererede med antagelser om mennesket, som værende noget, man kunne undersøge 'udefra' i et 3. personsperspektiv. Eksempler på dette kunne være ved metodiske og teoretiske diskussioner af for eksempel undersøgelsesdesigns, hvor menneskets handlinger og adfærd undersøges med udgangspunkt i positivistiske antagelser om, at disse er determineret af en udefrakommende stimulus som medfører responsen. Et øvrigt og ganske aktuelt eksempel, findes i de filosofisk-teoretiske diskussioner, hvor det antages, at forholdet mellem individ og samfund ligeledes er determineret i den forstand, at det *ene* eller det *andet* er styrende for menneskets måder at tænke, handle og opleve på (Axel, 2009, s. 276, 278). Diskussionerne om de problematikker der er forbundet med det,

⁸ Klaus Holzkamp, Morten Nissen, Ole Dreier, Ernst Schraube, Erik Axel med flere.

som eksemplerne her illustrerer, vil ligeledes være noget, som produktet af dette speciale må reflektere. Ser vi derimod nærmere på fællesnævneren i begge ovenstående eksempler fremstår det determinerende aspekt ved menneskets natur, som det tydeligste. Kritisk psykologi hævder i denne forbindelse, at man ved den traditionelle tilgang til psykologien negligerer menneskets muligheder for handling og sætter det i parentes og afsporet fra den konkrete praksis. Denne problematik var – og er til stadighed – et kardinalpunkt for den kritiske psykologis arbejder at gøre op med. En af grundlæggerne for kritisk psykologi, Klaus Holzkamp udtrykker modsætningsforholdet således:

”But what does this mean specifically for psychology as a science from the standpoint of the subject (as opposed to traditional psychology)? (...) We proceed from the assumption that the common denominator of traditional psychology (including psychoanalysis) is, (...) the external scientific standpoint, which in this view cannot be abandoned without abandoning the standpoint of science – as a result of which the “individuals” are inevitably simultaneously relegated again to their position ‘on the other side,’ i.e., that of the subject matter of research” (Holzkamp, 2016, s. 84).

Udover at pointere hvordan subjektet bliver sat til side i de ’eksterne videnskaber’, så henleder citatets indhold ligeledes på dets modsvar til, hvordan vi i stedet bør komme til nye forståelser af subjektet. Svaret må findes med udgangspunkt i subjektet selv – undersøgelser af subjektet fra et 1. personspektiv – heraf kritisk psykologis andet navn: *Det subjektvidenskabelige paradigme* (Mørch & Huniche, 2009). Dette subjektorienterede 1. personspektiv bygger på antagelsen om, at psykologiens genstandsfelt er individer. Ifølge den danske professor i psykologi Ole Dreier er det et uomtvisteligt faktum, at det er her al udforskning af psykologiske processer må tage sit udgangspunkt (Dreier, 2003, s. 12). Det er imidlertid også Dreiers påstand, at dette må ske gennem en omfattende integrering af andre faglige discipliner, og at det er nødvendigt at “(...) *conceptualize psychich processes as aspects of the actions of located subjects in ongoing social practice*” (Dreier, 2003, s. 12). Vi må altså forstå, at det epistemologisk ikke blot er vigtigt, at vi orienterer os mod individet men ligeledes mod dets praksis og den virksomhed (handlinger, mening i handling, organisering af handling og handle-sammenhænge), der finder sted i de konkrete praksisser. Hermed adskiller dette perspektiv sig

fra de epistemologiske forståelser, der gør sig gældende i den traditionelle videnskab. Det bør dog nævnes, at kritisk psykologi ikke er den diametrale modsætning til de rent samfundsvidenskabeligt forankrede teorier ovenfor. Netop som vi beskrev i afsnittet om Bourdieus reflektive sociologiske principper, så arbejder kritisk psykologi indenfor en forståelse, der minder herom. Følgende er et citat af Holzkamp, som Ernst Schraube, professor i social psykologi ved RUC, i en artikel refererer til for at præcisere udgangspunktet:

”Science is not the result of somehow trying to apply fixed procedures. It must be seen as a never-ending acquisition of human knowledge, an enduring struggle with narrow-mindedness, superficiality, and false knowledge. Science is a permanent questioning of the apparently obvious. In principle, it means swimming against the stream, which also means swimming against the stream of our own prejudices... Science is critique and at the same time self-critique” (Schraube, 2015, s. 537).

EMANCIPATION OG INTERSUBJEKTIVITET

I det ovenstående arbejder vi således med kritisk psykologis forsøg på at løsrive sig fra den traditionelle videnskabs epistemologiske beskæftigelse med subjektet, der ikke er lig med Bourdieus, men alligevel har den reflektive forskningspraksis tilfælles. Inden vi kan gå videre til den ontologiske del af kritisk psykologi, vil vi først kort fremhæve to hovedmål, som denne løsrivelse arbejder hen imod. Her er der tale om *subjektets selvbevidsthed og frisættelse af subjektet* (Nissen, 2002, s. 74). Selvbevidsthed refererer til den grundlæggende proces ved menneskelige civilisationssamfund, hvori et individ erkender – eller ikke erkender – at dette samfund bygger på gensidig subjektiv forståelse af ikke bare sine egne men også andre individers bevæggrunde, samarbejde, handleevne og dermed *intersubjektivitet*. Subjektets bevidsthed om ikke bare sin egen subjektivitet men også intersubjektiviteten mellem mennesker er ifølge den kritiske psykologi grundlaget for, at ”den *reciproke perspektivudveksling* [kan etableres], *hvor den ene ved om den anden, at hun også er i mulighedsrelationen*” (Nissen, 2002, s. 74). Den røde tråd i dette udviklingsideal er skabelsen af muligheder for bevidst intersubjektiv kritik mellem mennesker, hvilket kan være med til at flytte menneskers handlinger fra at være nødvendigt begrundede til, at mennesker blot begrundes deres handlinger på et frigjort grundlag (Nissen, 2002, s. 74). Hermed identificerer vi en normativitet i kritisk psykologi, der har mennesket og dets praksis som sin genstand og

med målet om dettes emancipation som sigte. Dette vil vi vende tilbage til i det følgende og i det senere teoretiske diskussionsafsnit.

DEN DIALEKTISKE FORBINDELSE MELLEM INDIVIDET OG DET SAMFUND VI ER MEDSKABERE AF

I forlængelse af ovenstående positionering af kritisk psykologis 1. personspektiv i forhold til den traditionelle psykologis 3. personspektiv, vil vi nu fortsætte med et fokus på kritisk psykologis særlige måde at forstå individets og samfundets sammenfletning.

Udover at tage udgangspunkt i individers konkrete sociale praksisser, som påpeget ovenfor, befinder kritisk psykologi sig i et videnskabsteoretisk spændingsfelt. I forlængelse af 1. personspektivet arbejder kritisk psykologi ud fra den marxistiske filosofi historisk dialektisk materialisme. I den marxistiske grundudlægning og i grove træk, indebærer denne måde at forstå verden – og i vores kontekst mennesker (subjekter) og verden (samfundet) – at alting er i konstant bevægelse og historisk konstitueret. Dialektisk materialisme er således en videnskabelig filosofi om udvikling – i marxistisk forstand om alt i verden – og i vores kontekst om mennesker og samfund forstået gennem individuelle, sociale og samfundsmæssige modsætningsforhold. Desuden forstås verden som værende konkret og materielt eksisterende, og ikke kun som noget der blot eksisterer gennem menneskets erkendelse af den. Disse forståelser ses altid i et praksisperspektiv, hvori praksissen er historisk konstitueret. For at udlægge den konkrete forståelse af dette perspektiv vil vi nu inddrage udvalgte teser fra Marx' *Teser om Feuerbach* samt kritisk psykologis begreber om *agens* og subjektet, som *deltager* i sociale praksisser, hvilket vi uddyber ved Dreier. I tesaerne om Feuerbach kritiserer Marx Feuerbach, der var en samtidig tysk filosof, for hans materialistiske tilgang og giver samtidig bud på, hvordan en historisk dialektisk materialisme bør forstås. I vores kontekst, er det ikke det, der kritiseres, som er primært, men derimod de dele af tesaen der advokerer for en anden forståelse af menneskets tænkning og væren gennem et fokus på menneskets praksis. I denne forbindelse ser Marx, Feuerbachs materialisme som en objektivisering og mennesket som værende løsrevet verden. Marx hævder, at forståelsen af menneskers oplevelser (virkelighed) af verden og deres reelle handlemuligheder (magt) kun kan erkendes gennem menneskets praksis i verden (Marx, 1885, s. 226). Dette er en tilgang, hvor menneskets subjektive virksomhed *i og med* den 'virkelige' verden er genstandsfokus i modsætning til Feuerbachs dualistiske og rent teoretiske materialisme, hvor genstanden er et menneske der er isoleret fra sine omgivelser. Dette kommer til udtryk gennem en social og samfundsmæssig forbundethed

ved studiet af praksissers modsigelser; den førnævnte historiske og dialektiske forståelse af udvikling. Marx afslutter sine teser mod Feuerbach med den 11. tese, hvori han hævder, at: *"Filosofferne har kun **fortolket** verden forskelligt, men hvad det kommer an på, er at **forandre** den"* (Marx, 1885, s. 228), hvilket tydeligst af alle teserne understreger, at Marx så den reelt forandrende praksis ikke blot som en teoretisk mulighed men også som en nødvendighed.

Disse grunderkendelser om menneskets virksomhed konkretiserer og inkorporerer kritisk psykologi i sin teori og videreudvikler derved samtidig på selvsamme teoretiske antagelser. Hovedbegreberne, som vi i denne forbindelse vil udlægge, er agens og deltagelse, som vi vil koncentrere os om, da begge begreber relaterer sig til praksis og menneskets måde at være socialt indbundet i samfundet. Ved agensbegrebet, tager vi udgangspunkt i Dreiers definition:

"Personal abilities are the personal preconditions that enable a person to participate in a social practice (...). They are the powers of personal agency (...) in social practice. A person develops the powers of her abilities through prior participation in social practice. They are developed through activity in the world and cannot be conceptualized as purely internal properties or determinants as opposed to other purely external determinants like, say, personality traits as opposed to situational factors" (Dreier, 2008, s. 33).

I citatet peger Dreier således på, at agens forstås som det enkelte menneskes evne til at deltage – og dermed også handle – under bestemte betingelser. Særligt citatets anden del, er centralt, da det er i denne del, at vi bliver opmærksomme på den kritiske psykologis dialektiske forståelse af mennesket, hvor et undersøgelsesfokus på agens, handling og deltagelse åbner op for at bryde med en dualistisk forståelse af indre og ydre faktorer. I denne sammenhæng bliver det en præmis for undersøgelser af menneskets psykiske processer, at de foretages kontekstuellet med fokus på agenser, handlinger og deltagelse i netop praksis. Deltagelsesbegrebet er allerede en del af denne forståelse, men vi må alligevel påpege en pointe, der forholder sig til dette begreb. For det første er deltagelse det begreb, der tydeligst sætter fokus på det sociale aspekt, som kritisk psykologi står på mål for. Kritikken af dette kunne være, at teorien ikke tager højde for de individer, som i visse situationer står uden for deltagelse i en social praksis, hvis vedkommende for eksempel kritiserer den. Den kritiske psykologis svar på dette spørgsmål vil være deres forståelse af det deltagende menneske: *"Critics do not stand*

outside social practice; instead, they participate in a particular, critical way. Even a critic fighting alone is not located outside social practice; he operates in isolation and powerlessness in a social practice” (Dreier, 2008, s. 31).

Derved forstås individets psykiske processer som værende noget, der altid har en forbundethed med det samtidige historisk konstituerede samfund, som mennesker er skabere og reproducenter af, og derved bliver forståelsen af menneskers handlinger, tanker og meninger til noget, der bør undersøges gennem de konkrete praksisser, som mennesker indgår i som deltagere (Dreier, 2008, s. 31). Erik Axel, professor i Psykologi ved RUC, udbygger endvidere denne forståelse i tråd med Dreier og Holzkamps forståelse således:

“Critical Psychology was introduced (...) as an historical science of the subject. (...) Within the Marxist tradition, Holzkamp identified human subjectivity by stressing its relation to social and natural conditions as relations of possibilities. Subjectivity was seen as anticipating future results and actively working for them. Subjects participate in action connections, and they anticipate the outcome of acts by exploring the meaning of their social conditions for their action possibilities. “Action potency” is the focal category embracing all other categories in Critical Psychology. (...) It reflects people’s possibilities for participating in the common arrangement of social conditions, including what is relevant for their own conditions of life. (...) Action potency is a relational concept: subjective potencies are only so in relation to what is objectively possible in an action context. (...) Subjects must prioritize their activities on an everyday basis. Here subjectivity is not idiosyncratic but realistic: it has to transform or make do with what is available. Accordingly, exploring with human beings what they do in concrete social praxis, (...) means comprehending what subjects do in the everyday life out of which they develop” (Axel, 2009, s. 276).

I citatet præciserer Axel således både de ting vi allerede ved fra Holzkamp, Marx og Dreier ovenfor men pointerer ligeledes, hvordan *handleevne, mening, forventninger og deltagelse* sættes i relation til handling samt introducerer vigtigheden af et hverdagsligt fokus. Der tegner sig således en antagelse af, at man indenfor kritisk psykologi må forstå subjektet gennem en forståelse af de konkrete hverdagslige handlesammenhænge, det bevæger sig i. Vi vil imidlertid mene, at det kan være en svær – måske endda umulig opgave – at skulle få adgang til eller

indfange alle dele af vores informanternes handlesammenhænge, men det er nødvendigvis heller ikke sådan, det skal forstås i praksis. I analysen viser vi for eksempel, hvordan vi indledningsvis var lokalt orienteret i forhold til konsulenternes arbejdspraksis, men efter det første interview blev det klart for os, at begge havde kroniske sygdomme, som vi så havde betinget deres handlinger.

Hvordan denne observation er med til at pege på nogle kritisable samfundsforhold, vender vi som sagt tilbage til, men her tjener eksemplet det formål at vise, hvordan en opmærksomhed på praksis og handlesammenhænge, der er historisk konstituerede og indfanget gennem et 1. persons perspektiv, er med til at begribe begrundelserne for subjektive handlinger. Tilgangen til et fokus på øget forskerforståelse gennem undersøgelser af menneskers oplevelser gennem praksis, er ligeledes et eksempel på kritisk psykologis øvrige teoretiske inspirationskilder – fænomenologi og hermeneutik (Teo, 2016, s. 113).

Det er imidlertid ikke nok, blot at forstå subjektivitet ud fra individets praksis og historiske udviklingsproces som en isoleret bevægelse. Som Axel ligeledes berørte i ovenstående citat, har begrebet *objektive mulighedsbetingelser* en plads i kritisk psykologis begrebsapparat og er desuden særligt relateret til handleevne. Er målet, som det gør sig gældende i dette speciale at undersøge subjekters oplevelse af deres muligheder for at udføre og udvikle en intenderet praksis, så er det ifølge Holzkamp, netop som vi så det ovenfor ved Marx nødvendigt at inkludere de livsbetingelser, som allerede er konstituerede, "(...) før individets relation til virkeligheden og udveksling med omverdenen begynder, nemlig de determinanter som er opstået i den historiske, fylogenetiske og samfundsmæssigt-historiske udvikling af sammenhængen mellem individuelle livsmuligheder og objektive livsbetingelser" (Holzkamp, 1979, s. 189). Dermed kommer det materialistiske aspekt til syne i den måde, som kritisk psykologi inkorporerer dialektisk materialisme i erkendelsen af, at der eksisterer et historisk konstitueret samfund, som sætter virkelige betingelser for menneskers måder at leve på, men at de samme mennesker ligeledes er med til at producere og reproducere denne virkelighed og heri opstår den dialektiske udvikling.

Men hvordan stiller dette os i forhold til vores analytiske arbejde med den empiri, som vi har indsamlet gennem vores forskellige metodiske greb i undersøgelsen af hverdagslig arbejdspraksis? Og hvad ligger der i at tage udgangspunkt i et 1. persons perspektiv, når man

undersøger arbejdslivet som en del af en hverdagslig og samfundsmæssig praksis? Dette vil være fokus i det følgende afsnit, hvori vi vil diskutere udfordringerne ved at supplere udvalgte samfundsvidenskabelige begreber med kritisk psykologi i den kommende analyse.

VORES PLACERING - EPISTEMOLOGI, ONTOLOGI OG GYLDIGHED

Den kritiske psykologi bliver på baggrund af ovenstående vores epistemologiske afsæt og ligeledes vores teori om subjektet. Rosa, tilbyder derimod en begrebsramme til at beskrive de samfundsmæssige udviklingsdynamikker, som konsulenterne agerer i. Han bidrager med andre ord med begreber, der gør os i stand til at beskrive samfundets dynamikker forstået i en historisk kontekst og danner derfor rammen for vores ontologiske forståelse. Imellem disse teoretiske positioner anvender vi en bourdiansk reflektiv tilgang, der sigter mod at bryde med historisk og socialt konstruerede prækonstruktioner og forståelseskategorier. Anvendelsen af kritisk psykologi og Bourdieu har til formål at vende de samfundsmæssige dynamikker på hovedet, således at vi i et 1. personsperspektiv på tværs af prækonstruktioner kan søge at forstå de samfunds dynamikker, som Rosa beskriver i et 3. personsperspektiv. Dette formål er i tråd med både den kritiske psykologi og Bourdieus sigte, og selvom de to retninger er uenige om målet ved dette sigte, har de det tilfælles, at de tager afsæt i praksis og er kritiske overfor prækonstruerede forståelseskategorier. Deres fælles afsæt i empirien bliver i denne forbindelse et redskab, der gennem undersøgelsen af subjektet gør os i stand til at skabe et begrebsapparat på tværs af prækonstruerede kategorier.

Anvendelsen af en sådan integreret forståelse af ovenstående teoretiske grundforståelser kan på trods af deres forskelligheder være oplagt. Vi er imidlertid bevidste om, at en sådan kobling ikke er uproblematisk, og derfor vil vi i det kommende afsnit forholde os kritisk og reflekteret til de problematikker, som er forbundet med dette.

FORSKELLIGE GRUNDFORSTÅELSER OG UDLÆGNINGER AF HISTORISK KONSTITUERENDE KONTEKSTER

De teoretiske grundforståelser, vi har præsenteret ovenfor, beskæftiger sig på trods af deres øvrige forskelligheder alle med forståelser, der konstituerer kontekster historisk. I det kommende afsnit vil vi beskrive, hvordan disse forskelligheder kommer til udtryk, og hvorledes de kan komplementere den kritiske psykologiske kontekstbegreb.

Det førnævnte begrebsapparat bør i vores optik i tråd med 1. personspektivet i kritisk psykologi dannes på baggrund af analyser af empirien, hvorigennem konsulenternes oplevelser, erfaringer og praksis bliver prismer for deres handleevne. Den kritiske psykologiske kontekstbegreb er som udgangspunkt konkret situeret, da den jævnfør vores udlægning af Dreier tager afsæt i individets deltagelse i feltet, hvilket ligeledes ligger i tråd med vores metodiske refleksioner om vores placering mellem casestudier og praksisforskning. Dette vil sige, at de forskellige rum som individerne sammen handler i, dermed er udgangspunktet, som tilsammen skaber konteksten. Denne kontekst rummer ikke alene den nære relation, hvori der handles, men er samtidig betinget og muliggjort af det sociale – samfundet. Kritisk psykologiske kontekstbegreb kan dermed ikke forstås isoleret, men som kontinuerligt konstitueret og historisk.

Bourdieu's feltbegreb skal ligeledes forstås, som historisk konstitueret, men til forskel fra den kritiske psykologi, skal feltbegrebet alene forstås som den arena, hvori kampene om magt udspiller sig. Individerne skal derfor ikke på samme måde som i kritisk psykologi forstås som subjektivt handlende, men som aktører hvorigennem feltet og dets kampe kommer til udtryk. Bourdieu's sociologi bliver dermed en teori om magtkampe, hvor aktørerne står i et dominans- og undertrykkelsesforhold til hinanden. I modsætning til den kritiske psykologi handler magtkampene i feltet alene om strukturelle positioner og har ikke en iboende normativitet for individernes emancipation som fokus, hvilket gør sig gældende i kritisk psykologi. Feltets dynamikker bygger derimod på magtkampe, hvori habitus og kapital forhandles, og i en vekselvirkning bliver medstrukturerende for feltet, og idet habitus og kapital begge er historisk konstitueret, bliver feltbegrebet det ligeledes. Vores formål med anvendelsen af Bourdieu's feltbegreb i dette speciale, bliver ikke at forstå individers psykologiske processer men derimod at nuancere og konkretisere kontekstbegrebet. Det er for eksempel en pointe for Bourdieu, at feltet stopper der, hvor påvirkningen af den ophører. I vores tilfælde betyder dette, at feltbegrebet giver os mulighed for også at have øje for de forhold som udenfor konsulenternes umiddelbare kontekst alligevel påvirker den. Dette kan eksempelvis være politiske dagsordner og samfundsnormer.

I den henseende er kritisk psykologi og Bourdieu langt hen ad vejen enige, men forskellen er deres genstandsfelt – mens Bourdieu er sociolog og interesserer sig for magtforhold, så interesserer kritisk psykologi sig for individets sociale handlen og de modsætninger, som

opstår i denne. Vi ser lighederne i de to teoriers kontekstbegreber ved følgende citat af Bourdieu:

“Det bedste ved et begreb som felt er, at man hele tiden tvinges til en kritisk konstruktion af virkeligheden, til at stille spørgsmål om, hvor grænserne for undersøgelsesområdet går, hvordan det forholder sig til andre områder etc. På den måde undgår man på den ene side at blive suget ind i positivismens teoretiske vakuum og på den anden side at svæve helt løsrevet fra virkeligheden i intetsigende teoretiseringen. At tænke i felter er en måde at stille spørgsmål til virkeligheden på” (Bourdieu & Wacquant, 1996, s. 96).

Rosas forståelse af drivhjul kan forstås i relation til Bourdieus beskrivelse af magtkampe som dynamikker i feltet. På samme måde som kampen om magten er det dynamiske aspekt i Bourdieus optik, er konkurrence og kulturnormer hos Rosa en del af det, der driver samfundet frem. I vores optik er den tydeligste parallel imellem de to dynamikker, at de begge producerer et dominans- og undertrykkelsesforhold. I Rosas optik handler det om, hvorledes individerne formår at holde trit med accelerationen, mens det hos Bourdieu handler om at bevare eller tilkæmpe sig definitionsmagten i feltet. Det senmoderne samfund er Rosas udgangspunkt for en forståelse af den kontekst, individerne er placeret i. Kendetegnet ved denne forståelse af det senmoderne samfund er accelerationskredsløbet, der indeholder de to drivhjul og de tre former for acceleration, som tilsammen skaber et feedbackkredsløb, hvori de accelererer hinanden, hvilket i værste fald kan medføre, at det underlagte individ fremmedgøres på forskellige måder. Ligesom Bourdieu hjælper os med at nuancere og præcisere kontekstbegrebet gennem sit feltbegreb, bidrager Rosa med en konkret forståelse af, hvordan vores samtidige samfund er konstitueret gennem en historisk udvikling.

Ovenfor har vi forholdt os til, hvordan de forskellige teorier forholder sig til kontekstbegrebet, og hvorledes de dermed kan bidrage til en nuanceret forståelse i vores speciale. De fremlagte ovenstående forskellige teoretiske forståelser af konteksten efterlader os med spørgsmålet om, hvordan vi skal forstå individet som et subjekt *i* konteksten. I det kommende afsnit vil vi beskrive, hvordan subjektet kan anvendes som vindue til at forstå den samfundsmæssige verden.

SUBJEKTET SOM VINDUE TIL FORSTÅElsen AF DEN SAMFUNDSMÆSSIGE VERDEN

Mens samfundsvidenskaberne i ovenstående afsnit skaber en ramme, hvori vi kan nuancere og præcisere kontekstbegrebet, bliver den kritiske psykologi vores ståsted i forhold til den teoretiske viden om menneskets psykologi. Når vi alligevel finder det relevant at supplere dette afsæt med samfundsteori, er det for at få en indsigt i den samfundsmæssige kontekst og et sprog, hvormed vi kan nuancere vores forståelser og beskrivelser i analysen. Den kritiske psykologi bliver dermed særligt grundlæggende for vores epistemologiske afsæt – hvordan vi forstår mennesker i forhold til at udforske deres psykiske processer og deres relationer i samfundet. Vi er imidlertid bevidste om, at denne tværteoretiske tilgang gør det nødvendigt, at vi reflekterer over de videnskabelige konsekvenser, dette medfører. Da vi ikke udelukkende ønsker at benytte os af eksempelvis den kritiske psykologis fokus på kontekst og Bourdieus fokus på historisering og magt som en nødvendig del af forståelsen af felterne, må vi derfor diskutere teoriernes indbyrdes forhold til vores genstand – subjektets sociale praksis.

Vores tre teoretiske afsæt har hver deres måde at forstå mennesket i relation til samfundet. Vi beskrev indledningsvis i dette kapitel Rosa som en del af et samfundsmæssigt perspektiv, men på trods af dette arbejder han med et subjektbegreb og i tråd med sin kritiske teoretiske forankring, forstår han subjektet, som værende underlagt samfundet, men det har trods dette en selvstændig form for agens. I forlængelse af Rosas subjektforståelse placerer kritisk psykologi sig langt tættere på subjektet som videnskabens genstandsfelt. Det skyldes først og fremmest de to teoriers genstandsmæssige udgangspunkter – henholdsvis samfundets strukturer og menneskets psykologi – men også på grund af kritisk psykologis ståsted i forhold til at forstå subjektets samfundsmæssighed. Rosa negligerer ikke individets handleevne, men forstår dets udviklingsproces, som noget der starter ved samfundets udvikling – altså en proces, der i sit udgangspunkt er objektiv, og fra subjektet løsrevet. I modsætning til dette forstår den kritiske psykologi mennesket og samfundet i et dialektisk materialistisk forhold, hvor subjektet ganske vist er subjekt i forhold til samfundet, men fordi subjektet er en del af samfundet, vil det være en falsk opstillet dikotomi, at subjektet og samfundet kan forstås som to adskilte genstande. Rosas delvise adskillelse af subjektet og samfundet er endvidere present i hans fremmedgørelsesbegreb, hvori han beskriver, hvorledes subjektet fremmedgøres fra sig selv og andre samt samfundet som helhed. Denne forståelse af fremmedgørelse vil kritisk psykologi forholde sig kritisk til, idet samfundet for dem netop opstår mellem subjekterne, og derfor

bliver det meningsløst at forstå fremmedgørelse som noget individuelt og adskilt fra samfundet. Kritisk psykologi vil ikke afvise, at individer oplever fremmedgørelse, men blot at denne oplevelse skal forstås og forklares socialt med udgangspunkt i praksis og de mulighedsbetingelser den skaber. Kritisk teori og kritisk psykologi har således begge et emancipatorisk mål for subjektet men er uenige om midlerne til dette mål, hvilket kommer til udtryk gennem deres respektive subjektforståelser.

Bourdieu har til forskel fra den kritiske teori og kritiske psykologi ikke et klart emancipatorisk mål. Mens den kritiske teori ønsker at gøre op med samfundsmæssige patologier for at muliggøre det gode liv, og kritisk psykologi ønsker at gøre subjektet selvbevidst om dets intersubjektivitet for at muliggøre progressiv praksis, forholder Bourdieu sig derimod til, hvorledes magtpositioner i samfundet opstår som en vekselvirkning mellem kapital, habitus og felt. Bourdieus begrebsapparat bliver dermed mere deskriptivt og mindre normativt end kritisk teori og kritisk psykologi. Vi må derfor forholde os til, hvilken betydning disse forskelle får i forhold til hans forståelse af subjektbegrebet. På trods af deres uenigheder om hvordan subjektet er underlagt samfundet, er kritisk teori og kritisk psykologi enige om, at subjektbegrebet indebærer, at individet implicit underlægges forskellige former for samfundsmæssighed. Bourdieu arbejder derimod ikke med sociale aktører, idet hans interesse er at undersøge, hvordan magtforholdene struktureres. Måden, hvorpå magtforholdene struktureres, undersøges gennem kapital, habitus og felt, der alle tre hænger uløseligt sammen. Bourdieus kritikere mener, at hans teori på denne måde bliver for deskriptiv, fordi hans fokus på strukturer betyder, at individets muligheder bliver determineret af disse tre forhold, således at individet ikke har mulighed for at frigøre sig fra sin skæbne (Bourdieu, 2008). I tråd med vores ontologiske afsæt er vi enige med denne kritik og anvender derfor alene Bourdieus begreber til at konkretisere vores forståelse af de magtforhold, vi ser optræde gennem modsætningerne i de sociale praksisser. Vi ser desuden hans feltbegreb, som en mulighed for at nuancere kritisk psykologis kontekstbegreb netop ved inddragelsen af kapital og habitus, for at afspejle de magtforhold, der gør sig gældende i feltet. Dette er derfor årsagen til, at vi ikke anvender Bourdieus begrebsapparat til at forstå subjektet men som en nuancering af kontekstbegrebet og dermed de samfundsmæssige forhold, som beskrives i kritisk teori og kritisk psykologi. Inddragelsen af Bourdieu tilbyder med andre ord vores teoriapparat et analytisk perspektiv, hvorved vi bliver i stand til gennem begreberne: kapital, habitus og felt at

begrebssette de sociale strukturer og modsætninger, der er på spil i forhold til konsulenternes mulige eller betingede handleevne i arbejdslivet og deres arbejdspraksis. Vi bruger dog senere i analysen betegnelsen *habituelle erfaringer* til at beskrive de erfaringer, som konsulenterne gennem deres arbejdsliv har tillært sig og automatiseret som en del af deres hverdagslige handlemønstre. Vores brug af begrebet skal derfor ikke forveksles med Bourdieus habitusbegreb men skal forstås som et begreb, der indfanger de indlejrede handlemønstre, som mennesker gennem livet tilegner sig og ureflekteret anvender, men også udvikler i de sociale praksisser, som de indgår i. Kritisk psykologis forståelse af mennesket, som et historisk konstitueret væsen er altså i tråd med Bourdieus forståelse af habitus. I modsætning til Bourdieu, som forstår habitus som trægt foranderligt, ser kritisk psykologi det som muligt for mennesket at forandrer sig i kvalitative spring i form af forandring af bevidsthed og handling. Vores brug af habituelle erfaringer trækker således på begge teorier, men gør op med Bourdieus træge forståelse af muligheden for udvikling.

I ovenstående afsnit har vi argumenteret for, hvordan de tre forskellige teorier komplimenterer hinanden i forhold til kontekst og subjekt. På denne baggrund placerer vi os epistemologisk og metodologisk i den kritisk psykologiske tradition, mens vi nuancerer traditionens ontologiske ståsted med moderne sociologiske teorier. I det følgende afsnit vil vi argumentere for, hvorfor vi mener, at samfundsvidenskaben bliver et nødvendigt vindue i dette psykologiske speciale, og hvorfor psykologien samtidig bliver et nødvendigt perspektiv i samfundsvidenskaben.

HVORFOR SAMFUNDSVIDENSKAB ER NØDVENDIG I ET PSYKOLOGISK SPECIALE

Vi har nu slået fast, at såvel kontekstbegrebet som subjektbegrebet er centrale elementer, når vi ønsker at undersøge, hvilke betingelser og muligheder selvstændige konsulenter oplever i arbejdslivet, samt hvilken betydning disse har for deres arbejdspraksis. Inden vi går i gang med analysen, vil vi med udgangspunkt i ovenstående komme med eksempler på, hvordan vi vil forene teoriernes forskelligheder således, at de supplerer hinanden og nuancerer en konkret analyse og dermed argumentere for, at samfundsvidenskaben er nødvendig.

I tråd med ovenstående argumentation for, hvorledes vi forstår subjekterne, har vi erkendt, at de i vores perspektiv bør forstås i en dialektisk sammenvævning med samfundet, og derfor må subjekterne anses som værende hinandens mulighedsbetingelser. En isoleret forståelse af henholdsvis samfund og subjekt der i vores perspektiv fremstår som en falsk dikotomi, idet

subjektet gennem praksis (re)producerer sig selv og samtidig (re)producerer det samfundet i en historisk proces. Samfundet bør derfor forstås gennem de begrundelser for handling, som subjekter agerer på baggrund af samt summen af de praksisser, der udføres mellem subjekterne. Vi mener derfor, at det er nødvendigt i dette speciale at inddrage samfundsteorier, da de tilbyder os forståelser og et ordforråd til at beskrive det samfund, som subjekterne er medskabere af. Med andre ord bliver psykologien og subjektforståelsen en integreret del af samfundsvidenskaben. De forskellige teorier, som vi anvender, har til trods for deres forskelligheder, kritik, praksis og forståelsen af samfundet som historisk konstitueret tilfælles. Pointen er ikke, at de arbejder på samme måder, men at anvendelsen og forståelsen af begreberne er forskellige, og dermed er de med til at nuancere vores perspektiv. Modsætningerne mellem teoriernes forståelser har vi anvendt som metodisk greb ikke alene i forhold til at udfordre den enkelte teori men ligeledes for at gøre os bevidste om mulighederne ved at integrere dem med hinanden og derved forstå empirien i ét nuanceret perspektiv.

Videnskaben om samfundet er med andre ord en videnskab om mennesket og omvendt. Psykologien er derfor nødvendig for samfundsvidenskaben, hvis den vil forstå de dynamikker, der driver samfundet indefra. I dette speciale vil vi endvidere argumentere for, at 1. personspektivet og den kritiske psykologi er nødvendig, hvis samfundsvidenskaben vil forstå, bevæggrundene for individets handlen – altså samfundet fra et 1. personspektiv.

6. ANALYSE

I præsentationen af projektet Sund IT-ledelse beskrev vi, hvorledes de objektive muligheder havde betydning for den praksis, vi ser udfolde sig gennem modsætninger i de konkrete kontekster og praksisser. Sammen med de metodologiske refleksioner og vores teoretiske forståelsesramme danner denne præsentation fundamentet for at foretage kvalitative, nuancerede og tematiske analyser, således at vi med afsæt i problemformuleringen kan belyse, de betingelser og muligheder, vores informanter oplever i deres arbejdsliv, og hvilken betydning disse har for deres arbejdspraksis.

I analysens første del vil vi med afsæt i den indsamlede empiri forholde os til, hvorledes arbejdet med praksis udenfor praksis kan føre til en fremmedgørelse, der afkontekstualiserer et fælles 'vi' og i stedet etablerer et 'dem', hvilket i tråd med den kritiske psykologi kan betyde, at man flytter sig i retning af en intersubjektivitet, som har fremmedgørende karaktertræk – altså ikke en progressiv forståelse af, at vi er hinandens mulighedsbetingelser. En fremmedgørelse der fører til næste analyseafsnit, hvor vi vil analysere, hvorfor konsulenterne oplever en kontinuerlig og instrumentel nødvendighed, på trods af at deres oprindelige mål var frihed. En nødvendighed der ikke alene fremmedgør mellem menneskelige relationer men ligeledes det enkelte menneske og den følelse af kontrol, som personer oplever at blive distanceret fra gennem deres arbejde. Inden vi går videre til analysens anden del, vil vi opsamle og diskutere de væsentligste pointer fra først del under overskriften *Er nødvendighed fremmedgørende og frihedens begrænsende modsætning?* Dette leder frem til, at vi vil beskrive og diskutere, hvordan konsulenternes brug af viden har betydning for praksis og hvilken betydning dette har for deres konkrete arbejdspraksis samt hvordan de objektive - og subjektive betingelser har betydning for deres handleevne. Forholdene, som er ramme for disse betingelser, kan beskrives gennem et samfundsmæssigt perspektiv, og beskrivelsen og diskussion i denne del af analysen vil derfor tage afsæt i et sådant perspektiv samt en teorikritik, som vil fungere, som den prisme vi nuancerer dette perspektiv igennem. Dette vil føre frem til en perspektiverende diskussion af, hvordan denne praksis kan være afvæbnende i forhold til konsulenternes mulighedsbetingelser for kritisk udvikling af egen praksis.

Når vi ovenfor skriver, at vi vil forholde os til, hvordan arbejdet med praksis udenfor praksis kan føre til fremmedgørelse, skal det forstås i tråd med vores metodiske overvejelser, der er

hovedpointen i afsnittet *Refleksiviteten mellem forsker og felt – et dobbeltsidet spejl*; vi kan, som forskere indenfor social- og humanvidenskaberne aldrig være objektive, og derfor vil der altid være blinde vinkler, årsager og agenser, som vores analyser ikke indfanger – vi er med andre ord subjektive. Denne erkendelse fordrer, at vores analytiske forarbejde baseres på nøje udvælgelse af eksemplariske dele af empirien, der illustrerer de nuancerer og modsætninger, som konsulenterne oplever og giver udtryk for i forbindelse med deres arbejdsliv. De to analytiske dele skal derfor ikke læses som adskilte dele men som forskellige perspektiver, der har til formål at nuancere forståelsen af konsulenternes arbejdspraksis, da vi, som beskrevet i kapitlet *Teoretisk forståelsesramme og anvendt begrebsapparat*, forstår individ og samfund dialektisk. Disse to analytiske perspektiver giver os tilsammen mulighed for at forstå konsulenternes agenser nuanceret og dermed blive i stand til at forholde os til vores problemformulering.

FØRSTE DEL

Vi vil nu fokusere på de interpersonelle relationer, hvilke betingelser og muligheder selvstændige konsulenter oplever i denne del af arbejdslivet, og hvilken betydning dette har for deres arbejdspraksis.

SKABER ARBEJDET MED PRAKSIS UDENFOR PRAKSIS AFSTAND MELLEML 'DEM', 'OS' OG 'MIG'?

I dette afsnit vil vi vise, hvilken betydning det har for det relationelle forhold, når konsulenterne arbejder med konkrete praksisser, men ikke er en integreret del af disse. Vi vil vise, hvorledes et sådant arbejde med praksis udenfor praksis kan medføre en fremmedgørelse, der afkontekstualiserer et fælles 'vi' og i stedet skaber afstand mellem 'dem', 'os' og 'mig'. I det første underafsnit, vil vi med eksemplariske uddrag af empirien først analysere, hvorvidt konsulenterne lykkes med det, som de ønsker at gøre gennem deres arbejdspraksis. På denne baggrund vil vi i det efterfølgende underafsnit argumentere for at konsulenterne ikke bliver fremmedgjort fra projektets deltagere – og dermed deres relationelle arbejde – fordi de ønsker det, men blandt andet fordi de af flere forskellige grunde vælger at inkorporere koncepter og bestemte former for psykologisk teori i deres arbejde og hvilke konkrete konsekvenser dette har for deres praksis.

SOCIAL KAPITAL SOM ET HVERDAGSLIGT EKSEMPEL PÅ KONCEPTERS INTEGREREDE AFKONTEKSTUALISERING

I dette underafsnit vil vi først analysere Bettina og Annettes muligheder, og hvorledes de udnytter disse til at udføre det arbejde, de ønsker. Dette gør vi for at have et udgangspunkt for at forstå deres motivationer for at lave projektet for derefter at kunne forstå dem i relation til den egentlige praksis. Herefter vil vi vise, hvordan vi kan forstå en arbejdsmæssig situation ud fra, hvordan veksling af kulturel kapital og symbolsk kapital samt habituelle erfaringer indgår i kontinuerlige forhandlinger mellem interesser. I den sidste halvdel af dette underafsnit åbner vi op for en gennemgående problematik, der omhandler konsekvenserne ved at benytte sig af universelle koncepter i en praksis, hvor målet er at skabe bedre arbejdsmiljø og trivsel.

I den indledende del af samarbejdet med Bettina og Annette fik vi en klar fornemmelse af deres agenda; de ville lave dette projekt for at hjælpe ledere i små IT-virksomheder med at øge mulighederne for et godt arbejdsmiljø og trivsel. Denne fornemmelse er siden blot blevet bekræftet, og ingen må være i tvivl om, at konsulenternes motiver har og til stadighed er rettet mod at give lederne værktøjer, som de kan bruge aktivt i deres respektive virksomheder. Dette kan vi ligeledes påvise i vores empiri med følgende observationsnote, der er foretaget under et planlægningsmøde. Her citerer vi følgende dialog mellem Bettina og Annette:

"B: De [deltagerne] vil have værktøjer og netværk" (...).

"A: "Det er ikke et undervisningsforløb det her – det er kun til inspiration"

"B: Jaaa, men de vil have viden og værktøjer..." (Bilag 3, s. 4).

Denne dialog viser tydeligt, at konsulenterne ikke blot handler på baggrund af tilfældige eller ubevidste grunde, men at motivationen umiddelbart bunder i et mål om at give deltagerne værktøjer, netværk og viden. Citatet peger således på, at Annette og Bettina ikke blot er betinget af Vellivs præmisser for projektets form men ligeledes handler i forhold til det, som de mener, at deltagerne efterspørger. Hvordan de to konsulenter forholder sig til denne todelte betingelse, og hvordan den har betydning for konsulenternes handlemuligheder, kommer vi nærmere ind på i analysens anden del. Vi ser desuden, at konsulenterne øjner en mulighed for – igennem projektet – at skabe et fremtidigt eksistensgrundlag ved et udvidet arbejdsrelateret netværk, samarbejdspartnere og potentielle kunder. Hvorvidt disse mål er eller kan lykkedes kan vurderes ud fra forskellige parametre. Hvis vi tager udgangspunkt i en lille evalueringvideo med tre deltagers tilbagemeldinger på, hvad de har fået ud af det første af tre fællesseminarer,

så er deltagerne tilfredse, og de nævner alle tre, at de har fået nogle værktøjer og viden, som de kan og vil tage med hjem og afprøve (Prühs, 2019b, ¶ evalueringvideo). Disse overvejende positive tilbagemeldinger er ganske vist kun et lille udsnit af et langt projektforsløb, og endvidere kan der ligge en mindre bias i afsender- og modtagerforholdet, da de ledere, der sagde ja til at deltage i videoerne, kan have været en del af dem, der synes godt om seminaret og derfor var motiverede for eller udvalgt til at deltage i videoen. Deltagerne, der vælger at medvirke i videoen, kan desuden være bevidste om, hvilken betydning en sådan video kan få for konsulenternes mulighed for at klare sig fremadrettet, og derfor ønsker de ikke at udtale sig kritisk – en sådan video kan altså i tråd med Annette Kamps tekst om konceptualisering være med til at validere projektet på trods af ovenstående forbehold. Med dette in mente beretter udsagnene om at set ud fra et parameter, der omhandler, hvorvidt det der er blevet efterspurgt af deltagerne, og som Bettina og Annette har efterstræbt at inkorporere i projektet (Bilag 3, s. 4), så har seminaret været en positiv oplevelse for de tre deltagere, der medvirker i evalueringvideoen. Isoleret set må det altså betyde, at konsulenterne gør noget af det rigtige i forhold til deltagernes oplevede behov. Seminaret kan dermed forstås som et veludført set up i forhold de satte mål, når nogle af deltagerne oplever, at de kan anvende den viden og de værktøjer, som de er blevet præsenteret for på dagen, når de vender tilbage til hverdagen i deres virksomheder. Med dette i baghovedet må vi vende tilbage til vores problemformulering for med et konstruktivt kritisk perspektiv at spørge indtil, hvad det er for nogle betingelser og muligheder, konsulenterne møder i deres arbejdspraksis og hvilken betydning, dette har for denne? I forbindelse med dette spørgsmål vil vi hævde, at konsulenterne udnytter deres muligheder for at lave et seminar, der for det første havde et flot fremmøde på 34 deltagere ud af omkring 50 og for det andet gav det deltagerne værktøjer, som de oplevede at kunne tage med videre i deres egen praksis (Bilag 3, s. 13).

Under seminaret bliver det flere gange present for os, hvordan de arbejdsrelaterede netværk for både konsulenterne og deltagerne er en helt integreret bevidst og ubevidst del af praksissen, hvor det nogle gange foregår udtalt og andre gange fremstår som en del af den sociale praksis' handlemåder. Dette bliver vi første gang opmærksomme på ved at observere det praktiske set up omkring seminaret, som blandt andet indebar morgenmad og kaffe (Bilag 3, s. 11, 13). Denne observation kan på overfladen virke helt almindelig og hverdagslig, hvilket netop er pointen, fordi den ved en nærmere analyse peger på, at Bettina og Annette har og handler på og med en

bestemt viden om feltet og kapitalernes værdi, idet muligheden for vekslingen mellem kulturel - og symbolsk kapital opstår. Vi mener altså at kunne argumentere for, at kaffe og morgenmad på seminaret kan være et udtryk for, at Annette og Bettina gennem deres tidligere arbejdsliv har en habituel erfaring, der gør, at de er bevidste om, at disse ting almindeligvis er til stede, ved netop denne type seminarer. Deres habituelle erfaringer og førnævnte kapitaler gør dem dermed i stand til at deltage hensigtsmæssigt i feltet. I det følgende uddrag fra Bettina og Annettes refleksionslogbog vil vi fremføre konkrete eksempler på, hvordan disse processer kan udfolde sig, og at konsulenterne besidder en kulturel kapital i feltet, som giver dem mulighed for at forhandle med Virksom, der er en fagforening og A-kasse målrettet selvstændige om at finansiere frokosten til seminaret:

”15-3: Virksom er tilbage på banen, [kontaktpersonen] har sagt ok til at vi starter kl 8, så vi kan have 1,½ times netværksmøde før seminaret (skal lige lure om det påtænkes at foregå i samme lokale, for så skal vi indskrænke dagsordenen.) Han har også sagt ok til at udvide til kl 13 og giver også frokosten. Så bliver der masser af midler til at leje lokaler + forplejning til det sidste seminar” (Bilag 6, s. 7).

I uddraget fra refleksionslogbogen læser vi, at Bettina og Annette får betalt frokost og låner lokale. Til gengæld for disse ydelser får Virksom 'reklame', idet kontaktpersonen fra citatet som opstart på seminaret, får lov til at holde et oplæg, "(...) *hvori han gennemgår de ydelser, som Virksom kan tilbyde [deltagerne] (...)*" (Bilag 3, s. 9). Vi vil med udgangspunkt i Bourdieus spilmetafor hævde, at der her sker en udveksling af kapitaler, som kontinuerligt indgår i en forhandling af muligheder for begge parter. At dette faktisk er en udveksling bliver desuden bekræftet, da Bettina under kontaktpersonens oplæg "(...) *rejser (...) sig og går, mens hun siger "Jeg håber der kommer mere liv på det næste oplæg, men det er jo prisen (...)"*" (Bilag 3, s. 9). Oplægget Bettina refererer til som det 'næste' har hun selv finansieret og qua deres kompetencer, viden og indsigt i feltet fundet relevant for deltagerne. Oplægget vil vi komme yderligere ind på senere i det følgende underafsnit. Det væsentlige her er, at økonomisk kapital er en underliggende mulighedsbetingelse, som i dette tilfælde bliver det, som konsulenterne umiddelbart vinder ved udvekslingen. Desuden kan der argumenteres for, at Bettina og Annette ligeledes får en symbolsk kapital, ved at fremstå som professionelle 'rigtige' konsulenter, der ikke bare ved, hvad der er relevant, men også har mulighed for at opstille de rammer, der hører

sig til et fagligt seminar. Virksom er dermed med til at legitimere projektets position i feltet, og projektet er samtidig med til at give Virksom omtale ved potentielle kunder. I relation til Annette Kamps udlægning af koncepters validering⁹ tjener Virksom desuden det formål at blive inddraget, som et genkendeligt, relevant og relativt stort navn for at legitimere projektets validitet overfor deltagerne. Spørgsmålet er imidlertid, om denne udveksling af kapitaler og forholdene i magtkampene også tvinger Bettina og Annette til at gå på kompromis med indholdet af seminaret, hvilket vi vender tilbage til i et senere afsnit.

Det var ikke alene betydningen af kapitaler og udvekslingen mellem dem, som vi fandt interessant under seminaret men også betydningen af netværk, og hvordan særlige former for viden blev vægtet i disse, fangede vores interesse. Annette fortæller os, at den ene af dagens oplægsholdere var hendes censor til den afsluttende eksamen af hendes Master uddannelse, og det var grundet denne relation, at Annette havde en viden om oplægsholderens faglige baggrund. Hvorvidt konsulenterne benyttede sig af den betalte oplægsholder, fordi han allerede var en del af Annettes netværk, eller fordi de mente, at hans input passede bedst, kan diskuteres og være svært at konkludere på. Det centrale for os er imidlertid indholdet af oplægget og den type af viden, som oplægget formidler. Det vil vi udfolde i det efterfølgende underafsnit, men først vil vi fortsætte problematiseringen af koncepternes iboende afkontekstualisering. Deltagernes positive udtalelser i den førnævnte video peger på, at konsulenterne i både deres og deltageres optik lykkedes med at gøre forløbet så lidt abstrakt som muligt, hvilket var et udtalt mål for Bettina, i både vores observationer af et planlægningsmøde (Bilag 3, s. 4) samt vores interview med hende, som følgende udtalelse er et eksempel på:

“(…) i kraft af at de [deltagerne] selv har bedt om, at vi skal fokusere på noget om effektivitet og noget om social kapital, så tænker jeg, at så er vi nødt til at kunne forklare, hvad koblingen er mellem de her elementer. (...) Og trivsel er sådan et fluff-fluff ord så, hvis vi skal tale om trivsel, hvad skal vi så tale om? Jo vi skal tale om social kapital, fordi det ved vi, at det er der evidens for påvirker effektiviteten og omvendt. Hvorimod trivsel er sådan en: ”Jamen hvad fanden handler det om?”. (...) [D]erfor skal

⁹ Se *Selvstændige konsulenter brug af koncepter i deres praksis*.

jeg have flyttet ordene lidt væk fra trivsel, for det er sådan et hverdagsord, ik'?" (Bilag 2b, s. 2-3).

Den sociale kapital, som Bettina omtaler som en anden måde at tale om trivsel på, er interessant af to årsager. Citatet tjener for det første formålet; at vise hvor vigtigt det er for Bettina at skelne mellem abstrakte hverdagsord (trivsel) samtidig med, at de udskiftes med termer, der ifølge Bettina er evidensbaserede (social kapital) samt gøre dem mere forståelige. Sigtet mod at gøre abstrakte begreber som trivsel mere forståelige kan hænge sammen med konsulenternes førnævnte mål, der omhandlede at give lederne brugbare værktøjer – altså konkret og formaliseret viden, der er let omsættelig i ledernes arbejdspraksis. Denne skelnen finder vi pudsig, da netop trivsel var et begreb man ofte brugte i arbejdsmiljøforskningen i 1960'erne, hvor de forskere der inddrog begrebet i deres arbejder blandt andet, var interesserede i kvantitative og evidensbaserede undersøgelser af arbejdslivet (Hvenegaard, 2010, s. 1). Det er derfor interessant, at Bettina vælger at omtale trivsel som et hverdagsord i modsætning til social kapital, som hun finder evident. Denne tilbagevendende udvikling åbner op for spørgsmålene: Hvad betyder skelnen mellem det abstrakte og omsættelige for den arbejdspraksis, som konsulenterne udfører, hvordan kommer den til udtryk, og bliver det mere omsætteligt end abstrakt at snakke om for eksempel social kapital i stedet for trivsel? Og hvad nu hvis denne såkaldte let omsættelig viden såsom social kapital, og dennes betydning for arbejdet med mental sundhed ikke er noget, vi opnår gennem kvantitative spørgeskemaundersøgelser? En sådan kvantitativ spørgeskemaundersøgelse, var netop Bettina og Annettes indledende måde at definere indsatsområderne og ledernes behov på (Bilag 5b, s. 1-2). Disse spørgsmål åbner op for, at vi i det følgende inddrager den viden, som vi ved Kamp og Hagedorn-Rasmussen introducerede i kapitlet *Introduktion til feltet*. For, hvad sker der, når konsulenterne bygger projektet op om, sådanne kvantitative undersøgelser, som er skabt på deres egne prækonstruktioner og søger at gøre behov universelle, så projektet rammer bredest muligt?

På baggrund af ovenstående refleksioner og i tråd med specialets abduktive forskningsstrategi er det vores hensigt at undersøge konsulenternes handlemuligheder og derved udarbejde en nuanceret analyse af deres motivation, agens og handleevne. I modsætning til dette hævder vi for eksempel ikke, at der er noget i vejen med at udarbejde en behovsanalyse eller arbejde med

social kapital for at øge effektiviteten på en arbejdsplads, hvis blot man har undersøgt, hvorvidt problemet er effektiviteten, og midlet er social kapital. Derimod er det vores ærinde at forholde os til, hvordan der arbejdes konkret med målsætninger og begreber, og hvordan denne praksis har betydning, samt hvilke konsekvenser der *kan* være forbundet hermed. I forbindelse med dette har vi flere empiriske eksempler på, hvordan brugen af social kapital som koncept tyder på en form for distancering mellem Bettina og Annette og deltagerne i projektet. Det første eksempel er den førnævnte metode, hvorpå konsulenterne finder frem til, at en del af projektet skal indeholde et fokus på blandt andet social kapital. Her må vi se nærmere på den behovsanalyse, som Bettina havde fået udfærdiget før de første netværksmøder. I behovsanalysen er det blandt andet tydeligt, at beslutningen om at udføre den "(...) *inden netværkene opstartes*" (Bilag 5b, s. 1) har været et krav fra Vellivs side og en udtalt betingelse for at få tildelt midlerne til projektet. Dette betyder altså, at konsulenterne fra start af ikke har haft mulighed for at have fuld kontrol over den indledende del af projektets metodologi. Dette kan ses som et problematisk aspekt og restriktiv betingelse, der muligvis kan være en grund til, at Bettina lægger meget vægt på at gøre social kapital konkret omsætteligt og mindre 'fluff'. Med dette postulerer vi ikke, at Bettina ikke har haft frihed til at bestemme, at social kapital skulle inddrages, men derimod blot, at hendes handlemuligheder i forhold til at have indflydelse allerede i den indledende fase af projektet var begrænset. Dette vil vi vende tilbage til mod slutningen af indeværende afsnit, og i analysens anden del uddybe denne tematik yderligere og Bettinas arbejdsmæssige relation til Velliv. Vi vil imidlertid dvæle ved konceptet social kapital og spørge: Hvis ikke den pålagte behovsanalyse er grunden til valget af netop dette begreb, hvad er så? En del af svaret kan ligge i netop behovsanalysen, da det af den fremgår, at social kapital på baggrund af en spørgeskemaundersøgelse blev nummer 2 på listen over emner, som de deltagende ledere fandt relevante (Bilag 5b, s. 2). Dette peger altså på, at den bestemmende faktor i Bettinas valg af temaer til projektet har været deltagernes svar på spørgeskemaet. Dette er i sig selv ikke problematisk, da det som udgangspunkt er en god idé at tage afsæt i menneskers egne udtryk for behov, når man søger at fremme deres praksis. Desuden fremgår det ligeledes af behovsanalysen, at Bettina og Annette indledningsvis har haft dialog med de enkelte ledere omkring spørgsmålene, hvilket også peger i retning af en kontekstualiseret tilgang: "(...) *ligesom vi naturligvis har haft spørgsmålet med i vores dialog med dem undervejs i hverveprocessen*" (Bilag 5b, s. 1). Det, som kan give anledning til refleksion over

den udførte praksis, skal findes i de modsætninger, der alligevel peger i retning af en afkontekstualisering af kontekst. Et eksempel kunne være de metodiske valg, som har ligget til grund for indholdet af spørgeskemaet: "*Listen er udarbejdet på baggrund af den erfaring, vi har i Godt Arbejdsliv og Proforza*¹⁰ med, hvad der kan være væsentligt for ejer/ledere af små virksomheder at arbejde med for at styrke deres mentale sundhed" (Bilag 5b, s. 1). I citatet læser vi tydeligt, at konsulenterne benytter sig af en konceptualiseret og habituel viden, der bygger på tidligere erfaringer om, hvad der *kunne* være væsentlig for lederne. Her er vi ikke ude efter at negligere Bettina eller Annettes arbejdsmæssige erfaring men påpeger blot, at projektet kan risikere at bygge på indsatsområder, der kommer fra deres arbejde med andre virksomheder, hvis behov ikke nødvendigvis er repræsentative for de ledere, som de skal arbejde med nu. Dette er ikke nødvendigvis dårligt, men det er problematisk, hvis det betyder, at konsulenterne ikke har øje for konteksten og de aktuelle problematikker hos lederne. Her er det særligt vigtigt at pointere, at social kapitals betydning allerede er prædefineret af konsulenterne, hvilket vi ser i spørgeskemaets resultatfelt, ved at *tillid, retfærdighed* og *samarbejde* er skrevet først og dernæst *social kapital* i parentes (Bilag 5b, s. 2). Det samme ser vi igen under en observation af deres planlægningsmøde op til et netværksmøde: "*Effektivitet, mental sundhed, trivsel og social kapital (tillid, retfærdighed og samarbejde)*" (Bilag 3, s. 6). Prædefineringen af begrebet social kapital, der er gjort på baggrund af tidligere erfaringer, kan dermed ses som et udtryk for, at konsulenterne ikke bryder med feltets prækonstruktioner. Konsekvensen af dette kan være en reproduktion af feltets magtforhold, hvilket ikke er hensigtsmæssigt, hvis man ønsker en forandring. Derudover kan der ske en afkontekstualisering som følge af denne reproduktion og står i modsætning til Hagedorn-Rasmussens pointe om, at social kapital som udgangspunkt er et tomt begreb, der skabes i konkrete praksisser i den enkelte virksomhed.

På baggrund af ovenstående kan vi altså udlede, at konsulenterne er betinget af to faktorer i deres arbejdsliv i form af Velliv, som har sat en indledende præmis for, hvordan konsulenterne finder frem til deres indsatsområder og ledernes svar på spørgeskemaet, der blandt andet danner grundlag for behovsanalysen. Endvidere kan vi udlede at konsulenterne i starten af deres projekt anlægger en praksis, der bygger på en universel konceptualiseret metodik, der bærer præg af at være bevidst prædefineret. Risikoen ved denne arbejdspraksis og de udefra

¹⁰ Godt Arbejdsliv er Bettinas virksomhed, og Proforza er Annettes virksomhed.

bestemte præmisser til metodik er ikke blot, at Bettina og Annette kan blive fremmede for den kontekst, som de ønsker at arbejde i, men at de ligeledes kan miste kontrollen over deres arbejdes indhold og dermed blive fremmedgjorte fra selve arbejdet.

Vi har nu blot åbnet op for dette analyseafsnits fund, og disse pointer må ikke stå alene. Derfor vil vi fortsat vende tilbage til disse pointer i den følgende del af afsnittet. Uddraget fra vores observationslogbog ovenfor, er derfor heller ikke kun et eksempel på, hvordan konsulenterne arbejder med universelle og prædefinerede koncepter og forståelser. Observationen indeholder ligeledes en viden om to øvrige temaer, effektivitet og mental sundhed, som blandt andet vil være fokus i det kommende underafsnit.

FORBINDELSERNE MELLEM VIDENSKAB, INDIVIDUALISERING OG KAUSALSAMMENHÆNGE

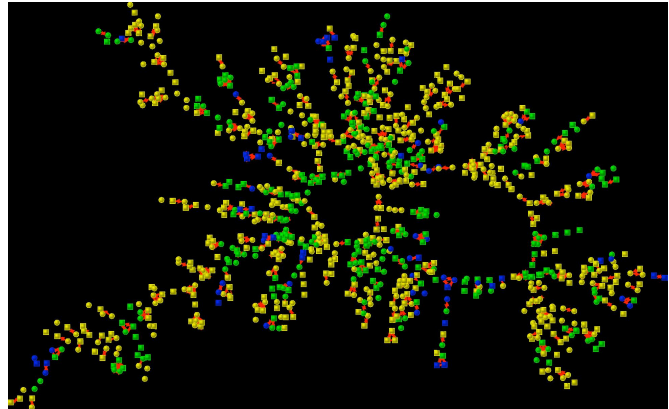
Vi vil nu, som tidligere nævnt, vende tilbage til indholdet i oplægget, som blev holdt af Annettes tidligere censor, og hvorledes denne viden er konceptuel, og hvordan den i kraft heraf kan virke fremmedgørende. Oplægsholderen er autoriseret psykolog, har en Master i Positiv Psykologi og blandt andet indehaver af en virksomhed, som arbejder med positiv psykologi (Bilag 3, s. 10, 11, 14). Temaet for hans oplæg var 'Mental fitness', og han inddrog teorier fra positiv psykologi og kognitiv psykologi. Under hans oplæg, bliver det tydeligt for os, at der er flere spændende indholdsmæssige karaktertræk ved det. Blandt andet har vi under oplægget noteret følgende:

"Jo længere vi kommer ind i [redacted]s oplæg, jo mere bliver det tydeligt, at mange af pointerne bygger på et individuelt fokus. Desuden er der en del antagelser om målbarhed ift. at skabe godt arbejdsmiljø. Eksempler på dette er PERMA-teorien, Q12, den kognitive model, sammenhængen mellem krop, tanker, følelser og adfærd som [redacted] startede med at vise, og det velfungerende menneske er 'sådan og sådan' osv. → *Desuden virker oplægget til, at have et strejf af konceptualisering, fordi det bliver fremlagt som 'du skal bare gøre sådan her, så sker der det her', hvilket også hænger sammen med den kognitive tilgang" (Bilag 3, s. 12).

Som vi tidligere har beskrevet, kan der være mange grunde til, at Bettina og Annette har valgt netop denne oplægsholder til at stå for det faglige oplæg. Ikke desto mindre er det interessant, at oplægget ikke kun bygger på en kognitiv tilgang, men ligeledes indeholder et individorienteret perspektiv. Herigennem lægges der op til en forståelse af, at det er ledernes

opgave at skulle sørge for det gode arbejdsmiljø. I en praksis hvor målet er at skabe et bedre arbejdsmiljø og trivsel i en virksomhed, kan det give anledning til at spørge ind til et sæt af problemstillinger, da et arbejdsmiljø i en hverdagslig sammenhæng beror på de konkrete sociale praksisser, der sker mellem mennesker og derfor bør bygge på en intersubjektiv bevidsthed herom. Hvad der defineres, som et godt arbejdsmiljø er ganske vist individuelt, og vi ved heller ikke, hvordan lederne vælger at

praktisere den viden de får med fra seminaret. Lederne kan for så vidt godt tage den nye viden om mental fitness med tilbage til deres virksomhed og bruge den i praksis på vidt forskellige måder. Fra et kritisk psykologisk perspektiv, kan det imidlertid blive problematisk, hvis en virksomheds arbejde med sit eget

FIGUR 4 (Cacioppo m.fl., 2009, s. 48)

arbejdsmiljø bliver reduceret til et spørgsmål om, at den enkelte leder eller medarbejder selv har ansvaret for det. Oplægsholderen præsenterede ligeledes en teori om, hvordan mennesker kan påvirke hinanden med positive – såvel som negative – følelser. Pointen i dette var, at man som leder for eksempel skulle være opmærksom på sit eget humør, når man gik på arbejde, fordi man kan komme til at påvirke, ikke bare en men flere medarbejdere negativt, selvom man kun havde interageret med én medarbejder, hvilket han illustrerede med modellen i figur 4. Ifølge oplægsholderen skyldes dette, at man kan 'smitte' sin medarbejder med de negative tanker, og følelser man kommunikerer, hvilket kan få medarbejderen til få en ligeså negativ tankegang, som igen kan overføres til den kollega, som medarbejderen møder (Bilag 3, s. 11-12). Dette er ikke interessant eller problematisk, fordi den viden, som oplægsholderen formidler til lederne, er usand eller forkert. Tværtimod er forskerne James Fowler og Nicholas Christakis forfattere til den viden, som oplægsholderen trækker på i forhold til 'social smitte'. De har blandt andet forsket i menneskelig adfærd i sociale netværker samt deres betydninger og sammensætninger og er anerkendte inden for deres felt (Christakis & Fowler, 2013). Fra vores teoretiske perspektiv opstår problematikken imidlertid ved den måde, hvorpå oplægsholderen formidlede viden om social smitte. Der blev for eksempel ikke taget forbehold for, at store dele af Fowler og Christakis' forskning baserer sig på eksperimentelle sociale

forsøg, kvantitative metoder og store datasæt (Cacioppo, Fowler, & Christakis, 2009, s. 8–13). Derudover blev ansvaret for at have arbejdsstrivsel pålagt lederne alene, samtidig med at budskabet var, at man skal passe på med at udvise negative emotioner for virksomhedens trivsels skyld. Ergo må du ikke udvise svaghed, utilfredshed eller mistrivsel på selve arbejdet for det fælles bedste skyld. Ifølge denne logik og vores førromtalte pointe om, at en arbejdsplads er en sammensætning af sociale praksisser, må denne tilstræbte adfærd også gælde medarbejderne i virksomheden. I forbindelse med disse udlægninger må vi ligeledes åbne op for en teoretisk kritik af den positive psykologi, da det, som sagt, var oplægsholderens teoretiske afsæt. Positiv psykologi kan siges at have sit ophav i en genoptagelse af debatten mellem psykologerne Carl G. Jung og Sigmund Freud. Her mente Jung, at Freuds metoder måtte tages op igen og revideres i et lys, hvor mennesket ikke bliver forstået som patologisk først men derimod, som et væsen der i udgangspunktet er sundt og raskt (Humberto Young, 2017, s. 16–17). Dette er i sig selv et velmenende udgangspunkt, men også et udgangspunkt der har konsekvenser for den konception af mennesket, man står på mål for. Eksempelvis lægger positiv psykologi vægt på, at arbejdet mod det positive menneske indbefatter individets evne til at slutte fred med sin fortid, glæde sig over nutiden og anlægge en forventningens glæde i forhold til fremtiden, samt hvorvidt mennesket blandt andet har en stor nok kapacitet af kærlighed, arbejdsetik og resiliens (Humberto Young, 2017, s. 16). Der bliver således lagt op til en forståelse af mennesket som noget individuelt, og at der er visse karaktertræk, som det kan have mere eller mindre af – karaktertræk som individet også bør arbejde på at styrke for at opnå det gode liv. Fra vores kritiske perspektiv minder denne forståelse af mennesket om den kognitive psykologis, hvor mennesket får objektiviserende træk, ved at det bliver forstået som en genstand, der næsten som en maskine kan have mere eller mindre brændstof i sig (Axel, 2009, s. 278). Konsekvensen kan herved være, at den positive psykologis opgave bliver at fremme disse tankemåder og karaktertræk hos individet uden nødvendigvis at forstå mennesket kontekstualiseret i en historisk konstitueret – og social virkelighed, hvori reel forandring er betinget af subjektive – såvel som objektive betingelser. Derimod finder den positive psykologi svarene på problemerne i individets øgede positive og accepterende forholdemåde til sine livsbetingelser. Samfundet spiller ganske vist også en rolle i nyere positiv psykologi, men her ser vi ligeledes en tendens til en kausal logik, som kan illustreres ved tesen: Vi ved, hvad der fremmer et positivt menneske, så derfor må samfundet ligeledes afspejle disse

karaktertræk. Vores kritik af positiv psykologi er ikke rettet mod teoriens intentioner men derimod mod den universelle konceptualisering af mennesket, som er grundlæggende i den. Vi vil imidlertid hævde, at en individualiseret og maskinel forståelse af mennesket og samfundet, som disse teorier bygger på, i praksis både kan afvæbne kritik af forhold på arbejdspladsen og føre til subjekternes selvcensur samtidig med, at det kan føre til en øget fremmedgørelse fra arbejdet i det tilfælde, at man bliver begrænset i sin handleevne til at bryde med selvcensuren og ytre sin kritik, fordi man er bange for at smitte sine medarbejdere eller kollegaer med negative følelser. Denne problematik vil vi vende tilbage til senere, når vi vil udfolde, hvorledes kritikens muligheder har betydning for Annette og Bettinas handlemuligheder for at opnå den frihed, de ønsker.

Vores pointe med ovenstående kritik af det teoretiske grundlag i oplægget er, at man ved at lukke ned for subjektiviteten risikerer at etablere en bevidsthed om en intersubjektivitet, der ikke fordrer kollektiv og fælles problemløsning i en kontekst, som er social men i stedet hierarkisk, afkontekstualiseret og universelt konceptløsende, som bliver effektueret oppe fra og ned i modsætning til en dialektisk forståelse, hvor den bliver skabt på baggrund af det sociale samspil.

Vores pointe med denne teorikritik er ikke at udstille hverken oplægsholderen eller Bettina og Annette men derimod at vise det modsætningsfyldte i at forstå den sociale verden gennem teorier, der i sig selv afkonstekstualiserer den. I det følgende vil vi give eksempler på, hvordan denne modsætning ikke kun kommer til udtryk i oplægsholderens teoretiske udgangspunkt, men ligeledes gør sig gældende i andre dele af konsulenternes arbejdspraksis. Det første eksempel er fra Sund IT-ledelses hjemmeside, nærmere bestemt figur 1, som vi også viste i præsentationen af projektet:

Figuren viser effekten af et 'stærkt mentalt helbred' i en virksomhed. Det første, der springer i vores øjne ved figuren, er den kausalsammenhæng og individorientering den illustrerer ved at lægge op til, at den mentale sundhed i en virksomhed medfører, at du bliver en stærkere leder,

hvilket vil nedbringe sygdom og fravær og til slut forstærke effektivitet og produktion. Disse to temaer er særligt tydelige ved selve budskabet, som figuren kommunikerer – at en god mental sundhed vil medføre de tre andre ting. Det fremstår altså således, at processen henimod de givtige effekter starter ved en forøgelse af den mentale sund, hvilket taler sig ind i den ovenstående tilgang, som den positive – og kognitive psykologi anlægger men også, at der er en adskillelse mellem lederen – som er den person, der skal blive stærkere og sundere – som derved taler sig ind i individualiseringen af konteksten, hvilket i sig selv kan ses som et udtryk for en afkontekstualisering. Vi må dog påpege, at dette ikke er det samme, som at Sund IT-ledelse nødvendigvis er bygget op omkring positiv - eller kognitiv psykologi men ikke desto mindre, er det næppe et tilfælde, at konsulenterne valgte en oplægsholder med netop en positiv psykologisk baggrund, der benytter sig af kognitivt inspirerede teorier. I den sammenhæng kan det være relevant at have Annettes baggrund for øje, men også den umiddelbart lette omsættelighed, som denne tilgang qua kausalsammenhængene kan illustrere. Lighederne betyder, at Annette og Bettina i nogle dele af deres praksis anlægger udviklingsperspektiver, der forholder sig til selvstændige isolerede individer på trods af, at en virksomhed er et komplekst samspil mellem mennesker. Derudover bliver den mentale sundhed et middel fremfor et mål i sig selv, der kan forbedre ledelsen, nedbringe sygefravær og øge produktionen og dermed kan mental sundhed fremstå som et værktøj til effektivitet.

I ovenstående har vi således udlagt, hvordan konsulenternes brug af metoder har baseret sig på specifikke typer af videnskabelige grundantagelser, og hvordan disse antagelser kan have betydning for, hvordan praksis tilrettelægges og udføres. Dette inviterer til nogle kritiske spørgsmål, som vi i analysens anden del vil udfolde og diskutere yderligere, såsom: Hvilke konkrete grunde i form af nødvendigheder konsulenterne kan have for teorivalgene? Hvordan konsulenternes arbejde med metoder, der i sig selv er afkontekstualiserende, kan være medkonstituerende for fremmedgørende praksisformer? Samt hvorvidt det universelle kausalsammenhængende udtryk som konceptet social kapital, og inspirationen fra positiv psykologi og kognitiv psykologi ligeledes kommer til at få et udliciterende udtryk, der pålægger lederne alene at have ansvaret for succesfuld inkorporering af koncepterne og dermed får en reproducerende karakter for en individualiseret maskinel forståelse af mennesket. Først vil vi dog undersøge, hvorledes fremmedgørelsen opleves som en nødvendighed.

NÅR FREMMEDGØRELSEN ACCEPTERES SOM EN NØDVENDIGHED

Vi har i de to tidligere underafsnit argumenteret for, at konsulenterne ved at trække på deres habituelle erfaringer reproducerer prækonstruerede kategorier og magtforholdene i feltet. Dette sker i forhold til, hvad de finder relevant for deres praksis, samt hvorledes konsulenterne forstår udvikling som en lineær kausalsammenhæng, hvilket forekommer som en udfordring, hvis de ønsker at forstå kompleksiteten af konteksten. I dette afsnit vil vi udfolde, hvordan denne forståelse er med til at fremmedgøre dem, og hvorvidt konsulenterne oplever fremmedgørelsen som en nødvendighed.

Under vores første møde med Bettina og Annette fortæller de os, at de ikke har skrevet nogen egentlig kontrakt med hinanden i forhold til deres samarbejde, men at samarbejdet alene bygger på mundtlige aftaler og tillid. Vi reflekterede og diskuterede efterfølgende over dette i gruppen og endte med at gøre netop denne undren til et tema, som vi ønskede at undersøge nærmere i det efterfølgende interview (Bilag 3). Under interviewet spurgte vi derfor Annette om, hvilke overvejelser hun havde gjort sig om ikke at have en skriftlig kontrakt med Bettina, når nu hun i kraft af sit arbejde som coach altid ville rådgive hendes kunder til det. Hendes svar, oplevede vi umiddelbart paradoksalt: *"Og jeg har stadig ikke nogen ideer om hvad for en kontrakt vi skulle skrive, selvom vi nu sidder her og taler om det. Hvad er det som skulle stå i den kontrakt? Jeg har ikke noget billede af det, overhovedet inden i mit hoved"* (Bilag 2a, s. 5-6). Udtalelsen gjorde os endnu mere nysgerrige, på hvilke motivationer og agenser som drev denne overvejelse, der ved første øjekast fremstod som en noget modsætningsfuld praksis, hvor Annette var bevidst om, at hun på den ene side altid selv ville anbefale andre at udarbejde en kontrakt, men ikke selv gjorde det:

"Ja. Det er (...) faktisk [modsætningsfuldt], men det er fordi, at jeg oplever eller har hørt om, at det går grueligt galt. Jeg ved ikke om det ville have været eller ikke var gået galt. Når man er gået fra hinanden eller blevet skilt i sit partnerskab, selvom man havde lavet kontrakten. Det betyder i hvert fald, at man kan komme omkring nogle overvejelser, som man måske ikke ville have været i" (Bilag 2a, s. 5-6).

Hun har altså hørt om, at det er gået gruelig galt for partnerskaber, der er gået hver til sit og mener, at en kontrakt vil være fornuftig at udarbejde, fordi man så vil kunne være kommet omkring nogle overvejelser. Dette fremstår dog paradoksalt, da hun ikke ved hvad kontrakten

skal indeholde, når hun selv står i en situation, hvor hun kunne have brug for en kontrakt. Vores første refleksion centrerer sig om det tidspres, som konsulenterne i tråd med specialets indledende præsentation af Projekt Sund IT-ledelse oplever, fordi det var vanskeligere at hverve deltagere, end de havde forventet, og derfor følte sig nødsaget til at skulle nå mere på kortere tid. Dette kan man se som et udtryk for, at konsulenternes livstempo følger med den samfundsmæssige acceleration, som Rosa påpeger. Kontrakten bliver derfor nedprioriteret i et forsøg på at følge med, fordi Annette ikke umiddelbart ved, hvad den skal indeholde, og det derfor vil kræve tid at udarbejde kontrakten. Men modsætningen kunne også opstå, som en kombination af fremmedgørelse og et ønske om at fremstå som professionel overfor de kunder, som hun rådgiver. Dermed kan vi sige, at rådet om at udarbejde en kontrakt kommer til at fremstå som et symbol på professionalisme. Fremmedgørelsen ligger derimod i handlingen, fordi hun ikke ved, hvad den i praksis skulle indeholde. I den henseende vil man kunne sammenligne kontrakten med den fremmedgørende effekt, koncepter har, fordi kontrakten ligesom koncepterne har vanskeligt ved at afspejle den kompleksitet, som de indgår i. Kontrakterne kan derfor fremstå afkontekstualiserende, hvilket det kan være et udtryk for, når Annette ikke ved hvad kontrakten ville skulle indeholde og derfor ender med ikke at efterleve et af sine egne råd. I forlængelse heraf fortæller Bettina, at hun i forbindelse med støtten fra Velliv, kontraktmæssigt ikke har haft en jurist indover, fordi hun indså, at det ville blive rigtig dyrt, hvis der skulle udarbejdes en gennemarbejdet kontrakt:

“Ja... Jeg orker simpelthen ikke at gøre det for rigtigt, for det føler jeg mig ikke kompetent til alligevel. Jeg kan huske, da jeg fik bevillingen fra Velliv – den kom jo med nogle betingelser – og de var ret voldsomme ift., at jeg lige pludselig skulle lægge 2-300.000 ud af egen lomme, for at løfte den her opgave, før jeg fik penge hjem fra dem. Det var jeg ikke skide tryk ved. Så der ringede jeg til min advokat-netværks-kammerat og han gik totalt i selvsving, og så kunne jeg allerede se, hvordan penge-kassen begyndte at rulle, hvis jeg skulle dække mig ind for alle de risici, der er forbundet med sådan nogle samarbejder her. Og det orkede jeg simpelthen ikke, og jeg tænkte: ”Jeg tager sgu chancen...”. Jeg fik på skrift fra Velliv: ”Ja bare rolig, vi skal nok dække dine udgifter, også selvom vi stopper projektet halvvejs”, og så tager jeg den ikke længere” (Bilag 2b, s. 7).

Vi ser i ovenstående citat, at Bettina accepterer risikoen og de vilkår, som Velliv har sat, selvom hun samtidig er bevidst om, at hun måske ikke kan leve op til vilkårene og derfor tager en chance, fordi hun ikke orker rigiditeten ved at udarbejde en kontrakt. I Bourdieus terminologi kan denne situation forstås, som et udtryk for magtforholdene i feltet. Et magtforhold som ikke er statisk, men i tråd med hans spilmetafor handler om, hvorvidt Bettina formår at forstå spillets regler, spille dem og anerkende de værdier, som er på højkant. Konkret vil det sige, at Bettina er bevidst om, at Velliv og deres økonomiske støtte er hendes mulighedsbetingelse for at komme til at arbejde med det, hun ønsker. Når hun accepterer de usikkerheder, som er forbundet hermed, accepterer hun samtidig et asymmetrisk afhængighedsforhold, som hun oplever, at hun er nødt til at indgå i på Vellivs præmisser. Dette betyder dog ikke, for nu at blive i spilmetaforen, at hun ikke kan udfordre Velliv, men blot at dette sker på deres præmisser, fordi de qua deres økonomiske kapital har konsolideret deres magtposition i feltet. Vi ser for eksempel, at hun udfordrer Velliv, når hun beder om og lykkes med at få sikkerhed for, at projektet finansieres, selvom det stoppes halvvejs. Denne udfordring sker dog fortsat efter Vellivs spilleregler, idet hun accepterer sin afhængighed af dem og dermed deres magtposition, fordi hun indvilliger i at tage chancen. Hendes arbejde bliver dermed ikke frit men betinget af dette asymmetriske afhængighedsforhold, hvilket bliver understreget yderligere af følgende citat, hvori hun i en statusrapport til Velliv søger at påvirke de betingelser, som hun ellers indvilgede i ved samarbejdets start: *"Vi håber som sagt, det er ok med Velliv, at vi har udvidet scopet for antal af medarbejdere i de deltagende virksomheder? Derudover fortsætter vi ufortrødent med det, vi oplever som et meget meningsfuldt projekt, der bliver vel modtaget alle steder, vi taler om det"* (Bilag 5a, s. 4). Vi tolker citatet således, at hun søger en legitimering, der, som tidligere beskrevet, foregår efter feltets spilleregler og dermed fastholdes magtpositionerne i feltet. Dette kommer yderligere til udtryk i et interview, hvor hun gennem følgende citat positionerer sig som en ressource, der er købt af Velliv: *"(...) det er jo mig de har købt"* (Bilag 2b, s. 10).

Vi vil dermed hævde, at kontrakterne og ovenstående citat i kraft af de afsender- og modtagerforhold, som er i spil, kan forstås som et udtryk for en reproduktion af de eksisterende magtforhold i feltet. Kontrakterne kan dog også forstås som et udtryk for, hvorledes virkelighedens kompleksitet kan være vanskelig at standardisere og indfange i sådanne juridiske formuleringer, hvilket støttes op af vanskelighederne ved at forstå den menneskelige

psykologi, som en maskinel kausalsammenhæng, som vi beskrev i afsnittene *Forbindelserne mellem videnskab, individualisering og kausalsammenhænge* samt *Et samlende psykologisk perspektiv - subjektivitet*. På samme måde som vi så det med koncepterne i dette afsnits første underafsnit, bliver kontrakten i denne sammenhæng det fremmedgørende element, fordi den ikke indfanger kompleksiteten i den sociale virkelighed, som vores konsulenter befinder sig i. De accepterer dog det asymmetriske afhængighedsforhold, de står i overfor Velliv og den fremmedgørelse, der ligger implicit heri, og dermed accepterer de fremmedgørelsen som en nødvendighed.

Forholdet til kontrakterne peger dog på, at konsulenternes motivationer og agenser ikke operere frit, men er betinget af og til dels underlagt valg, som de oplever nødvendige, hvis de, som vi har vist med eksemplerne oven for ønsker at fremstå professionelle overfor kunderne eller modtage støtte fra Velliv. Når kontrakterne tages som en selvfølge, peger det desuden på en instrumentalisering, fordi ingen af de to konsulenter forholder sig kritisk til, hvorvidt andre skal skrive kontrakter eller ej, men tager det som en selvfølge, selvom de ikke oplever, at kontrakterne vil kunne afspejle virkelighedens kompleksitet, ligesom den kvalitative forskning ikke kan det på grund af sin uforudsigelig karakter¹¹. I samme øjemed erkender de også, at de er hinandens mulighedsbetingelser, fordi de er afhængige af hinanden, og i tråd med den kritiske psykologi er det altså nødvendigt, at vi forstår hinanden som gensidigt afhængige og ikke ud fra et instrumentelt eller asymmetrisk afhængighedsforhold.

HVORFOR OPLEVES NØDVENDIGHED, NÅR MÅLET ER FRIHED?

I denne del af vores analyse vil vi forholde os til konsulenternes agens og motivation for at have valgt at blive selvstændige. Vi har vist i analysen ovenfor, at deres motivationer ikke opererer frit, men er betinget af og til dels underlagt valg, som de oplever nødvendige. I dette afsnit vil vi undersøge, hvorledes disse strukturelle nødvendigheder bliver betingende for friheden og konsulenternes agenser. Dette leder frem til en opsummerende analyse, hvori vi vil diskutere, hvorvidt disse nødvendigheder bliver frihedens begrænsende modsætning.

¹¹ Se *Validitet gennem etik og transparens som en del af den abduktive proces*

JAGTEN PÅ FRIHED

I denne del af analysen vil vi, som vi beskrev indledningsvis, forholde os til hvilke motivationer og agenser, som kan siges at være mulighedsgivende og -betingende for, hvorfor vores informanter valgte at blive selvstændige. Da vi snakkede med Annette, fortalte hun os, at beslutningen om at blive selvstændig ikke var nogen spontan beslutning, men tværtimod "(...) havde [hun] i nogen år gået med tanken og følelsen af at have en drift mod at blive selvstændig. Det var oplevelsen af, at det her var enormt spændende. Det ville være sjovt. Der ville være kraft i det at blive selvstændig" (Bilag 2a, s. 9). Citatet er interessant, fordi hendes fortælling om følelsen af at have en drift mod at blive selvstændig opleves af hende som enormt spændende, da hun var fastansat. Man kan dermed argumentere for, at hendes daværende arbejdssituation kommer til at stå i kontrast til det at have kraft i sig, være sjovt og spændende. Hun uddyber dette yderligere ved at koble det at være selvstændig med frihed i følgende citat: "Her træffer du selv beslutningerne og gør præcis, hvad jeg har lyst til. Her tænker jeg også på det at have frihed. Frihed er det overordnede begreb i det. Frihed til selv at bestemme arbejdstid og hvad jeg vil putte ind i det. Hvad vil jeg, og hvilken retning skal jeg gå" (Bilag 2a, s. 10). Friheden bliver den overordnede motivation for at være selvstændig, når hun i interviewet retrospektivt reflekterer over hendes valg om at blive selvstændig. Beslutningen om karriereskiftet skete mellem jul og nytår, hvor hun blev enig med sig selv om, at hun var nødsaget til at skifte, hvis hun skulle kunne gøre præcis, hvad hun ville, selv bestemme sin arbejdstid samt den drift og retning hun ønskede at gå: "Det var ligesom det, der gjorde, at jeg havde modet til springe ud i det. men jeg gjorde det, fordi det var nødvendigt. Det måtte jeg bare gøre. Der var intet at gøre, og sådan var det" (Bilag 2a, s. 10). Den oplevede nødvendighed for frihed og kraft ved at blive selvstændig kan endvidere betragtes som hendes motivation. Først ved at skifte fra et job som fastansat til at blive selvstændig, oplevede hun at kunne frigøre sig fra de normer og principper, som havde medvirket til tanken og følelsen om at have en drift mod at blive selvstændig. Denne oplevelse af at have en drift er i tråd med Rosas kritik af tidslighedens skjulte sociale normer, idet driften peger mod et ønske om en høj grad af autonomi, hvilket er paradoksalt, da hun, som vi også vil vise senere, er afhængig af andre mennesker.

De førnævnte udtalelser kan ligeledes siges at tilslutte sig den romantiske forestilling om prekariatet, der ifølge Standing fremstilles som en fri fugl: "Nogle prøver at give prekariatet et positivt image af en romantisk fri fugl, der afviser normerne fra den gamle arbejderklasse, der var

kendetegnet ved at være fast beskæftiget, såvel som de kontoransattes spidsborgerlige materialisme. (...) Denne fritænkende trodsighed og ståen af ræset bør man ikke se bort fra, for den eksisterer også i prekariatet” (Standing, 2017a, s. 26). I modsætning til ovenstående afsnit hvori vi argumenterer for, at konsulenterne er fremmedgjort gennem deres arbejdspraksis, ser vi her, hvorledes det netop er et ønske om at bevæge sig væk fra fremmedgørelsen, der bliver motivationen for Annettes valg om at være selvstændig konsulent. Denne pointe kan ligeledes kædes sammen med vores begrundelse for, hvorfor vi gik væk fra Standings prædefinerede forståelse af prekariatet, da vi ønskede at tilstræbe en processuel forståelse af, hvordan prekære arbejdsforhold kan påvirke de sociale praksisser, hvilket ovenstående er et eksempel på.

I interviewet med Bettina udtrykker hun en sammenlignelig forståelse af forskellen mellem at være fastansat og selvstændig:

“Det er et oplevet nødvendigt tilvalg... Hvordan skal jeg formulere det... Hvis det stod til mig, så var jeg måske fastansat og så alligevel ikke. (Bettina tænker sig om). Der er helt klar fordele og ulemper. Gå ind på GodtArbejdsliv.dk og læs mine tre artikler om, hvor ufedt det også er at være freelancer. For der er nogle psykologiske udfordringer ved det, som er rigtig ufede, men der er helt klar også nogle fordele. Engang imellem når forretningen går rigtig dårligt, og jeg keder mig for meget eller bliver for frustreret over, at jeg ikke får brugt det jeg kan så går jeg ind og søger job. Og samtidig sidder jeg at tænker: ”Eeej der er ikke nogen der... Jeg skal ikke bruge tre kvarter hver vej på at være et eller andet bestemt sted på et bestemt tidspunkt mandag til fredag” – Det kan jeg slet ikke overskue. Jeg dør(!) indvendigt ved tanken, for nu har jeg i 13 år arbejdet på den her måde, og det giver bare en anden frihed, at jeg kan tage hunden med på kontoret, når vi er færdige her, så cykler jeg en tur med hunden, og så er jeg hjemme kl. halv fem, og så kan jeg lægge mig til at sove på sofaen for så er jeg træt. Men samtidig giver det også en enorm økonomisk usikkerhed og mangler det sociale, og man mangler noget ”hvad skal der ske i morgen” og stabiliteten, så der er masser af ulemper, men der er også mange fordele. Bare stoltheden i at lave det her projekt nu er helt ubeskriveligt, for det er jo mit, og det er mig, der har sørget for det, og det er mig, der har designet det, og det er mig, de

har købt – det er ikke en eller anden virksomhed. Det er ret vildt, ik'? Men det her er også meget usædvanligt, det vi laver lige nu" (Bilag 2b, s. 10).

Ovenstående citat er interessant, fordi forholdet mellem det gode og det dårlige ved at være selvstændig (freelancer) virkelig kommer til udtryk. Først og fremmest opleves det som et nødvendigt valg for Bettina at være selvstændig, selvom "*hvis det stod til mig, så var jeg måske ansat og så alligevel ikke*" (Bilag 2b, s. 10). Bettina fremstår forholdsvis afklaret med de konsekvenser, som er forbundet med hendes karrierevalg – hun har skrevet tre artikler om de negative konsekvenser af hendes valg. I udtalelsen fortæller hun eksempelvis, at der er nogle psykologiske udfordringer ved det, som er rigtig ufedede. Udfordringerne er, at hun bærer rundt på en følelse af enorm økonomisk usikkerhed, hvor der ovenikøbet synes at mangle både det sociale aspekt, forudsigelighed og stabilitet. Dette kan betragtes, som værende et privilegium, der ifølge Bettina, kun tilhører de fastansatte på det ordinære arbejdsmarked. Men til trods for disse manglende muligheder, som Bettina er underlagt ved at være selvstændig, så giver det bare en anden frihed. I ovenstående citat er friheden sat lig med at have muligheden for at kunne tage sin hund med på kontoret, cykle en tur med den og derefter være hjemme kl. halv fem, hvor hun så kan sove på sofaen, hvis hun er træt. Det modsatte af friheden bliver at være fastansat, hvilket kan tolkes ud fra hendes manglende handleevne for at arbejde med det, som, ifølge Bettina, afspejler hendes kompetencer, da den ville blive undermineret af de strukturelle rammer som er gældende for en fastansat, i forhold til hvor og hvornår hun skulle være et bestemt sted på et bestemt tidspunkt fra mandag til fredag: "*Jeg dør(!) indvendigt ved tanken*" (Bilag 2b, s. 10). Usikkerheden, der ifølge Bettina er prisen for at være selvstændig og som ifølge Standing er bagsiden af den prekære medalje, bliver dog overskygget af den glæde og stolthed hun føler, når hun lykkes i projekter, som projektet Sund IT-ledelse: "*(...) for det er jo mit, og det er mig, der har sørget for det, og det er mig, der har designet det, og det er mig de har købt – det er ikke en eller anden virksomhed. Det er ret vildt, ik'?"*" (Bilag 2b, s. 10). Man kan argumentere for, at denne udtalelse fremstår modsætningsfyldt i forhold til det ovenstående ønske om at frigøre sig selv fra netop følelsen af at være en ressource, når hun siger "*(...) det er jo mig de [Velliv] har købt*" (Bilag 2b, s. 10). Vi ser hermed tegn på, at Bettina og Annette, som vi beskrev i præsentationen af Sund IT-ledelse, kan tilhøre den del af prekariatet, som Standing betegner profeknikerne.

Vi ser for eksempel under det første interview med Bettina, at hun ikke har taget stilling til, hvor de 1,8 millioner, som projektet er støttet med, kommer fra og da vi spørger nærmere ind til dette svarer hun: *"Overhovedet ikke. Jeg sendte dem den der ansøgning ind, og så kom der en mail tilbage med, 'tillykke på de her betingelser, så vil vi gerne...', og så har jeg kommunikeret med hende lige siden"* (Bilag 2b, s. 16). Det er dog centralt for os at understrege, at disse forhold ikke alene gør sig gældende, fordi konsulenterne er selvstændige, men at lignende forhold potentielt kan gøre sig gældende for alle på arbejdsmarkedet, der står i et mulighedsbetingsforhold. Dette vil vi dog ikke uddybe her, men senere i analysens anden del. Det vigtige her er blot at understrege, at de interesser, som gør sig gældende, betyder, at konsulenterne på grund af det ulige afhængighedsforhold føler sig nødsaget til at agere på særlige måder i deres søgen efter frihed. Den asymmetri i afhængighedsforholdet, som vi tidligere så mellem Bettina og Velliv, kommer igen til udtryk her i forhold til deltagerne, da Bettina er økonomisk afhængig af støtten, som er betinget af deltagerne og Vellivs krav. Dertil kan man hævde, at hun i sin praksis agerer mellem to interesser. En henholdsvis kortsigtet, hvor hendes sigte er at fastholde støtten fra Velliv og dermed bliver betinget af deres krav, og en langsigtet, fordi der blandt deltagerne eksisterer potentielle kunder, som på længere sigt kan blive betingende for hendes eksistens. Ydermere kan man sige, at praksissen og magtforholdene bliver betingende for Bettinas økonomiske afhængighed og hendes frihed. Hun bliver derigennem fremmedgjort fra sit eget arbejde, fordi hun qua sin økonomiske afhængighed og ønsket om frihed kommer til at handle ud fra en restriktiv logik, som er betinget af de retningslinjer, som Velliv giver, de førromtalte habituelle erfaringer og deltageres efterspørgsel. Bettina og Annette forholder sig dermed ikke kritisk overfor deres praksis men oplever den fremmedgørende asymmetriske afhængighed, som en nødvendighed for at kunne udleve deres subjektive ønsker om frihed.

FLUGTEN FRA FREMMEDGØRELSE OG MAGTFORHOLDENES REPRODUKTION

Tager vi udgangspunkt i Bettinas udtalelse i ovenstående, der omhandlede hendes oplevelse af at frigøre sig ved at være købt, så er udtalelsen ydermere interessant i forhold til den kritiske psykologis emancipatoriske sigte, idet man kan hævde, at Bettina er bevidst om, at Velliv er én af hendes mulighedsbetingelser, hvis hun vil gennemføre projektet. Hun er derimod ikke bevidst om det asymmetriske magtaspekt, som er en del af dette afhængighedsforhold og hvordan det er med til at reproducere magtforholdene og den ufrie situation, som hun ønskede at søge væk fra, da hun sagde sit faste job op. Man kan dog spørge sig selv, om hendes manglede

bevidsthed om det asymmetriske magtaspekt fremstå modsætningsfyldt i forhold til vores emancipatoriske sigte, som er afgørende for muligheden for, at der kan ske en kvalitativ udvikling.

I Bettinas tidligere fastansættelse har hun oplevet en begrænsning i forhold til at kunne arbejde med, det hun gerne vil. Dette forhold forsøger hun at ændre ved at blive selvstændig – hun kan nu i princippet selv bestemme, hvem hun vil arbejde sammen med, hvilke projekter hun vil sige ja til og så videre. Ligeledes kunne et andet interessant perspektiv være, til trods vores forbehold overfor Standings deterministiske forståelse af prekariatet at holde hans forståelse af prekariatets udfordring ved at mobilisere sig for øje. I et bourdiansk perspektiv vil man desuden kunne hævde, at det faktum, at hun er købt, er med til at fastholde den eksisterende magtbalance i feltet, da hun dermed er restriktivt betinget af de krav, som Velliv sætter til hende, og hun dermed kun, hvis de tillader det, kan udfordre de magtforhold, der gør sig gældende. Bettinas medvirken til fastholdelsen af magtbalancen i feltet kan eksemplificeres med det faktum, at hun vælger at skrive statusrapporter til Velliv, selvom hun ikke er nødsaget til det, da det ikke er et udtalt krav, men et valg hun selv har taget og forpligtet sig til overfor Velliv. Derfor fremstår det en smule paradoksalt, at selvom Velliv i denne forbindelse tillader og derigennem muliggør, at Bettina kan udfordre denne magtbalance og deri frigøre sig selv, så gør hun det ikke. Dertil kan man sige, at i stedet for at Bettina gør modstand, så fortsætter hun blot med at reproducere de magtforhold, som gør sig gældende i feltet. Der kan ligeledes trækkes paralleller til Annettes oplevelse af driften mod frihed, da hun var fastansat. Det kan derfor være relevant at spørge sig selv, om disse udtalelser er med til at beskrive en særlig frihedsforståelse, hvis overordnede temaer er tid, selvstændighed og frihed, og om den kapital gennem en individualisering af frihedsforståelse er med til at fastholde magtforholdet i feltet. I forlængelse heraf bliver det relevant at inddrage Rosas etiske kritik, hvormed vi vil stille spørgsmålet om, hvorvidt friheden i dette tilfælde kommer til – som kapitalismen – kun at fremstå acceptabel og eftertragtet, fordi Bettina er drevet af håbet om den ultimative frihed og derfor er villig til at påtage sig en øget risiko, som prisen for dette håb. Og som vi spurgte ind til med vores udlægning af Rosa¹², kan man spørge sig selv, om ovenstående er et udtryk for konkurrencens og accelerationens selvkørende kredsløb, der uden nogen bremse eller slutmål

¹² Se *Social acceleration og fremmedgørelse – udfordringer for det senmoderne samfund*.

i sig selv alene drives af fremskridtet – friheden – koste, hvad det koste vil. Hvis dette er tilfældet, skaber det udfordringer for kvalitativ udvikling, da kredsløbet ikke kan begribes i fremadskridende termer men kun som noget, der fortsætter i højere og højere tempi. Dette fører os tilbage til dette afsnits overskrift: *Hvorfor opleves nødvendighed, når målet er frihed?*

En yderligere nuancering af svaret på dette spørgsmål kan undersøges gennem den betydning, som det har, at begge konsulenter lider af kroniske sygdomme, der skaber betingelser, som qua nedenstående argumentation betinger deres handleevne yderligere. Dette kommer til udtryk hos Annette, som for halvandet års tid siden fik konstateret sygdommen Morbus Crohn, som er en kronisk tarmlidelse, og den har utvivlsomt haft indflydelse på hendes handleevne:

”(...) I dag er jeg ikke helt skarp, kan jeg godt mærke. (...). Det påvirker simpelthen min koncentrationsevne, mit syn som for eksempel i dag. Det gør også, at jeg bliver nødt til ikke at arbejde for meget (...). Det skyldes, at jeg ikke helt endnu har fundet den rette balance. Det er derfor, jeg på nuværende tidspunkt forsøger at holde weekenderne fri for arbejde. Det gjorde jeg ikke tidligere og gør det sommetider stadigvæk ikke. Derudover skal jeg også passe på ikke at arbejde for meget i hverdagen” (Bilag 2a, s. 15).

Den samme oplevelse af sygdommens begrænsende betingelser gør sig gældende hos Bettina, der har sklerose: *”Jeg har Sklerose. Så mit mentale energiniveau er ikke... det er derfor jeg ikke kan arbejde fuld tid”* (Bilag 2b, s. 19). I disse to citater kommer det til udtryk, hvorledes sygdommene betyder, at de oplever et øget behov for frihed, som giver mulighed for at tage hunden med på arbejde, cykle i skoven samt strukturer deres egne arbejdsdage. En frihed som de ikke mener kan indfries som fastansat på det ordinære arbejdsmarked, og deres valg om at blive selvstændige kommer dermed til at fremstå, som en oplevet nødvendighed snarere end et egentligt valg, hvis de ønsker at realisere sig selv og deres ønske om frihed gennem deres arbejde. I klassisk marxistisk forstand og i tråd med ovenstående refleksion om udfordringerne ved det emancipatoriske sigte er det her centralt at skelne mellem konsulenternes mulighed for handlinger på kort og lang sigt. Vi vil uddybe dette skel i analysens anden del men her blot konstatere, at konsulenternes muligheder ikke er lovmæssige men kan ændre sig afhængigt af de subjektive og objektive betingelsers forhold. Vi vil desuden forholde os til, hvorvidt alle betingelser har mulighed for at ændre sig. Begge konsulenter lider af kroniske sygdomme og

føler derfor ikke, at de ville kunne følge med, hvis de ikke havde den frihed, som de oplever i deres nuværende arbejdssituation. De oplever med andre ord denne situation som objektiv og føler dermed ikke den kan ændres, men spørgsmålet er om, den ville kunne dette, hvis konteksten omkring disse samfundsmæssige objektive forhold og deres subjektive forståelse af disse ændrede sig.

FRIHEDSFORSTÅESENS INDIVIDUALISERING OG KONSULENTERNES HANDLEVNE

I dette underafsnit vil vi fremhæve, hvordan Bettina og Annette forstår og oplever udfordringer som individuelle men samtidig er bevidste om, at netværksmøderne i fællesskabet rummer et potentiale for en mere kollektiv orientering, men at den afhænger af, hvorledes der tales om tingene. Denne individualisering af problemet kan ligeledes også forstås, som kontrast til den orientering mod netværk som qua den indledende præsentation af Sund IT-ledelse¹³ er omdrejningspunktet. I den sammenhæng er vi bevidste om, at indholdet af netværksmøderne vil være styrende for, i hvilken grad de vil have potentiale til at danne grobund for en bevidsthed om måderne, hvorpå vi er hinandens mulighedsbetingelser. Man kan argumentere for, at netværksmøderne indeholder et vist potentiale for at skabe kollektiv bevidsthed, men at det afhænger af, hvordan det udføres i den konkrete praksis. Potentialet ved deltagelse i netværksmøderne italesætter Annette således:

”Der var flere, som faktisk fortalte personlige ting. Jeg har haft stress, eller jeg er heller ikke så god til det med ledelse af medarbejdere. Det blev meget tillidsfuldt allerede ved den første time. Jeg synes, at der kan ske noget, og det kan der selvfølgelig også mellem to mennesker, men det mangler måske, det man i pædagogisk sprog kalder for det fælles tredje. Det handler om at skabe det der tillidsfulde rum, og at man gør noget omkring noget andet. (...) [N]år man er ved et netværksmøde, så er det noget, vi er omkring end bare os to. Vi er i fællesskab om noget. Der sker noget i den proces, det synes jeg” (Bilag 2a, s. 11-12).

Vi ser i ovenstående udtalelse, hvorledes netværksmøderne åbner op for et tillidsfuldt rum, der ifølge Annette umiddelbart ikke ville kunne opstå mellem blot to mennesker, da der mangler det fælles tredje. Et fælles tredje, som både indeholder fællesskab, hvor omdrejningspunktet er

¹³ Se *Projektets indledende visioner og det konkrete indhold*

den fælles interesse for det samme – mental sundhed – og at de alle sammen er IT-ledere. Ydermere ser vi, hvordan Annette giver udtryk for en bevidsthed om, hvordan vi er hinandens mulighedsbetingelser, idet fællesskabet omkring netværksmøderne kan skabe noget andet end blot, hvis to mennesker mødes. I samarbejdet med konsulenterne har vi dog ikke haft adgang til netværksmøderne og kan derfor kun beskrive indholdet gennem materialet fra hjemmesiden, observationerne på diverse planlægningsmøder, interview med Bettina og Annette og ikke ved egentlige observationer af selve møderne, da dette ikke har været en del af specialets empiriske grundlag. Vi vil derfor ikke gå yderligere ind i denne analyse men blot konstatere, at der i netværksmøderne ligger et potentiale for at mobilisere en intersubjektiv bevidsthed om måderne, hvorved vi er hinandens mulighedsbetingelser men ikke gå ind i, hvorvidt dette rent faktisk sker.

Med udgangspunkt i vanskelighederne ved at mobilisere et oprør eller skabe en forandring, som vi tidligere har beskrevet, kan man argumentere for, at konsulenterne trækker på deres habituelle erfaringer, som følge af de kulturelle og sociale drivhjul, som Rosa beskriver, og dermed reproduceres de forhold, som vi tidligere har beskrevet som subjektive og objektive betingelser. Dette taler sig ligeledes ind i vores kritisk psykologiske forståelse af subjektet, hvis handlemuligheder er betinget af en konkret virkelighed, som mennesker både er betinget af, indgår i og medskabere af. Denne forståelse af subjektet taler Bettina sig ligeledes ind i, når hun fortæller følgende:

”Den økonomiske usikkerhed, det, at det er rigtig svært at trænge igennem det gigantiske tæppe af muligheder og flotte navne og især stjerner derude... dem kan man jo ikke hamle op med. Så står man bare selv som lille: ”Det kunne jeg fandeme også have sagt, men jeg hedder ikke sådan og sådan og sådan”, så derfor har jeg ikke en chance for at få det formidlet. Så først og fremmest er det selvfølgelig den økonomiske usikkerhed. Og så er det da heller ikke alt arbejde, der er lige fedt [når man er selvstændig]. Nu har jeg lige siddet og lavet bogføring, fordi en eller anden var kommet til at tage faktura to gange – og er der noget jeg hader som pesten, så er det altså at lave bogføring (Bettina griner). Men det skal jo også gøres, og man skal bruge en frygtelig masse energi på salgsarbejde og reklamere med sig selv. Jeg føler da i hvert fald tit, at jeg bare står og råber ud i en intethed, og der er ikke nogen, der

hører en – det er da ufedt altså i forhold til, at hvis man var en del af noget større. Eksempelvis: ”Jeg kommer fra CABI [Center for Aktiv Beskæftigelsesindsats]”, eller et eller andet ”TeamArbejdslivs-label” på så får man bare en anden autoritet eller legitimitet ude i virksomhederne, end man gør som: ”Øøøhm jamen det er jo bare mig...” (Bilag 2b, s. 10-11).

I ovenstående citat giver Bettina udtryk for, at hun ikke kan være dét, hun gerne vil, hverken som selvstændig hvor hun tit føler at råbe ud i intetheden eller som ansat i en større virksomhed, hvor hun, ifølge Bourdieus terminologi, vil kunne få en symbolsk kapital, der vil give hende muligheden for at få formidlet det, som hun umiddelbart ikke kan få lov til som selvstændig uden et etableret navn på markedet: *”Så står man bare selv som lille: ”Det kunne jeg fandeme også have sagt, men jeg hedder ikke sådan og sådan og sådan”, så derfor har jeg ikke en chance for at få det formidlet”* (Bilag 2b, s. 10). Bettina forbinder den økonomiske usikkerhed med vanskeligheden ved, *”(...) at det er rigtig svært at trænge igennem det gigantiske tæppe af muligheder og flotte navne og især stjerner derude... dem kan man jo ikke hamle op med”* (Bilag 2b, s. 10). Konkurrencedelen blandt de mange flotte navne og især stjerner derude betyder, at hun derfor skal bruge en frygtelig masse energi på salgsarbejde samt at reklamere for sig selv. Hvilket er endnu et eksempel på det førnævnte accelerationskredsløb men også i bourdiansk terminologi forstås som frustration over feltets magtforhold, fordi hun ikke føler, at hun med sin kapitalstruktur og -volumen kan udfordre de eksisterende forhold.

Derved taler Bettina sig ligeledes ind i Kamps forståelse af nutidens koncepter, der optræder på markedet som en vare, hvor markedsføringen er et helt centralt element i deres udbredelse. Ydermere bliver hendes udtalelse et udtryk for, hvorledes den symbolske kapital bliver en validerende faktor, der følger med, når man er ansat i et større konsulenthus eller repræsenterer særligt velansete logikker eller koncepter. De handlemuligheder, som den symbolske kapital udløser, betyder, at der opstår en anden mulighed for at blive hørt og dermed undgå den følelse af at råbe ud i intetheden, som Bettina beskriver. Man kan dermed hævde, at netværk og institutioner bliver garanter for den symbolske kapital, som eksisterer i feltet, og de bliver medvirkende faktorer for såvel projektet som Bettinas placering i feltet men også for fremmedgørelse fra sine handlinger, idet hun ikke kan se sig selv i dem og drømmer om noget andet. Dette var vi ligeledes inde på i analysens første afsnit og vil udfolde det yderligere i

analysens anden del, hvori vi vil beskæftige os med den konceptualiserede videns betydning for praksis.

Under et interview med Bettina udtrykker hun sin frustration over at lave ekstra bogføring, fordi nogen har lavet en fejl og faktureret dobbelt og dette kan i forlængelse heraf forstås, som et eksempel på hvordan intersubjektiviteten i dette tilfælde ikke er konstitueret omkring en forståelse af, at vi er hinandens mulighedsbetingelser. Denne forståelse kan ligeledes sættes i relation til ovenstående afsnit, hvor vi beskrev, hvorledes instrumentalisering er med til at gøre Annette og Bettina til ressourcer, der handler på baggrund af nødvendigheder og dermed blot udfylder en funktion som et arbejdende menneske, der efterlever de krav, som Velliv stiller – altså en objektiviserende forståelse, der fremmedgør deres virke. Udtalelsen kan desuden i et rosiansk perspektiv forstås, som et udtryk for en acceleration af livstempoet og en effektiviseringslogik, der er fremmedgørende og dermed ikke inviterer til en intersubjektiv forståelse af menneskets naturlige fejlbarlighed, som hverken koncepter, effektivisering eller acceleration kan imødekomme. En fejlbarlighed der qua sekulariseringen, liberalismens indtog og individualisering betød, at subjektet alene var skyldigt, hvis det ikke formåede at leve op til sin egen drift mod frihed.

En forståelse der kan nuanceres yderligere gennem en tese om, at det øgede arbejde Bettina oplever, fordi en anden begår en fejl betyder, at hun skal bruge yderligere tid på at rette denne fejl. Gennem hendes udtalelse, ser vi således, hendes frustration som et udtryk for, at hun føler sig mindre effektiv og utilstrækkelig jævnfør det liberalistiske samfunds kulturnormer. Bettinas mulighed for frihed gennem hendes arbejde oplever hun dermed som mindsket, idet hun skal bruge tid på opgaver, som hun ikke finder interessant eller selv har valgt. Fremmedgørelsen kommer dermed til udtryk, gennem hendes manglende forståelse for de grunde personen kunne have haft til at begå fejlen. Hun forstår med andre ord ikke denne person som et fejlbarligt menneske men fokuserer i stedet på de konsekvenser, som denne fejl har for hendes mulighed for frihed. Hun bliver altså fremmedgjort fra denne person og forstår alene problemet ud fra en egen individuel oplevelse – og derfor kan denne udtalelse forstås som et udtryk for, hvordan en progressiv intersubjektivitet i praksis udfordres af individualiseringen og en instrumentel forståelse af individet.

Vi vil nu på baggrund af ovenstående afsnit foretage en opsummerende analyse, der har til hensigt at tydeliggøre, hvorvidt nødvendighed er fremmedgørende og frihedens begrænsende modsætning. Dette gør vi, fordi vi i ovenstående analyseresultater ser en oplevet og til dels efterlevet individualiseret frihedsforståelse og et asymmetrisk afhængighedsforhold, som vi vil udfolde yderligere i et samfundsmæssigt perspektiv i analysens anden del. Annette og Bettina navigerer i en samfundsmæssig praksis, som er betingende i forhold til deres individuelle behov for at kunne arbejde på det ordinære arbejdsmarked, og derfor oplever de det som en oplevet nødvendighed at blive selvstændige i forsøget på at blive fri for de eksisterende socialt strukturerede betingende arbejdsrammer.

ER NØDVENDIGHED FREMMEDGØRENDE OG FRIHEDENS BEGRÆSENDE MODSÆTNING?

I de to tidligere afsnit har vi argumenteret for, hvordan konsulenternes måde at arbejde med praksis uden for praksis kan virke fremmedgørende på grund af afkontekstualisering, og hvordan denne fremmedgørelse kan opleves som en nødvendighed. Denne fremmedgørelse afhænger ikke alene af konsulenternes subjektive valg men også af objektive samfundsforhold i form af et kredsløb af acceleration, konkurrence og et usandt løfte om autonomi for den enkelte. Vi ser desuden, at særligt to former for fremmedgørelse kommer til udtryk ved henholdsvis: en relationel fremmedgørelse mellem deltagerne og konsulenterne samt en fremmedgørelse, der opstår mellem konsulenterne og deres arbejdspraksis. Disse fremmedgørelsesformer opstår gennem brugen af koncepter og den afkontekstualisering, som de inviterer til samt de restriktive betingelser, der skabes af et asymmetrisk afhængighedsforhold.

Vi beskriver, hvordan konsulenterne oplever friheden ved at være selvstændige individuelt og derved som en nødvendighed. Dette ser vi for eksempel, når Bettina fortæller, at hun, selvom hun også nogle gange oplever det som ufedt, bare oplever en anden frihed ved at være selvstændig, end da hun var fastansat og derfor 'dør inden i' ved tanken om at skulle være et bestemt sted fra mandag til fredag. Bettina går altså bevidst på kompromis med nogle af de sikkerheder og den stabilitet, som hun havde, da hun var fastansat. En argumentation, der underbygges af følgende citat, hvor Bettina udtaler sig om det job, som hun sagde op, for at blive selvstændig:

”(...) jeg elskede det job alt for meget. Det kunne bare ikke hænge sammen, selvom jeg prøvede. (...) [J]eg var bare nødt til at sige til mig selv, at det ikke gik, og at jeg måtte finde på noget andet. Så... Oplevet nødvendighed(!) som det hedder, ik’...”
(Bilag 2b, s. 20)

Citatet og den øvrige analyse peger altså på, at hun oplevede det som en nødvendighed at blive selvstændig, blandt andet fordi hun følte, hun her fik en anden frihed, men spørgsmålet er, som vi har belyst i underafsnittet *Flugten fra fremmedgørelse og magtforholdenes reproduktion*, om disse nødvendigheder i sig selv er fremmedgørende, og om de dermed bliver frihedens begrænsende modsætning? Det var derfor relevant at spørge os selv, hvorvidt konsulenternes motivationer og agenser opererer frit eller er betinget af og til dels underlagt de valg, som de oplever som nødvendige. Vi har argumenteret for og vist, hvordan frihedsforståelsen er blevet individualiseret, og hvordan denne forståelse reproduceres gennem en cirkulær udvikling, der i konsulenternes nuværende situation ikke fører til kvalitativ udvikling. Vi har derfor spurgt os selv, hvorvidt disse nødvendigheder er fremmedgørende i sig selv, og om dette hænger sammen med denne individualiserede frihedsforståelse samt det faktum, at agenserne og motivationerne ikke opererer frit?

Den individuelle frihedsforståelse betyder, at afhængighedsforholdene i feltet reproduceres, og dermed ser vi, at konsulenternes muligheder for at frigøre sig fra samfundsmæssige objektive betingelser og derigennem skabe en kvalitativ udvikling vanskeliggøres. En udvikling der yderligere udfordres af afhængighedsforholdene, som skabes, når konsulenterne oplever det som en nødvendighed for deres frihed at acceptere en asymmetrisk afhængighed. En asymmetrisk afhængighed, som står i kontrast til en progressiv afhængighed, men som vi også beskrev i underafsnittet *Flugten fra fremmedgørelse og magtforholdenes reproduktion*, betyder dette ikke, at hun ikke handler, men blot at disse handlinger er betinget af kravene fra Velliv og derfor fremstår afhængighedsforholdet som asymmetrisk og hendes deltagelse i feltet som reproducerende. Denne afhængighed peger dog netop mod et behov for en intersubjektiv bevidsthed af, at vi er hinandens mulighedsbetingelser og dermed er afhængige af hinanden – Bettina har brug for en at spille bold op ad. En pointe der underbygges yderligere af følgende citat, hvor Bettina beskriver, hvordan hun på den ene side ser det som en nødvendighed at være selvstændig men samtidig er afhængig af samarbejdspartnere:

”Det er så fedt at have en at spille bold op ad. Da jeg skrev fondsansøgningen, var der en som spurgte mig, om hun kunne komme og arbejde med mig i virksomhedspraktik i fem timer om ugen, hvor jeg bare sagde: ”Yes! Du kommer! For du skal hjælpe mig med det her”. Og det var ikke en jeg kendte, og hun havde en lidt anden profil end mig, men jeg havde en at sparke bold op ad, og det var guld værd(!). Det flytter mig meget længere, end hvis jeg selv sidder og opfinder et eller andet, for så kan det hurtigt blive et eller andet, ”Kæft det er genialt det her!”, men jeg har brug for, at der er nogen, der udfordrer, det jeg laver” (Bilag 2b, s. 6).

Et citat, der underbygges yderligere af følgende udtalelse, hvor Annette ikke blot italesætter deres afhængighed af andre, selvom de ønsker at være selvstændige men også understreger betydningen af netværk i denne sammenhæng: *”Vi er jo mange af sådan nogle solo-selvstændige, og vi kan sjældent løfte opgaverne alene, så vi er nødt til at have et netværk at trække på, hvis der nu kommer et eller andet”* (Bilag 2a, s. 6). I Rosas terminologi kan man således hævde, som vi også argumenterede for i underafsnittet *Når fremmedgørelsen accepteres som en nødvendighed*, at struktureringen af arbejdslivet og måden afhængigheden af andre er organiseret, bygger på et instrumentelt ønske om at opnå frihed – *”vi er nødt til at have et netværk at trække på, hvis der nu kommer et eller andet”* (Bilag 2b, s. 6) – er fremmedgørende for os selv og andre. Betingelserne er altså socialt strukturelt betingede og man kan med andre ord hævde, at konsulenterne oplever deres netværk og samarbejdspartnere, som et instrumentelt middel til at opnå den frihed, som de oplever ved at være selvstændige. Netværksmøderne, som de tilbyder i Sund IT-ledelse men også samarbejdet mellem de to konsulenter, rummer et potentiale for at imødekomme denne fremmedgørelse, hvis der i disse rum opstår en, i tråd med Løgstrups citat som indledte afsnittet *Validitet gennem etik og transparens som den del af en abduktive proces*, bevidsthed om, at vi, når vi samarbejder, har en del af hinandens liv i vores hænder og dermed ikke alene opfatter hinanden som instrumentelle nødvendigheder for at opnå frihed men i stedet involverer os i hinandens liv og problemer. I tråd med den kritiske psykologi må vi altså forstå hinanden som gensidigt afhængige og ikke ud fra et instrumentelt eller asymmetrisk afhængighedsforhold. En bevidsthed der modarbejdes af den individualiserede frihedsforståelse og brugen af afkontekstualiserende koncepter, der ikke tager højde for kompleksitet i sociale praksisser men forstår disse som lineære kausalsammenhænge, som har til hensigt at skabe effektivitet. Denne pointe, der ligger i tråd

med Standing og Kallebergs, om at prekariatet må mobilisere sig, hvis de ønsker at bryde med de forhold, som skaber ulighed¹⁴.

Vi fandt det derfor relevant at spørge os selv, om det netop er disse to konsulenter, der bør gå forrest i denne mobilisering, når de for eksempel kæmper med kroniske sygdomme og ikke føler, at de kan følge med den samfundsmæssige acceleration, som de begge giver udtryk for. I tråd med specialets emancipatoriske sigte bliver det derfor interessant at undersøge, hvilke muligheder konsulenterne på trods af den asymmetriske afhængighed har til rådighed for at modarbejde fremmedgørelsen og bane vej for, den kritik vi ser som mulighed for at skabe kvalitativ udvikling. I denne sammenhæng kan det være relevant at skelne mellem objektive - og subjektive muligheder eller med andre ord betingelser, der ligger uden- eller indenfor konsulenternes handlerum. Det er derfor ligeledes relevant at undersøge, hvorvidt disse mulighedsbetingelser er til rådighed på kort og lang sigt, fordi mulighederne, der kan virke objektive på kort sigt, på lang sigt kan blive subjektive, når forholdene ændre sig. I afsnittet *Validitet gennem etik og transparens som en del af den abduktive proces* beskrev vi, hvordan vores samarbejde med Annette og Bettina var en balance mellem at være 'tæt på' og 'langt fra'. På samme måde kan man her hævde, at konsulenternes bevidsthed om deres mulighedsbetingelser bliver en balance mellem objektive - og subjektive muligheder på henholdsvis kort og lang sigt. Forholdet mellem disse forhold og konsulenternes muligheder for at agere i dem vil netop være omdrejningspunktet for anden del af denne analyse, hvor vi med afsæt i analysens første del vil diskutere dette.

ANDEN DEL

I analysens anden del vil vi beskrive og diskutere konsulenternes brug af viden og hvilken betydning denne har for deres arbejdspraksis, samt hvordan arbejdspraksissen har betydning for de forhold som de objektive - og subjektive betingelser udspiller sig i. Forholdene i feltet, som konsulenterne deltager i, og som danner ramme for disse betingelser, kan beskrives gennem et samfundsmæssigt perspektiv, og diskussionen i denne del af analysen vil derfor tage afsæt i et sådant perspektiv samt en teorikritik af de effektiviseringslogikker, som koncepterne bygger på. Dette vil fungere, som den prisme vi nuancerer dette perspektiv igennem. Det

¹⁴ Se *Prekarisering og et arbejdsmarked under forandring*

centrale fokus i første del af analysen var at vise, hvordan konsulenternes arbejdspraksis og det asymmetriske afhængighedsforhold er med til at reproducere hinanden i et dialektisk samspil, og hvordan fremmedgørelse kan være en konsekvens af denne. Anden del vil være en analytisk diskussion af, hvilke konsekvenser denne reproduktion og fremmedgørelse har for konsulenterne, hvilket vi vil gøre gennem inddragelse af førnævnte samfundsvidenskabelige perspektiver, i en søgen efter at forstå første dels interpersonelle relationer i deres samfundsmæssige praksis.

DEN KONCEPTUALISEREDE VIDENS BETYDNING FOR PRAKSIS OG EMANCIPATIONENS MULIGHEDER

I dette afsnit vil vi vise, hvordan konsulenternes brug af viden har betydning for det arbejde, der praktiseres. Analysen tager afsæt i de former for viden, som konsulenterne tager udgangspunkt i i deres arbejde, samt af hvem og hvordan denne viden efterspørges. På baggrund af dette vil vi med afsæt i praksis analysere, hvordan denne konkrete viden har betydning og konsekvenser for måden, der arbejdes på.

HVILKEN VIDEN BLIVER EFTERSPURGT OG HVORDAN FÅR DEN BETYDNING FOR PRAKSIS?

Vi vil i det følgende foretage en analyse, der har til formål at åbne op for en diskussion af den viden, som projektets deltagere efterspørger, og hvordan den har betydning i og for konsulenternes konkrete arbejdspraksis. Derudover vil analysen fokusere på de socialt konstituerede grunde, som kan være forbundet med de valg, der tages i forhold til praksis. Dette vil vi gøre ved at tage udgangspunkt i den første analysedels fund og empiriske eksempler, der alle omhandler den måde, hvorpå Bettina og Annette forholder sig til det videnskabelige indhold af projektet.

I første del af analysen var det blandt andet et gennemgående fokus at vise hvilke typer af teoretisk viden, som konsulenterne valgte at inddrage som grundlag for, det de formidlede. I denne forbindelse fremsatte vi tesen: Det er ikke underordnet, hvilken type af viden man baserer kursets indhold på. Dette eksemplificerede vi gennem konsulenternes valg om at introducere social kapital, som universelt koncept¹⁵ og et værktøj til øget mental sundhed på et af projektets netværksmøder samt de psykologiske teorier, som var afsæt for seminarets ene oplæg. Vi vil imidlertid mene, at disse kritikere ikke kan stå alene. Vi må i stedet forsøge at

¹⁵ Se *Selvstændige konsulenter brug af koncepter i deres praksis*

forstå de grunde, der ligger bag konsulenternes valg, som vi viste i analysens første del, der på nogle punkter fremtræder paradoksale og i yderste tilfælde fremmedgørende i forhold til deres umiddelbare mål med projektet. Vi vil derfor starte med at eksemplificere, hvilke motivationer konsulenterne har haft for deres valg i forbindelse med projektets opbygning og indhold. Følgende citat er fra det første interview med Bettina, hvor hun fortæller om, hvorfor hun valgte at inddrage social kapital:

”Men i kraft af at de [deltagerne] selv har bedt om, at vi skal fokusere på noget om effektivitet og noget om social kapital, så tænker jeg, at så er vi nødt til at kunne forklare, hvad koblingen er mellem de her elementer. Og jeg vil jo mene, at hvis du er mentalt sund, så er du mere effektiv, og det er ikke bare noget, jeg påstår for det er der jo masser af videnskab, der viser (...). Så derfor giver det jo mening at sikre mental sundhed, fordi det giver mere effektive medarbejdere. (...) [H]vis vi skal tale om trivsel, hvad skal vi så tale om? Jo vi skal tale om social kapital, fordi det ved vi, at det er der evidens for påvirker effektiviteten og omvendt. Hvorimod trivsel er sådan en: ”Jamen hvad fanden handler det om?”. Bare fordi du er i godt humør, er det ikke ensbetydende med, at du er dygtigere eller mere effektiv. Sådan hænger det jo ikke nødvendigvis sammen. Men hvis der er høj grad af social kapital på arbejdspladsen, så kan man også påvise, at det skaber øget produktivitet og øget kreativitet (...). Så derfor skal jeg have flyttet ordene lidt væk fra trivsel, for det er sådan et hverdagsord, ik’? Men hvis vi skal gøre det evidensbaseret, er vi nødt til at snakke om social kapital (...)” (Bilag 2b, s. 2-3).

Citatet ovenfor er enormt interessant, da det siger noget om flere ting, der relaterer sig til dette underafsnits tema. Som vi ligeledes viste i underafsnittet *Social kapital som et hverdagsligt eksempel på koncepters integrerede afkontekstualisering*, så er det tydeligt, at Bettina vægter deltagerens ønsker om, hvad projektet bør indeholde højt. Hun inddrager derfor et fokus på effektivitet, men det er ligeledes present, at hun har måtte forholde sig til, *hvordan* hun får inkorporeret fokuset i projektet. Som vi ligeledes har berørt i førnævnte afsnit, så benytter Bettina sig af konceptet social kapital i denne proces. Vi har allerede vist, hvordan brugen af social kapital som universelt koncept har en afkontekstualiserende karakter, men til gengæld er det let omsætteligt. Social kapital gør brugeren i stand til at forstå – men ikke nødvendigvis

bruge – nogle meget komplekse sociale processer, hvilket gør konceptet effektivt i teorien men ikke nødvendigvis i praksis, fordi afkontekstualiseringen er med til at gøre koncepterne abstrakte og derfor svært omsættelige. Vi påpeger dette, som vi argumenterede for i førnævnte afsnit, fordi afkontekstualiseringen er med til at gøre koncepterne abstrakte og derfor svært omsættelige i praksis. Det er på baggrund af dette faktum, at man kan stille spørgsmål til og diskutere, hvorvidt Bettina og Annettes agens primært er motiveret gennem ønsket om at øge trivslen i ledernes virksomheder eller om det i højere grad handler om at reproducere den viden, der på forhånd efterspørges. Holder vi dette op imod den viden, vi har redegjort for om konsulent- og IT-branchen, så ved vi, at begge brancher er i rivende udvikling, men at det også er brancher, hvor konkurrencen er enormt høj¹⁶. Den rivende udvikling gør, at vi kan se paralleller til Rosas acceleration af sociale forandringer. Forandringerne kommer ikke til udtryk gennem konsulenternes skiftende ansættelsesforhold men gennem den rivende udvikling i branchen, som konsulenterne skal kunne følge med i, hvis de vil gøre sig håb om at klare sig. Med denne konkurrence in mente må vi altså spørge os selv, om de to branchers refleksive forhold kommer til udtryk gennem efterspørgslen på effektivitet og accelererende udvikling, samtidig med at arbejdsmarkedet bliver mere og mere usikkert, hvilket ifølge Rosa og Standing er kendetegnet for vores moderne samtid. Netop som i analysens første del får vi her tydeliggjort, hvordan konsulenterne også står i et afhængighedsforhold til deltagerne, der er kendetegnet ved asymmetri. Det er selvfølgelig, at der må være et afhængighedsforhold for uden deltagere, vil der ikke være et projekt, og uden Annette og Bettina vil lederne ikke få et kursus i mental sundhed. Man vil imidlertid kunne spørge ind til, hvorvidt deltagerne egentligt er afhængige af dette kursus, eller om dette behov er skabt af samtidens effektivitetsnormer. Dette er dog ikke en pointe, vi vil gå nærmere ind i her men blot konstatere, at der imidlertid opstår en asymmetri, idet deltagerne på den ene side efterspørger viden, der af brancherelaterede grunde kan øge effektivitet, og på den anden side ved det høje antal deltagere, der er en betingelse fra Vellivs side. Betingelserne fra Velliv kan vanskeliggøre konsulenternes muligheder for en fri udvikling af praksisformer, der kan skabe kvalitativ udvikling ude i virksomhederne. Derfor kan konsulenterne opleve brugen af universelle koncepter som nødvendige for at leve op til målsætningerne fra både Velliv og de deltagende

¹⁶ Se *IT-branchens afhængighed af den samfundsmæssige økonomis konjunkturer og Selvstændige konsulents brug af koncepter i deres praksis*

ledere, hvilket igen kan være på bekostning af kvalitativ udvikling. Vi må altså forstå den sociale praksis gennem en inkludering af alle deltagende parter da Vellivs mulighed for at bestemme antallet af deltagere – der sætter betingelserne for, hvor kontekstuelle konsulenterne har tid til at være – netop ikke kun har indflydelse på Annette og Bettina, men ligeledes på ledernes udbytte af projektet. Ved at medregne Velliv som den magthavende og præmissættende del af asymmetrien i afhængighedsforholdet til konsulenterne placerer dette Bettina og Annette som deltagere i feltet i en reproduktiv praksis, hvor asymmetrien i sig selv er med til at konstituere et ulige magtforhold, der er med til at producere konsulenternes følelse af, at deres valg bliver og er oplevede nødvendigheder. De problematiske forhold (instrumentalisering, individualisering og fremmedgørelse), som vi i første analysedel påpegede ved dele af konsulenternes arbejdspraksis, finder altså deres eksistensberettigelse i en asymmetrisk reproduktiv social praksis. Ser vi dette i forhold til den samfundsmæssige udvikling, som Rosa og Standing påpeger, så begynder der at tegne sig et mønster af, at både de deltagende ledere og Velliv er med til at forme den konkrete arbejdspraksis, som konsulenterne udfører. Dette er ikke et problem men derimod en kendsgerning, da den individuelle og autonome praksis kun består som en ideologisk utopi, fordi alle produktive processer udført af mennesker er sociale forstået i ordets bredeste forstand. Udfordringen for det emancipatoriske perspektiv ligger i, at Annette og Bettina i deres søgen efter frihed gennem deres deltagelsesmåder i feltet står i den 'ende' af det asymmetriske afhængighedsforhold, hvor deres handleevne bliver begrænset. Sagt på en firkantet måde så er det konsulenternes oplevelse, at de enten har mulighed for at give afkald på den frihed de søgte ved det selvstændige arbejde og søge tilbage til en fastansættelse eller, som tilfældet er skabe deres eget arbejde, der indeholder præcis, det som de brænder for, hvor de til gengæld oplever betingende nødvendigheder, som medkonstituerer bestemte paradoksale fremmedgørende praksisser. Det forholder sig imidlertid ikke sådan, at vores informanter blot er definitivt underlagt disse sociale strukturer og magtforhold. I dette speciale tilstræber vi at forstå mennesket gennem de måder, som det griber verden an på. Derfor er det vigtigt for os også at vise de dele af deres praksis, hvori de forsøger at modarbejde de fremmedgørende konceptuelle metoder. I den forbindelse er netværksmøderne et rammende og eksemplarisk forsøg på netop dette. Disse møder åbner op for et ligeværdigt sparringsrum uden konkurrence, der har til hensigt at udvikle på deltagernes praksisser med udgangspunkt i de erfaringer, de hver især har med ledelse. Hvorledes netværkspraksissen udfolder sig, kan

vi kun gisne om, da vi ikke har empirisk grundlag til at konkludere på det. Vi ved dog, hvilke idéer der ligger bag konsulenternes valg og gennem vores observationer på evalueringsmøderne, interviewene og logbogsnotaterne, får vi et indblik i, hvilke refleksioner de gør sig i forhold til arbejdet med de udfordringer, som uvægerligt opstår i en sådan proces:

“Fortrolighed med konkurrenter? Et par interessenter har rejst bekymringen om, hvorvidt man kan/vil tale om sårbare emner og være fortrolige i et netværk, hvor man måske også er konkurrenter i en eller anden grad. Dette skal klart italesættes til første netværksmøde: se de andre som potentielle sparringspartnere I kan bruge til at styrke jeres forretning med. Hvis der er besluttet direkte konkurrenter, skal det selvfølgelig være muligt at bede om at komme over i en anden gruppe” (Bilag 6, s 14).

Citatet fra logbogsnotaterne peger på, at konsulenterne vægter den frie samtale højt i netværksmøderne og potentialet ved at se de andre som sparringspartnere. Vi læser samtidig, at konsulenterne forholder sig helt konkret til udfordringerne ved et sparringsrum, hvor deltagerne opfatter hinanden som konkurrenter. Det kan altså betyde, at konsulenterne, når de har frie muligheder for det, ønsker at opsætte rammer, der netop går imod den konkurrence, som de selv og lederne handler på udenfor netværksmøderne.

Vi ser altså, at konsulenterne handler inden for de rammer, som Velliv sætter, og at disse handlinger i høj grad er baseret på tillid – en tillid til hinanden ved for eksempel ikke at indgå formaliserede kontrakter for samarbejdet – og en tillid, der ikke afspejles i de fremmedgørende praksisser, som samarbejdet med Velliv er præget af. Konsulenternes forhold til Velliv står således i kontrast til det tillidsfulde rum, som de ønsker at etablere til netværksmøderne men står i forhold til citatet tilsyneladende også i kontrast til deltagernes hverdagspraksis. Dette peger, som vi også tidligere har argumenteret for, på det potentiale, netværksmøderne har for at skabe en fælles bevidsthed, der står i kontrast til den individualisering, som vi ser præger dele af konsulenternes øvrige praksis, når de for eksempel anvender universelle koncepter. Et potentiale, vi vil hævde, vil kunne ændre praksis kvalitativt, men som også er vanskelig at virkeliggøre qua det asymmetriske afhængighedsforhold til Velliv, der i denne sammenhæng bliver udtryk for metafeltets dominans i forhold til fælles normer, som er universelt gyldige. Det er imidlertid ikke alene Velliv, der bliver betingende for projektets rammer, men deltagerne

bliver det også i kraft af Bettina og Annettes afhængighedsforhold til dem. Deltagerne er ligesom konsulenterne underlagt samtidens normer, og vi kan spørge os selv, om det er derfor, at de efterspørger let omsættelig viden med fokus på effektivitet. Er dette tilfældet, reproduceres deltagernes fortravlede arbejdsliv gennem Annette og Bettinas arbejdsliv, hvilket kan være udslagsgivende for, hvorfor det er meningsgivende for dem at arbejde med koncepter, der i teorien fremstår som et effektiviseringsværktøj, men i praksis kan virke fremmedgørende. Deres fokus på tillid kan dog i dette tilfælde også udvikle sig til at blive den lille forskel, der på sigt kan få den kvantitative udvikling til at slå om i kvalitativ forandring af praksis hos både deltagere og konsulenter.

HVILKEN BETYDNING HAR FORSTÅElsen AF KONCEPTER SOM TEKNOLOGIER I DET SENMODERNE SAMFUND?

I det følgende vil vi udfolde og diskutere de to fremmedgørelsesformer, som vi i analysens første del argumenterer for, kan være en konsekvens af nogle af konsulenternes nuværende arbejdspraksisser. I denne forbindelse vil vi fremsætte og argumentere for, hvordan koncepter kan forstås som teknologier, der i teorien er ideelle til at øge effektiviteten med men i praksis, blot inviterer til en abstrakt forståelse af den egentlige kontekst, der kan medføre fremmedgørelse. Hvorvidt dette er et udtryk for effektivitet eller en ineffektivitet må dog være op til en konkret undersøgelse af koncepter i deltagernes egentlige praksis. Vi vil endvidere argumentere for, hvordan fremmedgørelse kan hænge sammen med det asymmetriske afhængighedsforhold, som vi udledte i analysens første del samt diskuterede i ovenstående underafsnit. Konsekvenserne kan herved få betydning for Bettina og Annettes muligheder for at kunne give kritik af – og dermed forandre – deres arbejdsforhold kvalitativt.

I afsnittet *Skaber arbejdet med praksis udenfor praksis afstand mellem 'dem', 'os' og 'mig'?*, viste vi, hvordan det fremmedgørende arbejde kommer til udtryk i to afkontekstualiserende grundformer – den relationelle fremmedgørelse og fremmedgørelsen fra sit eget arbejde. I ovenstående analyseafsnit har vi løbende givet konkrete eksempler på, hvordan disse overkategorier kommer til udtryk i konkrete praksissammenhænge. Overkategorierne fremstår dog ikke kun som enkeltstående konklusioner på handlesammenhænge. For at udfolde hvordan vi kan forstå koncepter som fremmedgørende værktøjer, der er medkonstituerende for en afkontekstualiserende praksis, må vi med inspiration fra Rosas inddeling af forskellige fremmedgørelsesformer i forhold til senmodernitetens tidsregime, og Schraubes udlægning af, hvordan teknologier altid har spillet en rolle i menneskets

samfundsmæssige virke, spørge os selv: Kan vi forstå universelle koncepter, der bruges til at fremme forandring i arbejdslivet som moderne teknologier, der benyttes som værktøj i konsulenternes praksis? Ifølge Schraube er forståelsen af teknologier, der begrænser sig til kategorielle definitioner såsom computere, mobiltelefoner og fjernsyn for snævrer. Teknologier bør derimod også forstås i langt bredere forstand:

“The term technology refers to human-made objects and artifacts as varied as computers, telephones or atomic power plants, and can be understood as all the machines, systems and techniques underlying human civilization and society. The word itself originates from the ancient Greek *techne*, which not only refers to material objects and the *results of human activity*, but also to specific *processes of human activity* and the *art of bringing something into existence*” (Schraube, u.å., s. xx-yy).

Med ovenstående definition af teknologi vil vi altså mene, at koncepter som for eksempel social kapital kan forstås som et værktøj, som mennesker kan tage i brug for at skabe forandring – altså det som Schraube i citatet refererer til, som ‘en menneskelig handling der skaber noget’. Dette ser vi både ved, at konsulenterne ønsker at skabe et projekt, hvori social kapital, som tidligere beskrevet¹⁷, indgår som en prædefineret kategori i spørgeskemaundersøgelsen, men ligeledes når Annette og Bettina søger at skabe forandring hermed. Ser vi dette i forhold til vores kritik af brugen af koncepter i arbejdet med at styrke den mentale sundhed, så er det interessant, at social kapital ganske vist er et værktøj, som har til hensigt at øge det gode arbejdsmiljø, men vores undersøgelser viser samtidig, at Bettina og Annette bliver mere afkontekstualiserede og dermed abstrakte gennem brugen af social kapital som universelt koncept. Det er en pointe for Schraube, at teknologien på den ene side kan give mennesket muligheder men samtidig kan være underminerende for handlemuligheder (Schraube, u.å., s. xx-yy). Vi har tidligere beskrevet, at det er et mål for os at øge mulighederne for at bryde med prækonstruktioner for at opnå nye erkendelser. I forlængelse heraf, bliver det derfor relevant at diskutere, om det ligeledes er sådanne prækonstruktioner, der er den begrænsende faktor, når teknologien underminerer individets handlemuligheder. I relation til brugen af social

¹⁷ Se *Selvstændige konsulenter brug af koncepter i deres praksis*

kapital som et konceptualiseret værktøj til – gennem forbedret mental sundhed – at øge effektiviteten, bliver spørgsmålet derfor, hvorvidt denne prædefinerede kausalsammenhæng mellem social kapital, forbedret mental sundhed og øget effektivitet kommer til at underminere muligheden for at forholde sig kritisk og derved forstå kompleksiteten af social praksis. Under et planlægningsmøde observerede vi følgende dialog mellem de to konsulenter:

"Der er en arbejdsmæssig fordeling af opgaver til at starte med.

A: "*Hvordan skaber man et godt arbejdsmiljø?*" → Der diskuteres processens bestanddele og røde tråd. Blandt andet tages behovsanalysen i brug som værktøj til dette.

Begreber som *effektivitet, social kapital, mental sundhed* og *trivsel* bliver brugt som ledetråde.

B: "*De vil have værktøjer og netværk*". → Der er fokus på at gøre indholdet så lidt abstrakt som muligt.

A: "*Det er ikke et undervisningsforløb det her – det er kun til inspiration*"

B: "*Jaaa, men de vil have viden og værktøjer...*" (Bilag 3, s. 4).

I observationen ser vi et eksempel på, hvordan konsulenterne ikke alene er bevidste om den efterspørgsel, som vi beskrev i ovenstående underafsnit men også vigtigheden af, at den viden, de præsenterer deltagerne for, stemmer overens med denne efterspørgsel ved, at den er let omsættelig. Observationen kommer derfor også til at fremstå som et eksempel på sammenhængen mellem effektivitet og koncepter – eller som Rosa udtrykker det koblingen mellem teknologiens acceleration og accelerationen af livstempoet. Med dette mener vi, at deltagerne går på kurset for at få teknologier i form af koncepter til at forbedre den mentale sundhed i deres virksomhed, men hvis dette ikke lykkes, kan deltagerne få oplevelsen af, at de ikke har forvaltet konceptet tilstrækkeligt – altså brugt teknologien korrekt – fordi koncepter ved sin universelle karakter er svære at kritisere. Deltagerne kan derved få følelsen af utilstrækkelighed, hvilket netop er den modsatte effekt end konceptets intention – hvilket umiddelbart kan virke paradoksalt. Koncepterne kommer dermed til at indgå i et accelerationskredsløb, hvor konkurrencen på effektivisering af tid fungerer som motor og i tråd med ovenstående underafsnits pointe om feltets logikker, kan det være vanskeligt – endsige umuligt – for konsulenterne at bryde dette kredsløb. Dermed ikke sagt at det er umuligt, men

det ville i så fald være nødvendigt at skelne mellem konsulenternes muligheder på henholdsvis kort - og lang sigt. Vi har tidligere haft forbehold for Standings klasseteoretiske forståelse af prekariatet, som en klasse in spe, fordi den blev for deterministisk i forhold til vores ønske om at undersøge de psykologiske processer, som subjektet undergår som en del af prekariseringsprocessen. Vi ser dog, at flere af de faktorer, som Standing mener, karakteriserer prekariatet ligeledes gør sig gældende for Bettina og Annette, og vi mener derfor, at han her er relevant at inddrage for at sætte deres arbejdspraksis i relation til en historisk samfundsmæssig kontekst. På kort sigt vil mulighederne være begrænsede, da en ændring vil kræve en påvirkning af feltets magtforhold, og det er netop en af Standings pointer, at der er behov for mobilisering, hvis prekariatet vil bryde med de usikkerheder, der på nuværende tidspunkt gør sig gældende. Det springende punkt for Standing, som vi til dels tilslutter os, er, hvordan subjektets handleevne fordrer kort- eller langsigtede interesser. I forhold til vores teoretiske ståsted kan en sådan forandring ske gennem en ændring af kapitalformernes strukturelle konfiguration i feltet. For at nuancere vores skelnen mellem kort- og langsigtede interesser vil vi inddrage tidligere professor i sociologi ved Københavns Universitet Joachim Israels beskrivelse:

“Tag f.eks. den situation, hvor en arbejder må afgøre, om han skal strejke eller fortsætte med at arbejde og derved sørge for sin familie. (...) Er hans families interesser mere »virkelige« end klasseinteresser? En måde at løse problemet på er at skelne mellem kort- og langsigtede interesser. Ved at foretage en sådan sondring kunne man hævde, at beslutningen om ikke at strejke muligvis ville tilfredsstille kortsigtede interesser, mens deltagelse i strejken »i det lange løb« ville fremme arbejderklassens interesser og dermed også arbejderens og familiens interesse” (Israel, 1970, s. 98).

Med denne definition in mente og vores emancipatoriske sigte for øje, vil vi i det kommende afsnit diskutere, hvorvidt den videnskabelige evidens universelle udtryk kan have en afvæbnede magt, og hvilken betydning dette har for konsulenternes praksis.

MULIGHEDEN FOR MOBILISERING AF INTERESSEFÆLLESSKABER GENNEM KRITISK UDVIKLING AF EGEN PRAKSIS

I analysens første del har vi beskrevet, hvordan konsulenterne valgte at blive selvstændige i en søgen efter en frihed – en frihed, som de forstår på individualiseret måde og som de ikke

oplevede, de havde i deres tidligere jobs som fastansatte. Vi beskriver ligeledes, hvordan Bettina for eksempel trækker instrumentaliseret på habituelle erfaringer, når hun i samarbejdet med Velliv vælger at sende statusrapporter, selvom de ikke har bedt om det, fordi hun mener det vil få hende til at fremstå professionel. Det er netop en pointe for os, at disse habituelle erfaringer er instrumentaliserede, fordi hun trækker på dem uden at reflektere over, om der kunne være et alternativ. Og spørgsmålet er, hvorvidt det netop kunne være disse instrumentaliserede handlinger sammen med den individualiserede forståelse af frihed, som bliver en udfordring for de to konsulenter i deres søgen efter netop frihed, og hvordan dette i så fald kommer til udtryk i deres praksis?

I en dialektisk optik må denne søgen efter frihed både være et kollektivt og individuelt anliggende, hvis der skal skabes en langsigtet forandring og i tråd med den ovenstående pointe om behovet for mobilisering, hvis de forhold, som vi tidligere i analysen har vist, at konsulenterne arbejder med og imod, og som er med til at reproducere de asymmetriske afhængigheder og nødvendigheder i feltet, skal ændres. Den individualiserede forståelse vanskeliggør imidlertid en bevidsthed, som fordrer en kollektiv interesse – nemlig erkendelsen af, at vi er hinandens mulighedsbetingelser, og derfor må mobilisere en fælles interesse, hvis vi både på kort - og lang sigt skal have mulighederne for at skabe en forandring. Denne fælles interesse bør derfor tage udgangspunkt i individers konkrete subjektive erfaringer, fordi det netop er disse og ikke abstrakte universelle koncepter, der er udtryk for hverdagens virkelige udfordringer. Når konsulenterne anvender koncepter, bliver det derfor relevant at forholde sig til, hvilke konsekvenser dette har for det tillidsfulde rum med potentiale for udvikling, som konsulenterne ønsker at skabe til netværksmøderne og for det interessefællesskab, der på sigt har potentiale til at bidrage til en forandring af forståelsen og konstitueringen af afhængighedsforholdene i de berørtes praksis. Vi vil dog forholde os kritisk til, hvorvidt dette kan lade sig gøre, hvis konceptet, som i dette tilfælde er social kapital, anvendes uden om subjektive erfaringer og som formaliseret universel viden om, hvad der giver mental sundhed. Men, som vi tidligere har argumenteret for, så ser vi, at netværksmøderne i sig selv rummer potentialet for at skabe et interessefællesskab, men udfordringen for de to konsulenter bliver, at det netop er koncepterne og de hurtige løsninger, som deltagerne efterspørger og qua konsulenternes afhængighed af deltagerne, har de vanskeligt ved at se bort fra dette ønske. Tages der derimod udgangspunkt i social kapital, som en mulighed for at tale om de subjektive

erfaringer, så rummer dette koncept et potentiale, men bruges det som en hurtig genvej, hvor det ikke sættes i forbindelse med disse erfaringer og konkrete udfordringer, så kan afkommet være det modsatte. I relation til det ovenstående spørgsmål om hvorvidt det netop er de instrumentaliserede handlinger og konsulenternes ønske om frihed, som gennem deres afhængighed af deltagerne bliver begrænsende for deres mulighed for kritisk udvikling af praksis.

Vi har tidligere vist, hvordan konsulenterne både i relationen til Velliv men også i forholdet til deltagerne står i et asymmetrisk afhængighedsforhold og spørgsmålet er, hvilke muligheder konsulenterne har for at påvirke denne afhængighed, så de ikke nødvendigvis behøver at anlægge et fokus på effektivitet og derfor inddrage universelle koncepter, men derimod kan gøre op med det accelererende tidsregime og skabe rum for subjektive erfaringsudvekslinger og interessefællesskaber. I forlængelse heraf samt analyserne i afsnittet *Hvorfor opleves nødvendighed, når målet var frihed?* bliver det derfor relevant at spørge om valget om at blive selvstændige var en investering i frihed – en investering, hvor prisen jævnfør underafsnittet *Jagten på frihed* er ustabilitet og økonomisk usikkerhed – og dermed kan forstås som et brud med de samme effektiviseringslogikker og tidsregimer, som deltagerne oplever i deres arbejdspraksis, og koncepterne i teorien tilbyder en løsning på. Men spørgsmålet er, om investeringen giver det ønskede afkast, og om konsulenterne også på lang sigt vil opleve sig selv som endnu mere frie, end de gør i deres nuværende position, eller om det langsigtede perspektiv afhænger af en frigørelse af mere end blot to individer. Som tidligere nævnt er det både et kollektivt og individuelt anliggende at skabe langsigtede forandringer og dermed også at frigøre sig. Med dette mener vi, at det ikke kun er op til de to konsulenter at mobilisere dette oprør, men at det bør etableres i et interessefællesskab med alle, der oplever, at de er underlagt tidsregimer og effektiviseringslogikker og dermed ikke alene er et spørgsmål om den individualiserede frihedsforståelse, som vi tidligere har beskrevet, netop kan være en udfordring for de langsigtede interesser. I den sammenhæng er det igen relevant at inddrage Standing, der beskriver følgende: *"Prekariatet får at vide, at det står til ansvar over for markeds kræfterne og bør være evigt omstillingsparat. Resultatet er en voksende gruppe mennesker – potentielt alle, der står uden for eliten, som er trygt forankret i deres rigdom og afstand til samfundet – der kun kan beskrives som fremmedgjort, normløs, bekymrede og tilbøjelige til vrede"* (Standing, 2017a, s. 54). Konsulenterne skal altså også ifølge Standing

kunne omstille sig og efterleve de krav om hurtige og effektive løsninger, som vi ser deltagerne og Velliv stiller, hvis de vil bibeholde deres umiddelbare frihed. Udfordringen er dog ligeledes ifølge Standing, at: "*Et godt samfund kræver, at folk har empati, en evne til at se sig selv i en andens situation. Empatiske følelser kæmper konstant med følelser af at være i konkurrence. Folk, der kan være i konkurrence med hinanden, skjuler viden, informationer, kontakter og ressourcer for hinanden for det tilfælde, at det vil give den anden en fordel (...)*" (Standing, 2017a, s. 51). Den individualiserede frihedsforståelse, som fordrer den kortsigtede interesse, er således ikke en løsning, hvis vi ønsker et godt samfund, hvor det individuelle og kollektive ikke er adskilt, men dialektisk forbundet. Netværksmøderne kan i denne sammenhæng forstås som et eksempel på den langsigtede løsning, fordi de, som vi beskriver i underafsnittet *Frihedsforståelsens individualisering og konsulenternes handleevne*, rummer et potentiale for en mere kollektiv bevidsthed, men også fordi Annette og Bettina insisterer på, at deltagerne ikke skal underskrive kontrakter med konkurrenceklausuler, men stole på hinanden og forstå, at de kan få noget ud af at dele hinandens erfaringer (Bilag 2b, s. 7; Bilag 6, s. 14). En pointe som vi også ser i forhold til Bettinas egen brug af netværk, hvor hun fortæller at særligt et af netværkene fokuserer på det sociale, relationen, og at de fungerer som hinandens ambassadører (Bilag 2b, s. 22). Til seminaret så vi dog, at denne forståelse af netværk ikke er almenlydig i feltet, da oplægsholderen fra Virksom omtaler personer i et netværk som 'konkollegaer', fordi de på én gang er ens konkurrenter, men også ens kollegaer (Bilag 3, s. 13). Modsat vil man dog også kunne argumentere for, at Bettina netop ikke bidrager til dette interessefællesskab, når hun, som vi viser i underafsnittet *Flugten fra fremmedgørelse og magtforholdenes reproduktion*, vælger at sende statusrapporter til Velliv, selvom de ikke har bedt om det, og dermed bidrager hun til en reproduktion af de eksisterende logikker og afhængighedsforhold.

Det egentlige spørgsmål bliver dog om de ændringer, som konsulenterne foretager, når de for eksempel siger deres faste stillinger op og bliver selvstændige i en søgen efter frihed, eller når de insisterer på, at deltagerne i Sund IT-ledelse ikke skal underskrive kontrakter med konkurrenceklausuler, er nok til at skabe et interessefællesskab, som på lang sigt vil kunne påvirke logikkerne og afhængighedsforholdene i feltet og dermed en kvalitativ udvikling, eller om udviklingen alene bliver kvantitativ, fordi afhængighedsforholdene fastholdes og reproduceres, når der ikke er en bevidsthed om potentialet i det langsigtede interessefællesskab. I tråd med Israels pointe vil man således kunne argumentere for, at konsulenternes

valg om at blive selvstændige har været i en kortsigtet individuel interesse, mens en langsigtet interesse muligvis skulle opnås gennem en radikalt forandret intersubjektivitet, der bygger på kollektive erfaringsudvekslinger og et interessefællesskab, som er konstitueret i såvel det individuelle som det kollektive. Det er dog vigtigt at understrege, at den kortsigtede handling ikke er irrationel, men derimod skal forstås, som et udtryk for en oplevet nødvendighed, som konsulenterne tidligere i arbejdslivet har erkendt og derefter handlet på. Det kan imidlertid diskuteres, hvorvidt det i konsulenternes nuværende situation er muligt at praktisere den nødvendige kritik i deres egen praksis eller om det asymmetriske afhængighedsforhold, koncepternes iboende afkontekstualisering og vor tids samfundsnormer i stedet opløser kritikken og vender den indad mod subjektet. Denne refleksion vil være afsæt for specialets afsluttende perspektiverende diskussion, hvor vi med afsæt i spørgsmålet; Skaber arbejdet med praksis uden for praksis en gordisk knude, hvor kritikken opløses, vendes indad og spænder ben for en kritisk udvikling af praksis? Vi vil senere diskutere denne udfordring, men først vil vi opsummere analysens hovedpointer i en konklusion.

7. KONKLUSION – AFSLUTNINGEN PÅ EN ABDUKTIV REJSE

I dette speciale har vi gjort os store anstrengelser for at være stringente i forhold til at holde os på den abduktive sti, som både kan – og har været – snoet og kringlet. Samtidig har vi ledt med lys og lygte efter de modsætningsfyldte fyrtårne, der kommer til udtryk i de konkrete dele af den arbejdspraksis, som Bettina og Annette med stor tillid har lukket os ind i – alt imens, at vi ikke ville miste forbindelsen helt til det samfundsmæssige fastland. Denne dialektiske tilgang var i starten af processen svær at indfange. Men langsomt og sikkert erkendte vi, hvilke muligheder det giver at forstå menneskets praksis – ikke ud fra prædefinerede forestillinger – men derimod med udgangspunkt i dets subjektive oplevelser af de sociale og samfundsmæssige betingelser, som de arbejder med og imod som en del af deres hverdagslige arbejdspraksis. Dette blev således det retningsgivende kompas, hvorimod vores nysgerrighed – materialiseret i specialets problemformulering – var drivkraften, der skubbede os videre, hver gang vi troede, at vi var nået til enden af erkendelsens vej. På trods af at vi stadig ser vejen sno sig foran os, vil vi i det følgende konkludere på de vigtigste opdagelser vi har gjort os i denne abduktive proces.

I vores analyser har vi set, hvordan konsulenternes valg om at blive selvstændige var rationelt begrundede i de oplevelser, som de havde haft i forbindelse med deres tidligere jobs. Udover de grunde, som deres respektive sygdomme har givet dem, er det tydeligt, hvordan driften mod et friere arbejdsliv har været en stor motivation for dem – en frihed, som de selv giver udtryk for at finde i deres nuværende arbejdssituation. Vi forholdt os imidlertid nysgerrigt til, om denne oplevelse af frihed var uden indre modsætninger, og hvis ikke den var det, hvordan vi så kunne være med til at belyse disse, eller om det frie arbejdsliv faktisk opnås ved at blive selvstændig. Svaret på dette spørgsmål fandt vi ikke i det entydigt sande men derimod i form af nye modsætninger. For Bettina og Annette oplevede at have opnået en form for frihed – for eksempel ved at kunne styre deres egne arbejdstider – men samtidig så vi også, hvordan de på andre måder blev betinget i deres arbejdspraksis. Disse betingelser kom til udtryk i et asymmetrisk afhængighedsforhold til både Velliv, der støttede deres projekt økonomisk og ved deltagernes indflydelse på projektets indhold. Disse asymmetriske afhængighedsforhold kom endvidere til at fremstå fremmedgørende på to måder. Først ved at Velliv stillede krav til visse dele af projektets form eksempelvis i forhold til antallet af deltagere i projektet, hvilket begrænsede konsulenternes handleevne til at udvikle deres egen arbejdspraksis; og dernæst

ved at mange af deltagerne ønskede et fokus på, hvordan man fik værktøjer, der kunne øge effektiviteten og produktionen i deres virksomhed. Gennem vores analyser har vi vist og argumenteret for, at disse to faktorer har været medvirkende til, at det var meningsgivende for konsulenterne at benytte sig af universelle koncepter, fordi de i teorien giver nogle formaliserede svar på, hvordan man øger en virksomheds mentale sundhed, hvilket svarede til deltagerens ønske om effektivitet. I praksis gør koncepterne imidlertid det konkrete abstrakt, netop fordi koncepterne forholder sig universelt til en virkelighed, der er en social sammenfiltning af subjekter, som ikke er statiske men derimod i konstant forandring, gennem deres hverdagslige praksisser. Heri, så vi følgende former for fremmedgørelse optræde i konsulenternes arbejdspraksis: *Fremmedgørelse fra sin egen arbejdspraksis* (muligheden for kontrol over arbejdets form) og *den relationelle fremmedgørelse* (koncepternes adskillelse af mennesket fra dets konkrete praksis). Desuden peger vores analyser på, at konsulenterne ikke kun begrundede deres valg af form og indhold i projektet på baggrund af de betingelser, som det asymmetriske afhængighedsforhold konstituerer. Konsulenterne gør det ligeledes, fordi det senmoderne samfunds accelerationskredsløb og de historisk konstituerede drivkræfter og logikker, som bygger på konkurrence mellem mennesker og en tro på at den ultimative frihed for den enkelte, og dermed fordrer en individualiseret frihedsforståelse. Disse kulturelle betingelser er med til at gøre dele af konsulenternes begrundede handlinger instrumentaliserede. Sammen med det asymmetriske afhængighedsforhold og fremmedgørelsen, mener vi, at dette kan være med til at reproducere betingelserne, der begrænser konsulenternes muligheder for at udvikle deres egen praksis frit og arbejde med præcis det, de ønsker.

Afslutningsvist er det vigtigt for os at påpege, at konsulenternes praksis ikke er entydigt reproduktiv. Vores analyser viser derimod, at særligt projektets netværksmøder indeholder et potentiale til at bryde med ovenstående fremmedgørende processer, og muligvis allerede delvist gør det. Analyserne, der omhandler disse netværksmøder, viser blandt andet, at når konsulenterne får frihed til at sætte rammerne for deres egen praksis, ønsker de at etablere normer om frihed fra konkurrence og sparring om praksis på baggrund af andres subjektive og konkrete erfaringer. Hvorvidt dette potentiale forløses eller om det asymmetriske afhængighedsforhold, fremmedgørelsen, samfundets accelerationskredsløb og den individualiserede frihedsforståelse, i stedet betinger muligheden for kritik og kvalitativ

udvikling af egen praksis vil dog kræve endnu en undersøgelse af praksissen i netværksmøderne. Vi har således udlagt vores rejses nuværende opdagelser og vil nu gennem en perspektiverende diskussion åbne op for vanskelighederne ved at arbejde med praksis udenfor praksis.

8. PERSPEKTIVERENDE DISKUSSION

SKABER ARBEJDET MED PRAKSIS UDEN FOR PRAKSIS EN GORDISK KNUDE, HVOR KRITIKKEN OPLØSES, VENDES INDAD OG SPÆNDER BEN FOR EN KRITISK UDVIKLING AF PRAKSIS?

I kapitlet *Præsentation af informanter og case* beskrev vi, hvordan Bettina gav udtryk for frustration, fordi hun ikke oplevede, at den programmør, som hun havde hyret til at skabe et internetbaseret forum for lederne, havde løst opgaven tilstrækkeligt. Spørgsmålet er om dette eksempel netop opridses én af udfordringerne ved at arbejde med praksis uden for praksis. Programmøren var ikke en del af projektet og kendte det dermed ikke indefra men blev sat til at løse opgaven på baggrund af Bettinas instruktioner, og man kan spørge sig selv, om det derfor er en umulig eller i hvert fald en ganske vanskelig opgave. Endvidere kan vi spørge os selv om denne organisering af en arbejdspraksis, hvor arbejdsopgaver udliciteres og arbejdet med praksis udenfor praksis derved vanskeliggør kritik, opløser den eller endog vender den indad mod individet – en praksis, som konsulenterne også selv indgår i, når de gennem projektet ønsker at forbedre mental sundhed ikke alene hos lederne, der deltager, men også gennem disse ledere forbedre den mentale sundhed helt ud i de respektive virksomheder.

En problematik der ikke kun gør sig gældende for de selvstændige konsulenter men ligeledes en problematik, som Willig og Ejrnæs også viser gør gældende i den offentlige sektor, hvor arbejdsopgaver i stigende grad udliciteres med det resultat, at mulighederne for kritik betinges ellers vendes indad, hvilket ifølge de to forfattere i værste fald kan blive en demokratisk udfordring. Udfordringen ved denne bevægelse er, at den bremser muligheden for udvikling og øger risikoen, for at der træffes irrationelle beslutninger, fordi disse ikke træffes på et oplyst grundlag. Når opgaverne udliciteres, udliciteres muligheden for kritik ligeledes, fordi "(...) handlinger og følelser løftes ud af deres kontekst, og som konsekvens falder mulighederne for indflydelse" (Ejrnæs & Willig, 2018, s. 31–32). Med andre ord har dette ikke kun betydning for konsulenterne eller deltagerne i projektet, men helt ud i virksomhederne, hvor konsulenterne

ellers ønskede at skabe godt arbejdsmiljø – for, hvor skal medarbejderne vende kritikken hen, hvis de ikke føler sig mentalt sunde? Lederne har jo gjort en indsats ved at deltage i projektet og konsulenterne har medarbejderne aldrig mødt, ligesom lederne på grund af koncepternes afkontekstualiserende karakter kun kan bebrejde sig selv eller Bettina og Annette, hvis lederne ikke formår at forvalte koncepterne tilstrækkeligt og derved skabe den mentale sundhed, som de søger.

I dette speciale peger vi på muligheden for gennem interessefællesskaber at skabe et kollektivt rum, hvor der er plads til en sådan kritik. Interessefællesskaber, som i teorien til dels kan sammenlignes med den funktion, som fagforeningerne og politiske partier traditionelt har udfyldt i samfundet – nemlig en kamp for kollektivets interesser blandt subjekter, som har fælles interesser på lang sigt. Det bliver derfor relevant igen at vende tilbage til Standing og hans pointe om, at vi bør redefinere vores klasseforståelse og ikke længere tænke i traditionelle klasser, men i stedet forstå klasser som interessegrupper på tværs af brancher og disse traditionelle klasser (Standing, 2017a, s. 22). Spørgsmålet er dog, om dette er muligt eller om den liberalistiske ideologis indtog har forankret sig så dybt i den enkelte, at man ikke længere ser mulighederne i fællesskabet, men i stedet kæmper sin egne individuelle kampe – hvor den enkelte i konkurrence med alle andre kæmper sine egne kampe for overlevelse, selvrealisering, selvværd og det gode liv. En kamp som ifølge professor i psykologi ved Aalborg Universitet Svend Brinkmann bliver udfordret af følgende: *"Vi får at vide, at det moderne menneske skal være selvberørende, selvledende, selvstændigt, selvudviklende og fuld af selvtillid og selvværd – ja, alt med 'selv'. Men uden de andre ville alting være ligegyldigt og meningsløst"* (Brinkmann, 2018). I specialet har vi primært undersøgt konsulenternes relation til samarbejdspartnere, og hvorvidt det var muligt gennem for eksempel, netværksmøderne at etablere interessefællesskaber som ikke kun på kort sigt men også på lang sigt kunne medføre en forandring. I et videre arbejde kunne det derfor være interessant at vende blikket indad mod de to konsulenter og undersøge, hvorvidt der imellem de to eksisterer et sådant interessefællesskab, eller om de er præget af liberalismens indtog og derfor anser hinanden som værktøjer i det fokus på 'alt med selv', som Brinkmann peger på.

I et speciale som dette hvor vi stiller os kritiske overfor om individualisering, effektiviseringslogikker og konkurrence spænder ben for etableringen af et interessefællesskab, kan det åbne op for overvejelser om, hvorvidt det er hensigtsmæssigt at

anvende vores fortolkning af Bourdieus teori om magtkampe, da man kan argumentere for, at den netop handler om konkurrence. Når vi har valgt at gøre det alligevel, er det fordi, hans teori gav os et begrebsapparat til at beskrive de afhængighedsforhold, som vi så i kraft af de magtkampe, der var på spil i feltet. Vi så ligeledes, at konsulenterne qua deres ønske om frihed var spundet ind i afhængighedsforhold som resultat af disse magtkampe, og man vil naturligvis altid kunne diskutere, om der akademisk kunne være andre mere hensigtsmæssige måder at illustrere denne afhængighed på. For nu har vi blot åbnet vores speciales pointer op for at påpege det eksemplariske i dem gennem den kritiske tilgang til empirien. Refleksionerne i denne diskussion kan derfor ligeledes fungere som afsættet for et videre arbejde med denne eller lignende cases.

LITTERATURLISTE

- Aalborg Universitet.** (2019). Problembaseret læring (PBL) på Aalborg Universitet. Hentet 28. august 2019, fra <https://www.aau.dk/om-aau/aalborg-modellen-problembaseret-laering/>
- Andersen, L.** (2017, marts 30). Forbruget af konsulenter svulmer til nye højder. Hentet 4. marts 2019, fra <http://woview.infomedia.dk.ep.fjernadgang.kb.dk/?url=https://jyllands-posten.dk/premium/erhverv/ECE11240500/konsulentboom-efterspoergslen-efter-dyre-gode-raad-synes-ustoppelig/&OpointData=21983b1200801c10158b3bd6e05e3796JmlkX3NpdGU9MzE5JmlkX2FydGJlbGU9OTg>
- Andersen, L.** (2019, marts 11). Konsulentboom: Efterspørgslen efter dyre, gode råd synes ustoppelig. Hentet 4. marts 2019, fra <https://jyllands-posten.dk/premium/erhverv/ECE11240500/konsulentboom-efterspoergslen-efter-dyre-gode-raad-synes-ustoppelig/>
- Ankestyrelsen.** (2018). Autorisation som psykolog. Hentet 30. august 2019, fra <https://ast.dk/naevn/psykolognaevnet/autorisation-som-psykolog>
- Axel, E.** (2009). What Makes us Talk about Wing Nuts?: Critical Psychology and Subjects at Work. *Theory & Psychology*, 19(2), 275–295.
- Bitsch Olsen, P., & Pedersen, K.** (2003). *Problemorienteret projektarbejde - en værktøjsbog* (3. udg., 6). Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Boier, P.** (2018, august 24). Tiåret for finanskrisen: Kan det ske igen? Hentet 1. september 2019, fra <https://www.dr.dk/nyheder/penge/tiaaret-finanskrisen-kan-det-ske-igen>
- Bourdieu, P.** (2005). *The social structures of the economy*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, P.** (2008). Habitus – en praktisk orienteringssans. *Tidskrift for kultur- og samfundsvidenskab*, Nr. 2(2), 72–78.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. J. D.** (1996). *Refleksiv sociologi, mål og midler*. København: Hans Reitzel.
- Brinkmann, S.** (2013). *Kvalitativ udforskning af hverdagslivet* (1. udgave,). København: Hans Reitzel.
- Brinkmann, S.** (2018, oktober, 8). Når vi klammer os til andre mennesker, skyldes det, at vi aldrig får styr på livet alene. Hentet 20. august 2019, fra <https://politiken.dk/kultur/art6751668/Når-vi-klammer-os-til-andre-mennesker-skyldes-det-at-vi-aldrig-får-styr-på-livet-alene>
- Brinkmann, S., & Tanggaard, L.** (2015). *Kvalitative metoder, en grundbog* (2. udgave). København: Hans Reitzel.

- Cacioppo, J. T., Fowler, J. H., & Christakis, N. A.** (2009). Alone in the Crowd: The Structure and Spread of Loneliness in a Large Social Network.
- Caplen Jensen, B., Netterstrøm, B., & Borg, V.** (2003). *ARIT - Arbejdsmiljøet Indenfor IT-branchen, en forskningsrapport fra Arbejdsmiljøinstituttet & Arbejdsmedicinsk Klinik, Hillerød Sygehus*. København: Arbejdsmiljøinstituttet.
- Christakis, N. A., & Fowler, J. H.** (2013). Social contagion theory: examining dynamic social networks and human behavior. *Statistics in Medicine*, 32(4), 556–577.
- Danmarks Nationalbank.** (2018, november 29). Hvordan har Danmark klaret sig siden finanskrisen? Hentet 1. september 2019, fra http://www.nationalbanken.dk/da/publikationer/tema/Sider/Hvordan-har-Danmark-klaret-sig-siden-finanskrisen.aspx?fbclid=IwAR33hafGA_IDUxyVCftpvaGGxjaCwoAPrJpIN3moCB6kX4emQt5uX80y6VU
- Dansk Psykolog Forening, & Regionernes Lønnings- og takstnævn.** (2016). OVERENSKOMST om psykologhjælp. Dansk Psykolog Forening & Regionernes lønnings- og takstnævn. Hentet fra https://www.dp.dk/wp-content/uploads/pok_2016_2019.pdf
- Dreier, O.** (1996). Ændring af professionel praksis på sundhedsområdet gennem praksisforskning. I U. J. Jensen, J. Qvesel, & P. F. Andersen (Red.), *Forskelle og Forandring - bidrag til humanistisk sundhedsforskning* (1.udgave, s. 113–143).
- Dreier, O.** (2003). *Subjectivity and social practice* (2. udgave). Århus: Center for Sundhed, Menneske og Kultur, Institut for Filosofi, Århus Universitet.
- Dreier, O.** (2008). *Psychotherapy in Everyday Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ejrnæs, A., & Willig, R.** (2018). *Flexisme*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Gleerup, J., Nielsen, S. B., Olsén, P., & Warring, N.** (2018). *Prekarisering - og akademisk arbejde* (1. udgave). Forfatterne og Frydenlund.
- Grønborg, L.** (2012). Forskeren og felten: et dobbeltsidet spejl. I *Deltagerobservation, en metode til undersøgelse af psykologiske fænomener* (1. Udgave, s. 135–148).
- Hagedorn-Rasmussen, P.** (2014). Social kapitals renæssance i en arbejdslivskontekst — jagten på guldkorn og diamanter mellem meningskabelse og forførelse? *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 16(4), 11–31. Hentet fra <https://tidsskrift.dk/tidsskrift-for-arbejdsliv/article/view/108975>
- Holzkamp, K.** (1979). Den kritiske psykologis kategorielle og teoretiske opfattelse af formidlingen mellem de konkrete individer og deres samfundsmæssige livsbetingelser. I O. Dreier (Red.), *Den Kritiske Psykologi* (s. 189–201). København.

- Holzkamp, K.** (2016). Conduct of Everyday Life as a Basic Concept of Critical Psychology. I E. Schraube & C. Højholt (Red.), *Psychology and The Conduct of Everyday Life* (s. 65–99). New York: Routledge.
- Humberto Young, J.** (2017). *Mindfulness-Based Strategic Awareness Training : A Complete Program for Leaders and Individuals*. Wiley Blackwell.
- Hvenegaard, H.** (2010). *Trivsel, trivselsmålinger og trivselsprocesser - og noget om ligheder og forskelle mellem trivsel, stress, psykisk arbejdsmiljø, human ressourcer og social kapital*.
- Israel, J.** (1970). *Fremmedgørelse, fra Marx til moderne sociologi, en makrosociologisk analyse* (2. oplag). København: Rhodos.
- IT-Branchen.** (2019). Branchen i tal - IT-Branchen. Hentet 7. marts 2019, fra <https://itb.dk/tema/branchen-i-tal/>
- Juul, S.** (2012). Nyere kritisk teori. I *Samfundsvidenskabernes videnskabsteori - en indføring* (s. 319–358).
- Kalleberg, A. L.** (2018). *Precarious Lives, Job Insecurity and Well-Being in Rich Democracies*. Newark: Polity Press.
- Kamp, A., Koch, C., Buhl, H., & Hagedorn-Rasmussen, P.** (2008). Tre magiske bogstaver - standardkoncepter til at forandre organisationen. I *Forandringsledelse: med koncepter som ledestjerne* (s. 13–30). Nyt Teknisk Forlag.
- Klausen, T. B.** (2007). *CCWS Working paper no. 2007-50. Public Administration*.
- Kristiansen, S.** (2012). Ethiske udfordringer ved deltagende observation. I *Deltagerobservation, en metode til undersøgelse af psykologiske fænomener* (1. udgave, s. 213–230). København: Hans Reitzel Forlag.
- Kvale, S., & Brinkmann, S.** (2009). *Interview, introduktion til et håndværk* (2. udgave,). København: Hans Reitzel.
- Løgstrup, K. E.** (1975). *Den etiske fordring* (9. opl.). København: Gyldendal.
- Marx, K.** (1885). Teser om Feuerbach. I *Hvad er Marxisme* (s. 226–229). Socialitisk Standpunkt.
- Mørch, L. L., & Huniche, L.** (2009). Kritisk psykologi. Hentet 19. april 2019, fra leksikon.org/art.php?n=5143
- Nake, B.** (2012). James P. Spradley - Deltagerobservation. I *Deltagerobservation, en metode til undersøgelse af psykologiske fænomener* (1. udgave, s. 39–60). København: Hans Reitzel Forlag.
- Nielsen, A. M.** (2019). ProForza - Mennesker og potentialer. Hentet 28. august 2019, fra <https://proforza.dk>

- Nielsen, K.** (2012). Deltagerobservation i et historisk og videnskabsteoretisk perspektiv. I *Deltagerobservation, en metode til undersøgelse af psykologiske fænomener* (1. Udgave, s. 27–38). Hans Reitzels Forlag.
- Nissen, M.** (2002). Det kritiske subjekt. *Psyke og Logos*, 23(1. udgave), 65–85. Hentet fra <https://tidsskrift.dk/psyke/article/view/8576>
- Pedersen, M.** (2012). Triangulær validering - samspillet mellem deltagerobservationer og kvalitative interview. I *Deltagerobservation, en metode til undersøgelse af psykologiske fænomener* (1. Udgave, s. 121–134). København.
- Pedersen, M., Klitmøller, J., & Nielsen, K.** (2012). En rehabilitering af deltagerobservation i psykologien. I *Deltagerobservation, en metode til undersøgelse af psykologiske fænomener* (1. udgave, s. 11–26). Kbh: Hans Reitzel Forlag.
- Prühs, B.** (2019a). Godt Arbejdsliv. Hentet 14. februar 2019, fra godtarbejdsliv.dk
- Prühs, B.** (2019b). SundITledelse.dk. Hentet 10. februar 2019, fra <https://www.sunditledelse.dk/>
- Rasmussen, S., Larsen, T. P., & Tanggaard Andersen, P.** (2017). Det prekære arbejdsliv - en indledning. *Tidsskrift for Arbejdsliv*, årg. 19(nr. 1), 94–103.
- Rosa, H.** (2014). *Fremmedgørelse og acceleration* (1. udgave,). København: Hans Reitzels Forlag.
- Schraube, E.** (u.å.). Technology of Everyday Living. *The SAGE handbook of theoretical psychology - endnu ikke udgivet planlagt udgivelse 2020*. Kursuslitteratur fra kandidatkurset: Teknologi-psykologi - studier i menneske-teknologi interaktion.
- Schraube, E.** (2015). Why theory matters: Analytical strategies of Critical Psychology. *Estudos de Psicologia (Campinas)*, 32(3), 533–545.
- Stake, R. E.** (1995). *The art of case study research*. Thousand Oaks: Sage.
- Standing, G.** (2017a). *Prekariatet, den farlige nye klasse* (1. udgave,). Kbh: Information.
- Standing, G.** (2017b). *The corrution of captialism - why rentiers thrive and work does not pay*. Biteback.
- Tanggaard, L., & Brinkmann, S.** (2015). Interviewet: Samtalen som forskningsmetode. I *Kvalitative metoder - En grundbog* (2. udgave, s. 29–53). Hans Reitzels Forlag.
- Teo, T.** (2016). Embodying the Conduct of Everyday Life: From Subjective Reasons to Privilege. I E. Schraube & C. Højholt (Red.), *Psychology and the Conduct of Everyday Life* (s. 111–124). New York: Routledge.
- Thualagant, N.** (2016). Kontekstualisrede casestudier. I C. Juul Kristensen & M. A. Hussain (Red.), *Metoder i samfundsvidenskaberne* (1. udgave, s. 317–330). Frederiksberg: Samfundslitteratur.

- Triantafillou, P.** (2016). Analyse af dokumenter og dokumentation. I *Metoder i samfundsvidenskaberne* (1.Udgave, s. 125–137). Frederiksberg C: Samfundslitteratur.
- Tynell, J.** (2018). "Det er min egen skyld"— nyliberale styringsrationaler inden for Human Resource Management. *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 4(2), 7.
<https://doi.org/10.7146/tfa.v4i2.108372>
- Velliv.** (2018). 92 mio til fremme af mental sundhed. Hentet 28. august 2019, fra <https://www.velliv.dk/dk/privat/nyheder/2018/92-mio-til-fremme-af-mental-sundhed>
- VellivForeningen.** (2017). Analyser om mental sundhed. Hentet 29. august 2019, fra <https://www.vellivforeningen.dk/for-ansoegere/mental-sundhed/analyser-om-mental-sundhed/>
- VellivForeningen.** (2018). Dårlig mental sundhed i små IT-virksomheder skal forebygges. Hentet 26. august 2019, fra [ndhed-i-smaa-it-virksomheder-skal-forebygges/](https://www.vellivforeningen.dk/for-medlemmer/om-velliv-foreningen/)
- VellivForeningen.** (2019). Om Velliv Foreningen. Hentet 29. august 2019, fra <https://www.vellivforeningen.dk/for-medlemmer/om-velliv-foreningen/>

BILAGSLISTE

- BILAG 1 - Interviewguides til interviews d. 05.03.19
- BILAG 2A - Transskriberet interview Annette 05.03.19
- BILAG 2B - Transskriberet interview Bettina 05.03.19
- BILAG 3 - Observationslogbog
- BILAG 4 - Relevante screenshots fra Sund IT-ledelses hjemmeside
- BILAG 5A - Statusrapport fra Sund It-ledelse til Velliv 14.12.18
- BILAG 5B - Behovsanalyse fra Sund IT-ledelse til Velliv
- BILAG 5C - Statusrapport fra Sund IT-ledelse til Velliv 15.02.19
- BILAG 6 - Logbog udført af Bettina og Annette over Sund IT-ledelse
- BILAG 7 – Samarbejds- og samtykkeerklæring med underskrifter
- BILAG 8 – Interviewguide til afsluttende gruppeinterview
- BILAG 9 – Relevante mailkorrespondancer og telefonsamtaler mellem Bettina og os
- BILAG 10 – Specialets læsevejledning
- BILAG 11 – Lydfil fra afsluttende gruppeinterview 05.08.19